

## Birinci Bölüm

### I. Tarımda Kapitalizmin Oluşum Yolları ve Gelişmesi

Kapitalist toplumlardaki üretim ilişkilerini, toplumsal sınıf ve tabakaları incelemeye başlamadan, kapitalizmin doğuşundan önce özellikle Avrupa toplumlarına egemen olmuş bulunan feodal üretim ilişkilerini kısaca anımsatmak yararlı olacaktır.

Feodal üretim biçiminde iki temel sınıf bulunuyordu: Toprak mülkiyetine sahip olan feodal beyler (*lordlar*) ve temel üreticiler olan bağımlı köylüler (*serfler*). Serfler, beylere ait topraklarda kendilerine ya da yine beylere ait üretim araçlarını kullanarak üretimde bulunurlar ve elde ettikleri ürünün bir bölümünü (*artık ürünü*) beylere verirlerdi. Ürünle yapılan bu ödemeye aynı-rant (*ürün-rant*) denir. Bunun dışında ayrıca her yıl belli bir süre tümüyle beylerin hesabına çalışırlardı ki buna da emek-rant (*angarya*) adı verilir. Feodalizmin çözülme dönemlerinde bu iki rant türü, pazar ekonomisinin gelişmesi sonucu *para-ranta* dönüşmüştür. Yani serfler, beye ait yükümlü-

lüklerini elde ettikleri ürünü sattıktan sonra para vererek ödemeye başlamışlardır.

Serfler aileleriyle birlikte toprağa ve dolayısıyla toprak sahibi beye bağlıydılar. Toprak sahibi değiştiği zaman üzerinde yaşayan serflerin de sahibi değişiyordu. Serfler beylerinin izni olmaksızın bağlı oldukları toprağı bırakıp gidemezlerdi. Topraklarını terk edip kaçanları lordun geri getirme ve cezalandırma hakkı vardı.

Serflerin dışında ayrıca, beylere daha az bağımlı olan (genellikle miktarı sabit olan bir para-rant ödeyen, kural olarak toprağın zilyedi değil sahibi olan, sürüm ve hasat gibi ortak tarımsal işlemlere katılma dışında lordla olan ilişkileri genellikle sözleşmeye dayalı olan) küçük çiftçiler (*yeomanry*) de vardı.

Feodalizmde sömürü iktisat dışı zor yoluyla yapılıyordu. Yani toprak sahibi beyler aynı zamanda politik iktidarın da temsilcileriydi ve ellerindeki baskı aygıtlarıyla serflerin ürünlerinin büyük bir bölümüne onların rızası dışında el koyuyorlardı. Oysa kapitalist tarımda durum farklıdır. *Tarımda kapitalizmin geliştiğini* gösteren başlıca olgular şunlardır (TZD 1979a):

- ✓ Pazar için üretimin yaygınlaşması ve belirleyici olması,
- ✓ Uzmanlaşma ve işbölümünün artması,
- ✓ Sınai nüfusun tarımsal nüfus aleyhine gelişmesi,
- ✓ Küçük üreticilerin mülksüzleşmesi (proleterleşme),
- ✓ Toprak kiralamanın yaygınlaşması ve belirleyicilik kazanması,
- ✓ Makine kullanımının artması,
- ✓ Geniş ölçüde ücretli emek kullanılması,
- ✓ Toprak ve sermaye toplulaşması.

Kapitalist çiftçi genel olarak işlediği toprakların çoğuna sahip değildir. Bu toprakları küçük ya da büyük toprak sahiplerinden kiralar. Kendisinin ve ailesinin emeği yerine ücretli emek kullanır. Yani burada tarım işçisi belli bir ücret karşılığında emek gücünü kapitaliste kendi rızasıyla kiralamakta; kapitalist de böylece onun yarattığı artı-değere sahip olmaktadır.

Toprak sahiplerince tarımda işçiler tarafından yaratılan artı-değerin el konulan bölümüne “*rant*” adı verilir. Ancak feodal toprak rantı ile kapitalist toplumdaki rantı birbirinden ayırt etmek gerekir. Feodal düzende rant iki sınıf (serflerle feodal beyler) arasındaki sömürü ilişkisini ifade eder. Oysa kapitalist toplumda rant, üç sınıf arasındaki ilişkiyi ifade eder; *toprak sahipleri, kapitalist çiftçiler ve tarım işçileri*. Burada ilk iki sınıf arasında, üçüncünün yarattığı değere el koyma konusunda bir paylaşma savaşı varken, üçüncü sınıf da her ikisine karşı mücadele eder.

Tarihsel olarak sermaye önce sanayide gelişip sonra tarım alanına sokulmuştur. Sermaye burada kapitalizm öncesi toprak mülkiyetinin değişik biçimlerini bulur. Bunlar başlıca feodal büyük toprak mülkiyeti ve küçük çiftçi mülkiyetidir. Sermaye, bu toprak mülkiyetini kapitalist üretim ilişkilerinin bir ögesi biçimine sokar. Toprak mülkiyeti ilişkilerinin kapitalist dönüşümü ve *tarımda kapitalizmin gelişimi*, biçimine ve zaman içindeki akışına bağlı olarak her ülkede birbirinden farklı bir şekilde tamamlanır. Ülkelerdeki somut gelişme koşullarına uygun düşen biçimlerin çeşitliliğine karşın tarımda kapitalizmin gelişiminin belirli tipik yolları görülebilmektedir. Lenin'e göre (1988 ve 1994), angarya iktisadının kalıntıları hem çiftliklerin dönüştürülmesi (yani reform) yoluyla, hem de feodal lâtifundiaların (özel büyük topraklar) yok edilmesi (yani devrim) yoluyla ortadan kaldırılabilir. Burjuva gelişmenin nesnel olarak olası bu iki yolu "*Prusya yolu*" ve "*Amerikan yolu*" olarak adlandırılır.

Amerikan tipi geçiş, feodal beylerin topraklarına el konulması ve bu toprakların serflere dağıtılması, böylece serfliğin ortadan kaldırılması biçiminde özetlenebilir. Böylece birbiriyle rekabet halinde çok sayıda küçük köylü işletmesi ortaya çıkar ve zamanla bunların içinden bir bölümü kapitalist çiftçi haline gelirken, bir bölümü de elindekileri kaybederek işçileşir. Bu geçiş modelinin en belirgin örnekleri öncelikle Birleşik Amerika'nın kuzeydoğu eyaletleri ile 18. yüzyıl Fransa'sıdır. Anlaşılacağı gibi, bu geçiş tipi burjuvazinin rekabetçi olduğu, yani henüz devrimci bir sınıf olduğu dönemlerle ilgilidir. O dönemlerde burjuvazi feodallere karşı mücadelesinde köylülerin geniş desteğini sağlamış ve bu sayede *burjuva demokratik devrimleri* yapabilmıştır.

Başka bir geçiş modeli ise özellikle Elbe nehrinin doğusunda Prusya'da en belirgin özellikleriyle görüldüğü için bu adı almıştır. Burada *Junker* diye adlandırılan büyük toprak sahipleri süreç içinde kapitalist çiftçiler haline gelmişlerdir. Bunda köylüler bir büyük çiftçi azınlığın oluşmasıyla yıllarca sürecek en eziyetli mülksüzleşmeye ve köleliğe mahkûm edilmişlerdir. Junker ekonomisinde toprak sahipliği ve toprağın işlenmesi aynı elde muhafaza edilmiştir. Junkerler hem toprak sahibi, hem de kapitalist olan tek bir kişiyi temsil ederler. Prusya'da uzun bir süre feodal sömürü yöntemleriyle kapitalist sömürü yöntemleri iç içe gelişti. Bu durum üreticiler için özellikle eziyetli ve bunaltıcı oldu. Artık toprak kölesi olmamakla birlikte, malikânelerde çalışan köylüler ve tarım işçileri özgür de değillerdi. Ancak uzun bir süreç içinde bu çiftlik işletmelerinin kapitalist niteliği belirginleşti ve feodal sömürü yöntemleri geriye itildi.

Prusya yolu üzerinden kapitalist tarım gelişmesinin başka dikkate değer örnekleri Çarlık Rusya'sı, İtalya, İspanya, Japonya ve Latin Amerika ülkeleridir (Hoell 1975).

Kapitalist tarım gelişmesi tiplerinin bilinmesi yalnızca günümüz kapitalist ülkelerinde tarım ve rant ilişkilerinin çözümlenmesi için önemli değildir. Azgelişmiş ülkelerdeki tarımsal evrimin değerlendirilmesi için de büyük önem taşır. Toplumsal değişimlerin sosyo-ekonomik karakterine ve politik güç ilişkilerine uygun olarak kapitalist tarım ilişkilerinin ortaya çıkışı kısmen Prusya yolundan, kısmen de Amerikan yolundan olur. Prusya yolu üzerinden gelişme, kapitalist ekonomi biçimlerine geçiş bir *anti-feodal devrim* olmandan gerçekleştiğinde söz konusudur. Kimi ülkelerde bu gelişme *yeşil devrim* denilen olayla güçlendirilir. Amerikan yolunda feodal tarım ilişkileri anti-feodal tarım reformlarıyla ortadan kaldırılır.

Kapitalist tarım ilişkilerinin ortaya çıkış biçimlerinin kapitalist tarımın gelişmesi üzerinde esaslı etkileri vardır. *Üretim güçlerinin ve ilişkilerinin* gelişimi bu iki yol tarafından farklı biçimde etkilenir. Prusya yolunda üretim güçlerinin gelişimi feodal kalıntılarca engellenir. Ucuz işgücü olan tarım işçileri ile küçük çiftçilerin vahşice sömürülüşleri nedeniyle, tarım kapitalisti yüksek kâr sağlamak için makine kullanma zorunluluğundan kurtulur. Buna karşılık Amerikan yolunda üretim güçlerinin gelişmesi teşvik görür. Farklılaşma süreciyle ortaya çıkan büyük tarım kapitalistleri yüksek bir sermaye değerlendirmesine ulaşmak için gittikçe artan sayıda tarım makineleri kullanırlar. Genel olarak feodal bağların bulunmayışı nedeniyle öyle pek ucuz işgücü bulamazlar.

Farklılıklarına bakılmadan, hem Prusya, hem de Amerikan yolu kapitalist bir sınıfsal sosyal yapının oluşumuna yol açarlar. Kapitalist toplumda olduğu üzere iki temel sınıf ortaya çıkar: *Burjuvazi ve proletarya*. Bu iki temel sınıf arasında sayıca büyük bir tabaka oluşturan *köylülük* bulunur.

Tarım kesiminde burjuvaziyi oluşturanlar her şeyden önce tarım kapitalistleridir. Bunlar hem toprağın sahibi, hem de kapitalist kiracı olarak ortaya çıkarlar. Tarım kapitalistlerinin arasında sayıca oldukça büyük bir gurup da büyük çiftçilerdir. Tarımın Prusya yolundan geliştiği ülkelerde feodalizmden gelme bir sınıfı oluşturan büyük toprak sahipleri varlıklarını sürdürürler. Kapitalist gelişme sürecinde bu sınıf bağımsız varlığını yitirerek büyük burjuvazinin içinde erir.

Kapitalist sınıf karşıtlığının öteki kutbunda *kır proletaryası* yer alır. Kır işçileri meta olan işgüçlerini kapitalistlere satarlar ve hiçbir üretim aracına sahip değildirler. Küçük bir toprak parçasını işliyor olsalar bile, bu bir şey değiştirmez.

Feodalizmde köylülük feodal toplumun temel sınıflarından biri iken, kapitalizmde bütünlüğe sahip bir sınıf olmaktan çıkmıştır. Kapitalist toplumda köylülük daha çok farklı sosyal gurupları kapsayan bir tabakadır. Genel olarak köylülükte üç toplumsal tabaka ayırt edilebilir: *Küçük köylüler, orta köylüler, büyük köylüler*.

*Küçük köylüler* kural olarak ailesiyle işleyebileceği kadarından daha büyük olmayan bir parça toprağın sahibi ya da bunun kiracısı durumunda olan kişilerdir. Ama bu toprak parçası aileyi doyuracak kadardan da küçük olmayacaktır. Küçük köylüyü çağdaş proletaryadan ayıran, henüz iş araçlarına sahip olmasıdır. Yani geçmiş bir üretim biçiminin kalıntısıdır.

Bundan farklı olarak *orta köylüler* arada bir ücretli emek kullanırlar ve elverişli yıllarda bir artık ürün sağlayabilirler. Buna karşılık ücretli emek kullanımı büyük köylüler için zaten ayırt edici bir özelliktir.

*Büyük köylüler* özünde kapitalist üreticilerdir. Yalnızca köylülerle, yaşama biçimi ve çiftliklerindeki kendi bedeni çalışmalarıyla bağlantılı olduklarından dolayı köylülükten sayılırlar.

Kapitalist gelişmenin akışı içinde köylülük çok çeşitli toplumsal değişim süreçleri geçirir. Özünde iki temel süreç söz konusudur. Bir yandan köylülüğün karakteri değişir (*doğal ekonomiden pazar için üretime geçiş*), öte yandan derinlere inen bir toplumsal farklılaşma süreci yaşanır. Köylülüğün büyük kitlesi yıkıma uğrar ve farklı tempoda uzun bir süreç içinde proleterleşir. Günümüzde bu farklılaşma süreci *emperyalist-kapitalist ülkelerde* şimdiye dek görülmemiş bir yoğunluk ve hızla gerçekleşmektedir.



## İkinci Bölüm

### II. Türkiye Tarımında Kapitalizmin Gelişmesi

#### 2.1. Cumhuriyetin Devraldığı Tarımsal Yapı

Anadolu Selçukluları'nın, daha sonraları da Türk Beylikleri ve Osmanlı Devleti'nin üzerinde kurulduğu topraklar, Doğu Roma İmparatorluğu'nun, Bizans'ın, yüzyıllar boyunca egemen olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerde kurulan Türk Devletleri, farklı özellikler taşımakla birlikte yerleşmiş, oturmuş bir feodal yapı bulmuşlardır (Sencer 1969).

Anadolu Türk toplumları, Bizans feodalitesi ve İslamiyet'in etkileri ve üretim güçlerinde görülen ilerlemelerle, 11. yüzyıldan başlayan ve 13. yüzyıla doğru güçlenen feodal bir oluşum içine girmişlerdir.

Osmanlılarda I. Murat'a (1359) değin giden dönemde henüz bir devletten söz etmek için erkendir. Bu ilk dönemde göçebe geleneklerini ve onun gerektirdiği ilişkileri sürdüren, Anadolu öncesi Türk boylarında ve Selçuklula-

rın ilk dönemlerinde gördüğümüz askeri bir düzene sahip küçük ama fetihçi bir toplumsal birlik söz konusudur. Bu ilk dönem sürekli fetihlerle gelişme, toprakları büyütme, güçlenme dönemi olmuştur. Genişleyen toprakların yönetiminin askeri komutanlara, kendileri de ordunun bir mensubu olan Bey'in yakınlarına, Türkmen beylerine verilmeye başlanması tımar sistemine doğru bir geçiştir. I. Murat döneminde tımar uygulaması, büyük ölçüde Selçuklu İktâ sisteminden yararlanılarak ve bir feodalleşmenin çekirdeklerini içinde taşıyarak gelişmiştir. Feodalleştirme oluşumu, gerek Timur istilasına kadarki birinci dönemde, gerekse Osmanlı Devletinin artık sağlam temeller üzerine kurulduğu Timur istilasından Kanuni Sultan Süleyman'a değin giden dönemde, özel mülklere, evlatlık vakıflara karşı toprakların devletleştirilmesi oluşumudur. Böylece, Osmanlı Devletinin 16. yüzyıla kadarki tarihi, merkezi bir feodalite kurma ve fetihler yoluyla bu sistemi büyük bir imparatorluğa yayma tarihidir.

Bir ekonomik yapının üç temel ögesi tarım, zanaat (sanayi) ve ticaret olacaktır. 16. yüzyıl sonlarına değin bu üç temel ögenin imparatorluk içindeki durumlarını şöyle özetlemek olanaklıdır (Sencer 1969):

Tarım temeline dayanan bir ekonomik sistemde en başta gelen öge toprak ve toprağın mülkiyet biçimidir. Osmanlı toprak sisteminde, topraklar teorik olarak Sultanın mülkü sayılır. Gerçekte ise mülkiyet açısından topraklar “*miri*”, “*mülk*”, “*vakıf*” olmak üzere ayrılmıştır. Miri topraklar devletleştirilmiş topraklar olup, merkezî devlet sisteminin güç kazandığı ilk dönemlerde, ana oluşum miri toprakların mülk ve vakıf topraklar zararına genişletilmesidir. Miri topraklar devletin olup, Sultan (devlet) tarafından, genel olarak askeri görevler karşılığında kişilere dağıtılır. Dağıtılan topraklar büyüklüklerine göre, en büyükten en küçüğe doğru “*has*”, “*zeamet*”, “*tımar*” olarak adlandırılır. Sistemin tümüne “*tımar sistemi*” adı verilir. Selçuklu İktâ sistemini çok andıran bu uygulamada, toprakların mülkiyeti değil, yalnız kullanım hakkı verilmiş sayılır. Özellikle tımarlar bu sistem içinde önemli bir yer tutar, ekonomik yaşamın olduğu kadar ordunun da belkemiğini oluştururlar. Çünkü kendilerine tımar verilen “*tımarlı sipahiler*” tımarların gelirlerine karşılık, savaş sırasında kendileriyle birlikte belli sayıda tam silahlı askeri, Padişahın emrine hazır bulundurmakla görevlidirler.

Miri topraklar üzerinde çalışan halk, vergisini tasarruf edene vermekle yükümlüdür, ama devletin tebaasıdır. Kısaca söylersek, devlet halktan toplayacağı artık-ürünü, dolaylı bir biçimde, tımarlı sipahiler yoluyla almaktadır. Tarımsal artık-ürün, son çözümlemede üreticiden devlete akmakta, böylece sömüren devlet, sömürüde aracı olan toprağı tasarruf eden, sömürülen de halk olmaktadır.

Mülk ve mülkleşmeye en uygun vakıf topraklar ise her dönemde bulunmakla birlikte, merkezi otorite güçlendikçe önemleri azalmıştır. Devlet, tüm



tarım ve toprak sistemini denetlemekte, ancak bu denetimi “feodal” bir sınıf aracılığıyla yapmaktadır. Köy birimleri, kapalı birimler halinde kalmaya devam etmekte ve kendi içinde tarım ve zanaatlar arasında gelişmiş bir işbölümü bu kapalılığı sürdürmektedir. Batı feodalitesinin özelliği olan kentle kırsal birbirini tamamlayan çelişmesi, kentlerin devlet kadrosunu barındıran ve onun gereksinimlerine cevap veren birimler olarak kalması nedeniyle, yani ekonomik yaşam içinde bir eklemleşme yaratılamaması nedeniyle doğmamaktadır. Yine de artık-ürünü elinde toplayabilen, hatta tek toplayabilen bir kütle vardır ki, bu da toprağa sahip olan ya da tasarruf eden sınıftır. En büyük kısmını tımarlı sipahinin oluşturduğu, zeamet ve has sahiplerinin, yani önemli görevlerde bulunan kişilerin de dahil olduğu bu sınıf, tarımsal artık-ürün değer kazandığı oranda güçlenecektir. Tarımsal artık-ürünü, toprakları üzerinde çalışan “reaya”dan aldığı aynî vergilerle elinde toplayan bu sınıftır. Teorik olarak devlet vergiyi kendi toplayacağına, miri toprak sahiplerine toplatmakta, böylece onlara vereceği maaş ve ücretlerden kurtulmaktadır ama gerçekte elinde servet biriken devlet değil bu sınıf olmaktadır.

Ticaret, her toplumsal yapı gibi, Osmanlı Devletinin ekonomisinde de büyük yer tutar. 15. yüzyıl ortalarına değin ticaret daha ilkel biçimde gelişmiş olsa da, İstanbul’un fethinden sonra büyük gelişme gösterdiği açıktır. Aracı katmanın, İmparatorluğun ekonomik uğraşlarında en özgür grubu olan Müslüman olmayan öğeler arasından güçlendiği bir gerçektir. Osmanlı İmparatorluğunda aracı, tüccar katman ancak 15. yüzyılın ortalarından sonra, sistemin kendi işleyişi nedeniyle değil, bir fethin yol açtığı üretim güç ve ilişkilerindeki bir kırılardan dolayı önem kazanmıştır. Burada hemen, merkezi otoritenin ekonomik yaşamın her kesimi gibi, ticareti de sıkı kurallarla denetlediğini hatırlatmakta yarar vardır.

Ekonomik yaşamın üçüncü ögesini oluşturan zanaatlar, Osmanlı İmparatorluğunda kentlerde olduğu kadar, ilkel biçimde kırsal kesimlerde de gelişme göstermiştir. Ancak bu durum sistemin duruklaşmasına ve köylerin kendi kendilerine yeten birimler olarak kalmasına yol açarken, kentlerdeki zanaatlar da yine merkezi otorite tarafından denetlenen loncalar içerisinde gelişmektedir. Merkezi yapı ve serbest ticaret sermayelerinin uzun süreler ortaya çıkamayışı, loncalar dışında, kapitalizme yol açabilecek özgür bir emtia üretimini engellemiştir.

Bu toplumsal yapı, kendi kendisiyle bir denge içerisinde ve merkezi otoritenin sıkı kurallarıyla, son derece yavaş bir iç gelişme göstererek, hatta bu iç gelişme sürekli olarak merkezce engellenip düzen korunmaya çalışılarak 16. yüzyılın ikinci yarısına değin gelir.

Osmanlı Devletinde sınıfsal yapının temel özelliği yönetici devlet kadrosunun, Batı’da olduğu gibi egemen sınıfın aracı olmayıp, feodal egemen sınıfın kendisi olmasıdır. Egemen yönetici sınıf ya da devlet kadrosu karşı-

sında vergi veren, artık–ürün yaratan ve yarattığı artık–ürün feodal yönetici sınıf tarafından sömürülen reaya vardır. Bu sınıfsal yapı içinde, 15. yüzyılın ortalarında bir katman olarak beliren, ileriki dönemlerde özel biçimde güçlenecek olan Müslüman olmayan ögelerden kurulu aracı tüccar grubunu da unutmamak gerekir.

Osmanlı toplumunun merkezi feodal bir devlet olarak örgütlenişi, bu yapının işleyişinin sonucu olarak sınıf çelişkilerinin olgunlaşmayışı ve Marx’ın belirttiği gibi tefecilik ve ticaret yoluyla oluşan nakdi sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesinin kırdaki feodal hukuk düzeni, kentlerde ise lonca sistemini ayakta tutan hukuk düzeni ile engellenişi; kısacası toplumun iç dinamiklerinin feodaliteden kapitalizme geçiş sürecini uzatışı ve bu arada Avrupa kapitalizminin müdahalesi Türkiye’nin geri bırakılmışlığının en önemli temelini oluşturur (TİB 1977a).

18. yüzyılda merkezi feodal yapı dış baskılar (kapitülasyonlar, savaş girişimlerindeki gelişmeler) ve içeride mali sermayenin (Galata Bankerleri) zorlamaları ile çözülmeye başladı. Tımarlılar yerlerini mukataacılara ve mültezimlere bırakıyorlardı. Mukataa, devletin artırma ile en yüksek bedeli vereceği miri toprakları kiralaması rejimi idi. İltizam yönteminde ise devlet ya da tımarlı sipahiler, miri topraklar üzerinde mülkiyet haklarını koruyorlar, ancak aşarın toplanmasını bir bedel karşılığında mültezimlere devrediyorlardı. Bu gelişme, eski özel merkezi feodaliteyi parçalayarak, adına “ayan” denilen büyük toprak sahipleri ekonomisine geçilmesine yol açmıştır (Akalin 1975).

Miri mukataa iltizamlarını malikâne olarak ele geçiren güçlü yerel aileler, 18. yüzyılın ortasından başlayarak çeşitli bölgeleri, merkeze karşı hemen hemen bağımsız bir biçimde kendi yönetimlerine sokmuştur. Ayan–derebeyi aileleri, irsi egemenlik sürdüren “vassal” prenslikler haline dönüşmüştür. Anadolu’nun tümü ve Rumeli’nin birçok bölgelerinde merkezin egemenliği, sözde bir egemenlik haline gelmiştir (Tezel 1972).

Geniş bölgelerde hüküm süren büyük ayanların, tüm köylerle doğrudan ilişki kurdukları söylenemez. Bu bölgelerde büyük ayanlarla köylüler arasında sarraf ve faizciler, mültezimler, küçük ayan ve derebeylerinden oluşan bir ikinci sömürücü tabaka da, yerel feodalleşme süreci içinde kendi varlığını güçlendirmiştir (Tezel 1972).

Köylülerin içine düştüğü yeni feodal ilişkiler, bölgeler arasında farklılıklar göstermiştir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da, faizciliğin köylüler üzerindeki yıkıcılığı çok şiddetli olmuştur. “Ortakçılık” kurumu, yani bir kimseye borçlanan köylülerin, tasarruflarındaki tüm arazi, hayvanlar, tarım araçları ve elde edilecek ürün üstünde, alacaklının ortaklık hakkını kabul etmeleri yaygınlaşmıştır (Tezel 1972).

1812’den sonra II. Mahmut’un geniş bölgelere hükmeden büyük ayan sülalelerini ortadan kaldırmasından sonra, köy ağaları ve küçük ayan ve dere-

beyleri, tarımsal yapının güçlü ögeleri olarak yerleşmişlerdir. Bunlar birçok bölgede köylüleri mülksüzleştirmeye, bağımlı emekçi (yarıcı) haline sokmaya devam etmişlerdir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da gelişen feodal ilişkiler, bu dönemde gücünden hiçbir şey yitirmemiştir. Aydın, İzmir, Bursa ve Ankara gibi vilayetlerde yerel feodalizmin kendisini nasıl koruduğunu gösteren genişlikleri 20–200 bin dekar arasında olan ve yarıcılar tarafından işlenen büyük aile mülklerine rastlanmaktadır. Ancak merkezi feodal yapının çöküşüyle ortaya çıkan boşluğu yalnız yerel feodal ögeler doldurmamışlar; Cumhuriyetin devraldığı tarımsal yapı içerisinde çok önemli bir yer tutan küçük üretici köylü mülkleri de 19. yüzyıl içerisinde güçlenmişlerdir (Tezel 1972).

Osmanlı merkezî hükümeti 16, 17 ve 18. yüzyıllarda Avrupalılara tanıdığı tüm kapitüler ayrıcalıklara karşın, kendisini denetimsiz bir dış ticaret yağmasından oldukça koruyan kimi kurumlarını 1838’e değin saklayabilmiştir. Bu kurumlar yardımıyla, kapitülasyonların Osmanlı ekonomisini bir açık pazara dönüştürmesi 1838 sonrasına oranla önlenmiştir denilebilir. Merkezî hükümetin 19. yüzyıl başlarında, sürebileceği kuşkulu görünen varlığını korumak için Avrupalı güçlerden yardım umduğu sırada, İngiltere’nin Doğu Akdeniz ticaretine önem vermesi ciddi bir sonuç doğurmuştur ki, bu 1838 Osmanlı–İngiliz Ticaret Sözleşmesidir. Bunu 1838’de Osmanlı–Fransız Ticaret Sözleşmesi izlemiş ve birkaç yıl içerisinde öteki Avrupa devletleri de aynı ayrıcalıkları sağlamışlardır (Tezel 1972).

1838 kapitülasyonunun birçok ülkeye tanınmasının en önemli sonucu, Osmanlı Hükümetinin gümrük vergilerini ayarlama yetkisini yitirmesidir.

Sanayi devriminin itici gücü ile dünya pazarlarını genişletmek isteyen Avrupa kapitalizminin, Osmanlı merkezî hükümetine kabul ettirdiği “açık kapı” ve “*kapitülasyonlar*”dan sonra, Avrupa’dan Osmanlı ekonomisine yapılan ihracat hızla artmıştır. 1838’i izleyen yıllarda geleneksel Osmanlı sanayi tümüyle çökmüş, tarımsal yapıda önemli farklılaşmalar başlamış ve tümünden daha önemli olarak Osmanlı ekonomisi Avrupa’nın bir yarı-sömürgesi durumuna gelmiştir.

Tanzimat döneminde arazi mülkiyet ve tasarrufu düzeninde yapılan değişiklikler, merkezî hükümetin kapitalist gelişmeyi uyarmak istediğini kanıtlayan önemli olaylardır. Tarımın kimi kesimlerinin demiryolları ve limanlarla uluslararası pazarlara açılması, üretimde ve tarımsal yapıda önemli sonuçlar doğurmuştur. Ancak arazi hukukunda kapitalist mülkiyet kurumu yönündeki gelişmeler, tarımın yalnız pazara açılmış kesimini değil, tümünü etkilemiştir.

1858 yılında çıkarılan ve liberal hükümler getiren Arazi Kanunu geleneksel Osmanlı toprak rejiminin yıkılışının kesin belgesidir. Bu kanun ile arazi, özel mülkiyet konusu olan, hazine mülkiyetinde olan, vakfedilmiş, terkedilmiş, işlenmeyen ve mülkiyeti olmayan araziler olmak üzere beş sınıfa ayrıl-

mıştır. Ayrıca miras sınırları genişletilmiş ve hiçbir köye çiftlik olarak bir malik tarafından sahip çıkılamayacağı ilkesi bu kanuna konulmuştur.

Arazi Kanunu hem köylülerin işledikleri toprak üstündeki haklarını devlete karşı pekiştirmiş; hem de büyük araziler üstünde fiili denetim kurmuş olanların gücünü küçük köylülük karşısında meşrulaştıran sonuçlar doğurmuştur.

1840'lerden başlayarak Osmanlı İmparatorluğunun, emperyalizmin "serbest ticaret" alanı durumuna gelmesi, tarımın üretim yapısında önemli dönüşümlere yol açmıştır. Bu alandaki en önemli gelişme, ihracata yönelik üretimin artması ve yaygınlaşmasıdır.

Anadolu tarımında kapitalist gelişmenin ana çizgilerini inceleyen A.D. Novichev, hububatta pazarlama oranının düşük olmasına karşılık, bahçe ürünleri ve sanayi bitkilerinde bu oranın son derece yüksek olduğunu belirtmektedir. Bunun temel nedeni ise, bu tür ürünlerin daha yaygın bir biçimde yetiştirilmesi için yabancı sermayenin büyük çabalar harcaması ve üretimin hemen hemen tümünün ihraç edilmesidir. Kapitalist-emperyalist ülkelerin kendi gereksinimlerini karşılamak için bazı ürünlerin yetiştirilmesini teşvik kampanyaları sonucu Batı Anadolu ve Çukurova, yalnız üretim sürecinde değil, ürünlerin satılabilmesi için de Avrupa'ya bağlanmıştır (Kurmuş 1974).

İngiltere'nin kendi hammadde gereksinimlerini karşılamak için teşvik ettiği ürünlere en güzel olarak pamuğu gösterebiliriz. 1861'de Amerikan İç Savaşının başlamasıyla o zamana değin İngiltere'nin ham pamuk gereksinimlerinin çok büyük bir bölümünü karşılayan üretim bölgeleri pamuk üretimini tümüyle durdurdu ve bütün ülkelerde ham pamuk sıkıntısı çekilmeye başlandı. İngiliz kapitalistleri yeni pamuk alanları bulmak için faaliyete geçtiler. Üzerinde durulan bölgelerden birisi de Batı Anadolu idi (Kurmuş 1974).

Türkiye'de geniş ölçekte pamuk üretimini canlandırmak ilk çabalar 1840'larda gene İngilizlerden gelmiştir. Ancak 1856'da Küçük Asya Pamuk Şirketinin kurulmasıyla daha düzenli bir teşvik uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca İngiliz kapitalizminin yaptığı baskılar sonucu 1862 yılında çıkarılan bir fermanla pamuk üreticilerine kolaylık ve ayrıcalıklar sağlanmıştır. Tüm bu çabaların sonunda 1861-65 döneminde Batı Anadolu'da pamuk üretim alanları 10 misli genişlemiş, 1863 yılında İzmir bölgesinin toplam üretimi 45 bin balya temiz pamuğa yükselmiştir. Pamuk üretimi bir yandan ekim alanlarının genişletilmesi, öte yandan da üretim sürecinin makineleştirilmesi sayesinde artmıştı. Ancak, 1863-67 döneminde artan pamuk üretimi Amerikan pamuğunun yeniden gündeme girmesiyle giderek düşmüştü (Kurmuş 1974).

Aydın demiryolunun yapımına başlandıktan sonra İngilizler demiryolu boyunca toprak satın almaya başlamışlardı. 1866 yılında çıkarılan bir yasayla yabancıların taşınmaz mal sahibi olmaları hakkı tanındıktan sonra bu alım

iyice hız kazanmış, 1868'de İzmir bölgesindeki tüm işlenebilir toprakların üçte birini ve 1878'e kadar da büyük çoğunluğunu kapitalist İngiliz çiftçiler satın almışlardır. Orhan Kurmuş'un İngiliz belgeliklerine dayanarak yaptığı çalışma, İngiliz uyruklu özel ve tüzel kişilerin 1857–1892 yılları arasında Batı Anadolu'da 2,4–2,8 milyon dekar arasında toprak satın alarak pamuk plantasyonları ve üzüm bağları kurduklarını göstermektedir. Amerikan İç Savaşından sonra Anadolu pamuğuna karşı dış talebin düşmesi ve 1894'te filoksera salgınının tüm bağları tahrip etmesi sonucu bu işletmeler 20. yüzyıl başlarına doğru ortadan kalkmışsa da, Batı Anadolu'nun tarımsal yapısında kalıcı izler bırakmıştır.

Batı Anadolu'da toprak ilişkilerinin değişmesine yol açan etkenler değişik yörelerde değişik sonuçlar doğurmuştur. Kimi yörelerde insanın insan tarafından sömürülmesinin en yoğun ve en iğrenç biçimi olan köleciliğin gelişmesinin yanı sıra, toprakların el değiştirdiği yörelerde eski feodal yükümlülüklerin değişik ad ve biçimde sürdüğü de görüldü. Kimi yerlerde de kapitalist çizgi doğrultusunda yeniden örgütlendiği ve ücretli işçilerin kullanıldığı göze çarptı (Kurmuş 1974).

Kapitalist–emperyalist ülkelerin geri bıraktırlmış ülkelerin üretken güçlerini kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirmeleri olgusu çerçevesinde, Batı Anadolu tarımının genel olarak ihracata yönelik ürünler üzerinde uzmanlaşmasının bedelini yine yoksul üreticiler ödemiştir. Örneğin, 1862 yılında İngiltere'de en şiddetli noktasına ulaşan bunalım, Batı Anadolu'da 1864–1865'te etkisini gösterdiğinde zaten pamuk üretiminin beklenen düzeyde olmaması nedeniyle yoksullaşan üreticiler iyice yoksullaşmışlardır. Tüccarlara olan borçlarını ödeyemeyen köylülerin topraklarına el konulmuş; bunalımın etkisi altında küçük ölçekli ticaretle uğraşan birçok yerli tüccarın iflas ettiği görülmüştür (Kurmuş 1974).

Pamuk yetiştirmek için en elverişli topraklara sahip olan Çukurova'da 1880'lere değin pek büyük gelişmeler olmadı. Tarımın ticarileşmesi 1896–1913 döneminde hızlandı. Anadolu demiryolunun Mersin'e varması ve Mersin–Tarsus bağlantısının Alman sermayesi tarafından İngilizlerden satın alınmasıyla, bölge hızlı bir biçimde Alman nüfuz alanına girdi. Alman Demiryolu Şirketi, toprak sahiplerine tarımsal girdi temin edebilmeleri için kredi sağladı. 1913'e gelindiğinde Çukurova, ihracat için pamuk üreten büyük işletmelerin egemenliğinde İmparatorluğun tarımı en fazla ticarileşmiş bölgesi olmuştu. Bu işletmeler, her hasat mevsiminde uzak yörelerden gelen 50–100 bin arasında göçmen işçiyi istihdam etmekteydiler (Pamuk 1984).

Almanya'nın çalışmaları sonucu Çukurova'da pamuk üretimi kısa sürede büyük miktarda artarak, 1914 yılında 30 bin balyaya ulaşmıştır. 1878–1896 döneminde İmparatorluğun yaptığı pamuk ihracatının miktar olarak %40–60 kadarı Çukurova'dan gerçekleştirilmiştir. Bu ihracat önceleri İngiltere'ye

yönelikken, 1900'lere doğru Almanya'ya yapılmaya başlanmıştı. Örneğin 1914 yılında üretimin yarısı iç tüketime ayrılmış, geri kalan yarısı Almanya'ya ihraç edilmiştir. Ayrıca 1880–1907 döneminde İmparatorluğun pamuk ihracat gelirlerinin üçte birinden çoğunu Çukurova bölgesi sağlamaktadır (Varlık 1977).

İhracata yönelik meta üretiminin geliştiği bir başka bölge de Samsun, Ordu, Giresun ve Trabzon'u kapsayan Karadeniz'di. Bu bölgenin tütün ve fındığı, ülkenin başlıca ihraç mallarını oluşturuyordu. Tütün, 1900'lü yılların başlarında toplam ihracatta %27–30 pay sahibiydi. Samsun, İzmir ve Manisa'dan sonra en çok tütün yetiştiren vilayetti. Ülkenin toplam ihracatında fındık %4–7 arasında değişen bir paya sahipti. İhraç ürünü fındığı yetiştiren bölge de Doğu Karadeniz'di. Bu bölgede de Ege ve Çukurova'da olduğu gibi Batılı Kapitalistlerin etkinlikleri vardı. Tütün ve fındığın gerek üretiminde gerek Samsun limanına taşınması ve ihracatında Avrupalı ve Amerikalı tüccarlar etkiliydiler. Bölgenin en önemli limanına sahip olan Samsun, ülkenin tütün ve pirinçte üçüncü, mısırdaki birinci iliydi. Samsun, demiryolu bağlantısıyla hinterlandının doğal kapısı haline gelmişti (Sönmez 1990).

Ege, Çukurova ve Karadeniz tarımın en çok ticarileştiği, kapitalist üretim ilişkilerinin en çok yayıldığı yörelerken, Orta Anadolu'da ise dış pazarlar için yapılan üretim tiftik ve afyonla sınırlıydı. Ancak 1890'ların başında Anadolu demiryolunun yapımından sonra, bölgeden İstanbul ve dış pazarlara buğday ve arpa üretimi hızla arttı. Demiryolunun yapımından sonra devlet mülkiyetindeki topraklar Çarlık Rusyası ve Balkanlardan gelen göçmenlere dağıtıldı. Bu durum, bölgede küçük üreticiliğe dayalı yapıyı pekiştirdi. 20. yüzyılın başlarından itibaren Orta Anadolu, Almanya'nın tahıl ambarı durumundaydı. Alman emperyalizminin Anadolu Demiryolu Şirketi, tarımsal girdi ve kredi sağlayarak üretimi artırmaya çalışıyordu. 1913'e Ankara, Konya ve Adana illerinde kişi başına üretim, Anadolu'nun başka bölgelerindeki kişi başına tarımsal üretimden %27 daha yüksekti (Sönmez 1990).

Kıyı bölgeleri ve Orta Anadolu'da tarımsal ve madensel meta üretiminin yaygınlaşması eğilimine karşılık, Doğu ve Güneydoğu 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısına değin dünya ekonomisiyle bütünleşme sürecinin dışında kaldı. Ulaşım olanakları çok kısıtlı, coğrafi yapısı engebeli olan bu bölgelerden tahıl gibi taşınması güç mallarda, bölgedeki meta üretimi yerel kent pazarlarıyla sınırlıydı (Sönmez 1990).

Nüfusun çoğunluğunu Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Doğu Anadolu'da, merkezi devlet hiçbir zaman güçlü olamamıştı. Tarımsal artığın devlet görevlisince çekip alındığı Osmanlı'nın geneline egemen timar düzeni, bu bölgede pek uygulanamadı. Devlet, askeri yükümlülüklerini yerine getirdikçe aşiretlere ilişmemiş, onlara görel bir özerklik tanımıştı (Sönmez 1990).

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da 19. yüzyılda yaşanan Kürt beyliklerine son verip onları vilayetlere dönüştürerek merkeze bağlama girişimi, özünde aşiret reislerinin ekonomik, politik güçlerinde önemli bir sarsıntı yaratmadı. Aşiretlerin yerleşik tarıma geçişleriyle birlikte aşiret reisleri de büyük toprak sahibine dönüşmüş, feodal üretim ilişkileri egemen olmuştu (Sönmez 1990).

Arazi Kanunu'nun çıkmasından sonra Doğu'nun toprak ağaları geniş miri arazileri çok ucuz fiyatla devletten almaya başladılar. Bu toprakların bir kısmı uzun süre atıl kaldı. Çünkü önemli bir kısmı sulama eksikliği nedeniyle tarıma elverişli değildi. Ayrıca toprakları işletmek için emek gücü bulmak da kolay değildi. Bu nedenle, aşiret reisleri, yöredeki küçük üretici köylüleri ortakçı ve kiracı olarak kendilerine bağlamak için çeşitli baskılara başvurdular (Sönmez 1990).

1912 Tarım Sayımı, Anadolu'da en eşitsiz toprak dağılımının Adana'dan sonra Güneydoğu Anadolu vilayetleri olan Urfa ve Diyarbakır'da olduğunu ortaya koyuyordu. Bu sayımın sonuçlarına göre tarım arazisinin önemli bir bölümü derebeyi ve toprak ağalarının elinde toplanmıştı. Sayıları 50 bin dolayında olan (çiftçi ailelerin %5'i) bu grup, ekilen arazinin %65'ini elinde tutuyordu; geride kalan 870 bin orta ve az topraklı köylü ailesine ise (çiftçi ailelerin %87'si) toprakların %35'i kalmaktaydı. 80 bin aile ise topraksızdı (DİE 1973). Yani 950 bin köylü ailesinin büyük bölümü, toprak bey ve ağalarının ücretlisi, yarıcısı, marabası durumundaydı.

Cumhuriyetin devraldığı tarımsal yapı çoğunlukla kapitalizm öncesi özellikler gösteren, kapalı köy ekonomisine dayalı, kimi bölgelerde büyük feodal mülkiyetin hüküm sürdüğü, sanayi bitkilerine değil daha çok yerinde tüketilecek tahıl üzerine kurulu son derece geri teknoloji kullanan ilkel bir yapıydı.

## 2.2. Yeniden İnşa ve Liberalizm Yılları (1923–1929)

I. Paylaşım Savaşına iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası'nın tutarsız politikası ve bu politikanın maddi temelini oluşturan Alman emperyalizmi etmeni sonucu sürüklenen Osmanlı İmparatorluğu, savaş sonrasında açık emperyalist işgale uğramıştı. Yüzyıllardan beri başlarda içsel nedenlerden, daha sonraları da dışsal nedenlerin etkinlik kazanmasından dolayı çöküş içinde bulunan ve kapitalist sisteme gün geçtikçe bağımlılaşan Osmanlı ekonomisi savaş sonrasında tümüyle harap olmuştu (Aytulun 1976).

1918'den sonra sivil–asker küçük burjuva aydınları açık işgale karşı direniş hareketini örgütlediler. Çöküş sürecindeki Osmanlı toplumunun egemen sınıflarının büyük bir bölümü (ticaret burjuvazisi, eşraf, ayan, feodal kalıntıları), önceleri bu direniş hareketine katılmadılar. Ancak, daha sonra işgalcilerin kendi maddi düzenlerine de zarar vermeye başlamaları üzerine harekete fiilen katılarak, bölgelerindeki emekçi halkı da kendi programlarının sınırları

içinde mücadeleye sokmuşlardır. Emperyalist işgale karşı yürütülen üç yıllık, dar anlamdaki kurtuluş hareketi sonunda işgalci güçler kovulmuştur. Genç Cumhuriyet 1923 Türkiye İktisat Kongresi ile kapitalist iktisadi politikayı bir rehber kabul ederek batı kapitalist sisteminden yana kesin tercihini yapmış, böylelikle 1923'ten günümüze dek süregelen ekonomik gelişim çizgisi belirlenmiştir (Aytulun 1976).

Kongre 17 Şubat 1923'te tüm illerden gelen tüccar, sanayici, toprak ağası, işçi temsilcileri olmak üzere 1.135 üyenin katılımıyla İzmir'de açılmıştır. Kongrenin toplanmasındaki amaç, egemen sınıfların değişik kesimlerini bir araya getirmek, saptanacak kimi yasa ve ilkelerde sistem içi çelişkilerin yeni düzeni bozacak kerteye ulaşmasını önlemektir. Saptanacak yasa ve ilkeler; iktidar bloğunu oluşturan sınıflar arasındaki çelişkilerin alt düzeyde tutulmasını ve toplumsal muhalefetin düzeni yıkacak niteliğe bürünmeden törpülenmesini amaçlayacak; bu yolla devlet, yeniden üretim koşullarını sağlayacaktır (Sönmez 1978).

Söz konusu dönemde küçük burjuva sivil-asker bürokratlar politik etkinlikleriyle sınıf niteliği gösterebilmekte; cılız bir sanayi sermayesi, ticaret sermayesi ve toprak ağalarıyla birlikte iktidar bloğu içinde yer almaktadırlar. Bu sınıfın ekonomi politikasına ilişkin görüş ve tasarıları cılız sanayi burjuvazisinin istemleriyle çakışmaktadır ve amaç, "*milli burjuvazi*" yaratmaktır (Sönmez 1978).

Bu bürokratlar amaçlarına uygun olarak sanayi teşviki için devlet olanaklarını seferber edeceklerdir. Ancak söz konusu dönemde emperyalizmle ilişkiler sürmektedir. Emperyalizmin ülke içindeki müttelikleri ise ticaret burjuvazisi ve toprak ağalarıdır. Bu nedenle, Lozan Antlaşmasının gümrüklerle ilgili bağlayıcı hükümleriyle birlikte düşünüldüğünde bürokratların başarılı olamayacakları açıktır (Sönmez 1978).

Emperyalizmle Osmanlı Devleti arasındaki ekonomik ilişkiler sisteminin Türkiye'deki en önemli halkaları Müslüman olmayan sermaye çevreleri idi. Savaş sonrası İstanbul'un Türk ticaret burjuvazisi bu rolü devralmak amacındaydı. Yabancı şirketler hükümetle ilişkilerini iyi yürütmek ve kolaylık görmek amacıyla, temsilciliklerini Türklere doğru kaydırmaktaydılar (Sönmez 1978).

Söz konusu dönem içinde devletin kimi tekel maddelerinin ithal, üretim ve satım ayrıcalıklarını yabancı sermaye sahiplerine ya da temsilcilerine vermiş olduğu görülmektedir. Söz konusu ayrıcalıklar, yabancı sermayenin büyük ölçüde egemen olduğu Türk anonim şirketlerince işletilmiştir (Sönmez 1978).

Yabancı sermaye yatırımları bu dönemde ağırlıklı altyapı hizmetlerinde ve hammadde kaynaklarında yoğunlaşmıştır. Daha 1922 yılında demiryolu yapımı ve işletme hakları maden ayrıcalıkları ile birlikte Amerikan sermaye-



sine, Chester gurubuna verilmiştir. Chester projesi başarısızlıkla sonuçlanınca hükümetler 1924'ten başlayarak "şimendifer siyaseti"ne giriştiler. Bu kararlarla birlikte bu alandaki yabancı sermaye yatırımları yoğunlaşmış olacaktı. Diğer alanlardaki yatırımlar çarpık da olsa kapitalizmin filizlenmesi sürecinin kaçınılmaz sonucu olmuştur.

Cumhuriyetin 1930'lara değin uzanan bu ilk döneminin tarım politikasının özelliği, tümüyle zengin köylü ve toprak ağası işletmelerini desteklemek, teşvik etmek ve onların kapitalist gelişmesini temin etmek; makineli tarıma geçmelerini sağlayarak verimi artırmaktır. Böylece bu ilk dönemde mevcut üretim ilişkilerine dokunulmamış, ancak tarımda kapitalizmin geliştirilmesinde yer yer adımlar atılmıştır. Büyük mülkiyet tarımda verimliliği artırabilme şansı fazla olduğundan ve ekonomik karar mekanizmalarında etkili olduğundan teşvik edilmiştir.

Devletin, bu dönemde toplumsal sistemin yeniden üretiminin sağlanması için tarımdaki uygulamaları şöyle sıralanabilir: Aşarın kaldırılması, asayişin sağlanması (yani eşkıya tehdidinin ortadan kaldırılması), Ziraat Bankası kanıyla verilen krediler ve destek politikası, eğitimin yaygınlaştırılması ve bunlardan daha da önemlisi tarımdaki özel mülkiyeti en üst düzeyde meşruştıran Medeni Kanunun çıkarılması.

1923 yılında çıkarılan bir yasa ile tarım araçlarının Ziraat Bankası kanıyla ithali ve üreticiye dağıtılması kararlaştırılmıştır. Tarımda makineleşmeyi özendirmek için 1926 yılında çıkarılan başka bir yasa ile 2 bin dekardan geniş tarımsal araziye makine ile işleyen çiftçilere prim verilmesi öngörülmüştür. Traktör ve benzeri tarımsal makinelerin kullandığı yakıtlar ile tarımsal üretimde kullanılan gübre ve tarımsal mücadele ilaçları gibi kimyasal girdiler gümrük ve tüketim vergilerinden muaf tutulmuştur. Bu yasa çıktığı zaman 600 olan traktör sayısı, 1929'da 2 bine yükselmiştir. 1929 Dünya Bunalımından sonra, genellikle büyük çiftçi olan traktör sahipleri, ucuza sağladıkları benzini piyasaya intikal ettirmeyi, tarımda kullanmaktan daha kârlı buluyorlardı. Bu nedenle hükümetler yeni önlemler almak zorunda kaldılar. 1930 yılında çıkarılan yasa tarım makinelerinde kullanılan petrol ve benzin üzerindeki bağışıklığı kaldırıyor, petrol ve benzin ile çalışan traktör kullananlara artık bunları kullanamayacakları için traktörlerinin tazmin edilmesi öngörülmüyordu. Bu tazminatla benzinli traktör sahipleri, ağır yağla çalışan yeni traktörler alabileceklerdi. Traktör sayısını arttırmak için 1926–30 arasında büyük çiftçiler yararına sağlanan gümrük bağışıklığı ve 1930'da traktör sahiplerine ödenen tazminatın büyüklüğü hakkında bir karşılaştırma yapabilmek için, bu özverinin bedelinin o dönemin en önemli yatırımlarından olan Kayseri ve Nazilli bez fabrikalarına yapılan yatırımın toplamın denk olduğunu anımsatmakta yarar vardır.

Bu dönemde yeni tarım makinelerinin kullanımıyla eskiden işlenmeyen araziler de tarıma açılıyordu. Ticari çiftçiliğin yaygınlaşması, toprakların tarıma uygun duruma getirilmesi ve traktör kullanımı, büyük çiftçinin elinde daha fazla toprak yoğunlaşmasını gösterir.

Bu süreci hızlandıran bir başka etmen de, Cumhuriyetin ilk dört yılındaki kitlesel nüfus değişimiydi. Bu süre boyunca genellikle Batı kıyısının verimli topraklarında oturan ve üzüm, incir, tütün gibi ticari ürünler yetiştiren bir milyona yakın Rum Yunanistan'a göç etmişti. Bölgedeki büyük toprak sahipleri ülkeden ayrılan azınlıkların mülklerine el koyarak topraklarını genişletme olanağı buldular (Birtek ve Keyder 1976). En çok ticarileşmiş tarım alanlarından birisi olan ve İstanbul pazarını besleyen Trakya'da ise 250 bin Rum çiftçi zorunlu nüfus değişimine konu oldu. Hükümet nüfus değişimi sırasında Rumların geride bıraktıkları topraklara resmen el koyarak, üzerinde yerleşim olmayan toprakları yerel halka sattı. Bir kez daha bu satışlar, toprağı birkaç zengin toprak sahibinin elinde yoğunlaşmasına katkıda bulundu.

Tarımda büyük toprak çıkarlarının düğüm noktası "asayiş" idi. İzmir İktisat Kongresi'nde büyük çiftçiler bu konuda ısrarla durdular. Rumlardan ve Ermenilerden kalan verimli toprakları gasp eden ağalar yol kesme ve hırsızlığın önlenmesi için hükümete direktifler verdiler. 1924'te kabul edilen Köy Kanununa göre muhtar, hem seçimle gelen demokratik bir köy temsilcisi, hem de devlet memurudur. Aslında köyün en nüfuzlu ailesini aynı zamana devletin temsilcisi yapan bu yasa, asayişin kimlerin lehine sağlanacağını göstermektedir. Gerçekten radikal bir toprak reformu yapmadan başka türlü bir gelişme beklenemezdi ve Köy Kanunu ağa-jandarma ittifakının temelini oluşturdu (Timur 1971).

Büyük çiftçilere tanınan ayrıcalıklar askerlik hizmetlerine dek uzanıyordu. İşlenen araziyi arttırmak için 1924 yılında kabul edilen bir yasa, tümüyle ortalama büyüklüğün üstündeki çiftliklerin genişletilmesini hedef alıyordu. Yasanın en önemli hükmü ile bir çiftçi ya da yardımcısı tarafından işlenen arazi en az 500 dekarının üstünde ise çiftçi ve yardımcıları askerlikten bağışık tutuluyordu (Küçük 1978b).

1925 yılına değin Türkiye'de, iltizam sistemi yoluyla toplanan üründen aşar biçiminde aynı vergi alınıyordu. Mültezimler aşar toplama hakkını hükümetten alıyor ve kendileri için önemli bir kâr sağlayarak başkasına satıyorlardı. En sonunda vergi toplayıcıları, çok sayıda mültezim ve ara-mültezimler verilmiş aşar hakkını, bu kendine özgü haracı, yalan yanlış, olanak bulduğunca köylülerin sırtından çıkarıyorlardı. 1908 yılında Meclis-i Mebusan'da aşar vergisinin net gelirin %33-40 hatta 52'sini oluşturduğu; çiftçilerin aşar vergisi olarak verdiği paraların ancak %44'ünün hükümetin eline geçtiği, buna karşılık resmi istatistiklere göre %56'sının mültezimlere kaldığı belirtilmiştir (Küçük 1978b).

Çağlar Keyder'in saptamalarına göre (1982), mültezimin aşar karşılığı yaptığı ödemeler 1924 yılında bütçe gelirlerinin %22'sini ve dolaysız vergilerin %63'ünü oluşturmaktaydı. Ancak, mültezimler bu yolla kâr ettikleri için, köylüden toplanan vergi, devletin meblağından %20 daha fazlaydı.

1925 Şubatında aşarın kaldırılması feodallere, toprak ağalarına ve kapitalist çiftçilere verilen bir ödün oldu. Ticaret ve sanayi burjuvazisi, işçi sınıfı ve emekçilerin muhalefeti karşısında ve Doğu'da şeyhlerin isyan ettiği bir zamanda feodallerle, toprak ağaları ve zengin köylülerle siyasal ittifakı güçlendirmek için aşarı kaldırma yolu seçildi (Küçük, 1978 b).

Aşarın kaldırılması, öncelikle büyük çiftçinin payını artırırken orta çiftçiyi de önemli ölçüde etkiledi. Bu ikincisi, geçmişte artığının tümü elinden alınan bir tabakaydı. Orta çiftçiler ellerinde kalan %12 ve aşarın kaldırılmasıyla sağlanan teşviklerle yeni bir artık ürüne sahip oldular (Birtek ve Keyder 1976).

Aşar kaldırılırken, ticaret ve sanayi burjuvazisi ve işçi grubunun önerdikleri yönde adımlar da atıldı, mevcut arazi vergisinin oranı yükseltildi. Bunun dışında tarımsal üretimden ürünlerin satışı sırasında alınmak üzere yeni bir vergi getirildi. 1925 yılında çıkarılan bu yasaya göre tahıllardan %10 oranında vergi alınacaktı. Buna karşılık mutlak olarak pazarlanması gereken sanayi bitkilerinden alınacak vergi oranı ise %8 idi.

Aynı olarak alınan aşarın kaldırılıp, yerine para ile ödenmek zorunluluğu olan bir verginin konulması, tarımda metalaşma sürecini artıracak bir öze sahipti. Bu vergi değiştirilmesi ile tarım kesiminin piyasa ile temas zorunluluğu artmış oluyordu. Çünkü artık, verginin ödenmesi için ürünün önce pazara getirilip, para ile değiştirilmesi gerekmektedir.

Cumhuriyet, yerleşme döneminde böyle bir vergiye fazla dayanamadı ve yalnızca bir yıl sonra yeni vergi sistemi tümüyle kaldırıldı. Bu, ödünün son aşaması oldu ve genel olarak toprağa dayalı çıkarların, özel olarak da büyük toprak sahiplerinin gücünü gösterdi.

1925 yılından başlayarak tarım kesiminden alınan dolaysız vergiler sürekli olarak düşürüldü. Tüm kamu gelirleri içerisinde 1924'te %27,5 olan bu oran, 1930 yılında %10'a indi. Daha sonraki yıllarda daha da azaldı. Hayvan vergisinin önemsiz olması, arazi değerlendirmelerinin yapılmaması nedeniyle, kamu gelirleri içinde tarımdan doğrudan alınan vergilerin oranı giderek sifıra yaklaştı.

Aşarın kaldırılıp yerine konan verginin bir yıl sonra ortadan kalkmasıyla simgelenen ticaret ve sanayi burjuvazisinin büyük toprak sahipliği ile siyasal ittifakını güçlendirmesi olgusu, tüm Cumhuriyet döneminin en önemli niteliklerinden birisidir (Küçük 1978b).

Bir diğ er uygulama tarım kredisiyle ilgilidir. Bu kredi, Osmanlı İmparatorluğu zamanında aş ar ile birlikte alınan bir ek ile yani devlet sermayesi ile kurulan, bir devlet bankası olan Ziraat Bankası ve 1929 yılında kabul edilen bir yasayla kurulmuş olan Zirai Kredi Kooperatifleri aracılığıyla verildi. Ziraat Bankası 1924'te Ankara'ya nakledilerek köylüye tohum, alet vb. için kredi vermek üzere olanakları genişletildi. 1926 yılında 18 milyon lira olan Ziraat Bankası kredileri, 1930 yılında %50 oranında bir artışla 27 milyon liraya çıktı. Ziraat Bankası çiftçilere üç tür kredi vermekteydi: Arazi ipoteği, kişisel güvence ve değerli malların emaneti yoluyla borç. Toprağın ipoteğine karşılık verilen krediden yalnız büyük çiftçiler yararlanabiliyordu. Çünkü toprak değerinin %50'si kadar borç verilebiliyor ve toprak değeri de bankaca saptanıyordu. Ancak, toprağ a olduğundan çok daha az değer biçildiğinden, küçük köylülerin alabileceğ i kredi çok önemsizdi. Kişisel güvenceye bağı kredilerin çoğ u mevsimlik olarak, hasat masraflarının karşılanması için veriliyordu ve daha çok ihraç ürünlerinin yetiştiriciliğ ine yönelikti. Değ erli malların emaneti karşılığ ı verilen krediler, toplam tarım kredilerinin üçte ikisini oluşturuyordu ve 1924'ten sonra açıkça tüccara verilen bir krediye dönüşmüştü (Keyder 1982).

Demek ki, görünürde tarıma yönelik olan kredilerin görel i olarak küçük bir bölümü çiftçiye gitmekteydi. Geriye kalanı ise tarım ürünleri, özellikle ihraç ürünleri ticareti yapan tacirlerce kullanılıyordu. Kredinin köylüye ulaşan bölümünün dağılımı ise öncelikle pazar için üretim yapan büyük ve orta çiftçilerin yararınaydı. Tarıma ayrılmış kredinin en büyük bölümünü oluşturan ipotek kredisinden yoksul köylüler yararlanamamaktaydı. Doğ an Avcıoğ lu'na (1969) göre, kredileri bankadan tüccar ve eşraf %10 faizle almakta, yoksul ve küçük üretici köylüye normal olarak %80-120; olağ anüstü durumlarda da %500 faizle kendisi vermekteydi.

Tarım kesiminde kapitalist ilişkileri kısmen hızlandıracak asıl önemli uygulamalar 1925 yılında başladı. Bu yıl başlayan kadastro çalışmaları ve 1926'da yürürlüğe giren Medeni Kanun, temel üretim aracı toprakta, mülkiyetin yasal olarak gerçekleşmesine ve giderek toprağın değ işim konusu olmasına olanak sağlamıştı. Tarımda kapitalistleşme sürecini hızlandıracak temel koşulun toprağın metalaşması olduğundan hareketle, gerek kadastro çalışmaları, gerekse Medeni Kanunun bu amaca hizmet edebilecek önemli uygulamalar olduğ u söylenebilir (Özgür 1976).

Medeni Kanunun kabul edilmesiyle, geniş tarım alanları üstünde fiili denetim kurmuş olan güçlü ailelerin, bu alanları tam malik sıfatıyla tapuya kaydettirmesi son derece kolaylaştırılmış oldu. 1929'da büyük arazi sahipleri açısından olağ anüstü önem taşıyan bir başka yasa çıkarıldı. Buna göre, timar, iltizam gibi kurumlarla ilgili olarak Osmanlı hükümetinin çeşitli ailelere vermiş olduğ u ve geniş tarımsal alanlara tasarruf hakkı sağ layan belgeler, bu

alanların 1926 Medeni Kanunu çerçevesinde özel mülk olarak tapuya kaydettirilmesi için yeterli sayıldı. Osmanlı belgelerinde sözü edilen alanlarla ilgili sınırlar son derece karmaşık olduğu, Türkiye'nin kadastro bulunmadığı için, elinde bu türlü belge bulunan güçlü aileler, çok geniş alanların mülkiyetini kazanmaya başladılar. Bu arada, I. Paylaşım Savaşı sırasında sürülen Ermenilerden ve Lozan Anlaşmasına göre nüfus değişimine konu olarak Yunanistan'a gönderilen Rumlardan kalan milyonlarca dekarlık arazinin sahiplenilmesinde de, kaymağı kırsal kesimdeki güçlü aileler yedi.

Öte yandan 1923–1929 döneminde tarımda nispi bir gelişme görülmele birlikte, değişmeyen mülkiyet ilişkileri, hızlı bir üretim artışı ve çağdaşlaşmaya engel teşkil etmiştir. Doğu'daki derebeylik düzeni ve ülkeye yaygın toprak ağalığı düzeni önemli değişikliklere uğramadan sürüp gitmektedir. Doğu ve Güneydoğu'da köylü, beylere karşı angarya çalışma, vergi (cizye) ödeme, üründen belli bir pay verme gibi yükümlülükler altındadır. Orta ve Batı Anadolu'da, derebeylik ilişkileri çökmüş, vergi ve angarya kalkmış olmakla birlikte köylünün bağımlı durumu sürüp gitmektedir. Maraba ve ortakçı olarak, boğaz tokluğuna çalıştırılan geniş köylü kitlesinin varlığı, mülk sahibinin çağdaş teknikleri kullanılmasını engellemektedir. Mülk sahibi gibi, durumunun iyileşeceğini ümit etmeyen maraba ve ortakçı da üretimle pek az ilgilenmektedir. Tarımda görülen nispi gelişme ve makineleşme daha çok Çukurova ve Ege'deki kapitalist işletmelerde görülmektedir. Bununla birlikte, nüfuzlu kişilerin arazi yağması sürmekte, toprağa kavuşturulan köylüler, mülkiyetinden hiçbir zaman emin olamamaktadır (Avcıoğlu 1969).

Türkiye'de 1920–1930 yılları arasında toprak mülkiyeti ve toprak kullanımına ilişkin güvenilir veriler yoktur. Üstelik bazı bilgilere göre büyük toprak sahiplerinin ülkede tüm işlenen toprakların %40–50'sini ellerinde tuttıkları sonucuna varmak olanaklıdır. Yaklaşık %40 oranında toprak, çoğu durumda, ücretli tarım işçisi kullanan varlıklı ve orta köylülerin elinde bulunuyordu. Yoksullar –toprağın bir bölümünün sahibi ya da tümüyle topraktan yoksun bırakılmış köylüler (köy nüfusunun %65–70'i)– işlenen toprakların %5–10'unu kullanıyorlardı. Ülkede önemli bir yedek tarım işçisi ordusu oluşturan 450 bin topraksız köylü ailesi bulunuyordu (Rozaliyev 1978).

İktisat coğrafyacısı Hamid Sadi'ye göre, 1930'ların başında ülkede 33 bin büyük arazi sahibi ailenin toplam 8 milyon hektar arazisi vardı ve bu aileler ekili alanların %35'ini denetlemekteydiler. Kaynağı belirtilmeden öne sürülen bu ifadeye göre de her büyük arazi sahibi aile başına ortalama 2.420 dekar düşmekteydi. 1920'lerin sonlarına doğru Türkiye tarımıyla ilgili geniş bir araştırma yapan bir Rus bilimcisi Zhukovsky'ye göre ise, Türkiye'de kırsal ailelerin %5'i tarımsal alanların %65'ine sahipti ve en büyük özel mülkün alanı 200 bin dekar dolayındaydı. 1930'ların başında, Büyük Millet Meclisi'nde, 1.075 ailenin elinde 580 bin hektarlık işlenmiş arazi olduğu

açıklanmıştı ki, bu ifadeye göre de aile başına 5.400 dekar işlenmiş arazi düşmekteydi (Tezel 1994).

1920'ler Türkiye tarımının değerlendirmesi yapılırken, karşılaşılan en yaygın görüş özetle şeyledir: 1930'larda köylülük arasında farklılaşma çok az olduğundan, köylülüğün büyük bir bölümü yoksulluk içinde olmakla birlikte az ya da çok kendi yağıyla kavrulduğundan ve bunlar görelî olarak kapalı köy ekonomileri niteliğindeki birimlerde üretim yaptıklarından tarımda sermaye birikimine uygun bir ortam bulunmamakta, böylece tarım dışına da anlamlı ölçüde kaynak akmamaktadır.

Bu görüşün doğruluk derecesinin saptanması büyük ölçüde, köylü–tefecitüccar ilişkisinin analizinden giderek olanaklı olabilecektir.

Bilindiği gibi, kapitalist ilişkilerin ve bunun bir parçası olan örgütlü kredi piyasasının az gelişmiş olduğu ekonomik yapılar, tefeciliğin yerleşmesi ve giderek üretim sürecinde egemen bir rol oynamasının önkoşuludur. Genellikle tefecinin küçük üreticinin zaten sınırlı olan tüm artık ürününe ve kendi geçimi için gerekli olan ürünün bir bölümüne el koymakla yetinmeyip, zamanla üreticinin üretim araçlarına da el koyması bir olgudur.

Tefecilik parasal zenginliğin toplulaşmasına yol açarak genel olarak sermaye yaratılma sürecine katkıda bulunduğu kadar sanayi sermayesinin yaratılmasının da önkoşullarından birini oluşturur. Bu süreçte, bir yandan parasal zenginliğin toplulaşması, öte yandan üreticilerin giderek üretim araçlarını yitirmelerinin önemli rolü vardır. Kuşkusuz tefecilikle ilgili bu genel doğrular 1920'ler ve 1930'lar Türkiye tarımı için de geçerliydi.

Oya Silier (1981), 1923–1938 döneminde Türkiye'de tarımsal yapının gelişimini incelediği çalışmasında, tefeciliğin 1923–1929 döneminde de Türkiye tarımında yaygınlığına ilişkin çarpıcı örnekler vermektedir:

Tefecilik ve toprak sahipliğinin aynı kişide birleştiği durumda, küçük köylülerin toprağını yitirmesi aynı zamanda toprak toplulaşması sürecini önemli ölçüde hızlandıran bir öge olmaktadır. Tefeci ve eşrafın büyük toprak sahibi olmadığı durumda ise bunların parasal servetleri toprağa, ticarete yatırmaları ya da bir süre sonra tefecilik alanında kullanmaları birbirine yakın olasılıklardır.

Tefeci ve tüccar, köylülüğün yoksulluğu arttığı oranda ve kendisi de bu yoksulluğu artırarak, yoksul ve küçük üretici köylülerin yarattığı değerlere en ilkel eşdeğerli değişim ilkelerinden uzak ve zorbaca yöntemlerle el koyarak, tarımda yaratılan değerleri tarım dışına taşımakta ve bunlar ilkin parasal servet birikimi biçiminde az sayıda kişinin elinde birikmektedir. Başka bir deyişle, küçük üreticiler yoksullaştıkça ve mülksüzleştikçe bu süreçten kaynaklanan sermaye birikimi de hızlanmaktadır.

Daha 1920'lerde “köylünün İstanbul'a hamallık yapmaya gelmesinin nedeni bir çift öküzle küçük bir tarla alabilmek için para biriktirmek gereksimidir ve bu yüzden köyünden yıllarca uzak kalabilmektedir”, “köylerden kasabalara göç dikkat çekici bir akım halindedir” gibi saptamalar, gerçekten hem köylülüğün farklılaşma sürecinin yavaş olmadığını göstermek açısından, hem de bu sürecin başka bir yanı olan toprak toplulaşması ve sermaye birikimi süreçlerini göstermesi açısından çok önemlidir.

Bu dönemde küçük üreticilerin üretim ve yaşam koşullarının giderek kötüleşmesinin nedenlerinden bir başkası da yüksek enflasyon oranı olmuştur. Örneğin İsviçre ve ABD gibi ülkelerde fiyat düzeyi 1914'e göre 1928 yılında %50–60 fazla iken Türkiye'de %1.474 olmuştur. Bu dönem için enflasyonun belli başlı nedenleri arasında dış ticarete yabancı malların dünya ortalamalarından daha pahalı olarak alınması ve ihracatın daha ucuza yapılmasından doğan farkların iç fiyatlara zam yapılarak karşılanmaya çalışılması ve vergilerin hızla artması gösterilmektedir.

Özetle, bir yanda toprak toplulaşmasının, öte yanda mülksüzleşmenin, yoksullaşmanın artması, tefecilik ve yerli–özel bankacılığın gelişmesi, genel olarak “işadamlarının çoğalması” hep tarımdan kaynaklanan sermayenin büyümesinin göstergeleridir. Dolayısıyla 1920'ler Türkiye tarımının sermaye birikimine katkısı olmadığı ya da çok sınırlı olduğu yolundaki savlara katılmak güçtür.

### 2.3. Devlet Kapitalizmi (1930–1939)

Kurtuluş Savaşı sonrasında Türkiye'de iktidar bloğunu oluşturan bileşim, cılız bir sanayi sermayesi, ticaret sermayesi, toprak ağaları ve bu dönemdeki politik etkinlikleriyle sınıf davranışı gösterebilen küçük burjuva sivil–asker bürokratlardan oluşmaktadır. Lozan Antlaşmasının gümrüklerle ilgili bağlayıcı hükmü, küçük burjuva radikallerinin “milli burjuvazi” yaratma çabalarını sonuçsuz bırakan bir etkendir. Söz konusu dönemde gerek çıkarılan yasalar, Sanayi ve Maadin Bankası aracılığıyla tanınan olanaklar, gerekse dönemin sonunda (1927 yılında) çıkarılan Teşvik–i Sanayi Kanunu “milli burjuvazi” yaratma çabalarını sonuçsuz bırakmıştır. Daha sonra emperyalist metropollerdeki 1929 bunalımıyla birlikte ortaya çıkan başka etkenler, toplumsal sistemin kendini yeniden üretmesini daha da güç koşullar altına sokacak ve devletin doğrudan ve dolaylı olarak yoğun bir müdahalesine gerek duyulacaktır (Sönmez 1978).

Temel işlevi sistemin işleyişini sağlamak olan devletin bu müdahalelerinin nedeni ancak; (a) emperyalizmle, bağımlı ülke arasındaki (b) egemen sınıfların kendi arasındaki (c) egemen sınıflarla emekçi kitleler arasındaki ilişki ve çelişkilerin ve varolan tüm olguların incelenmesiyle ortaya çıkabilir.

Bu dönemde devlet müdahalelerinin yoğunlaşmasının nedenleri şöyle özetlenebilir (Sönmez 1978):

1. Özellikle 19. yüzyılın sonlarından başlayarak emperyalist metropollerde aşırı üretimden kaynaklanan krizler, kolayca dünya ölçeğinde krizlere dönüşme niteliğinde olmuştur. 1929 Dünya Bunalımı ise bu tür krizlerin doruk noktasını yansıtmaktadır. Bunalımın genel görünümü, işsizliğin olağanüstü artması, yatırımların, üretim ve fiyatların aynı şekilde büyük ölçüde düşmesi olmuştur. Türkiye'deki bunalım ise içsel ve dışsal nedenlerle daha 1926 yılında başlamış, dışsal nedenler giderek etkisini artırmış ve Dünya Bunalımı Türkiye tarımındaki ekonomik çıkmazın en üst düzeylere çıkmasını yol açmıştır. Söz konusu dönemde Türkiye'nin ihracat değerinin %80'den çoğunu tarımsal ürünler oluşturuyordu. Bunalım, etkisini Türkiye üzerinde dış ticaret yoluyla hissettirmiş, ihraç ürünlerinin fiyatlarında büyük düşüşler olmuş ve fiyat düşüşleri giderek iç pazar fiyatlarına yansımıştır. Aracılar kendi kârlarını korumakta direnmişler, o zaman da sonuç olarak bu fiyat düşüşünün tüm yükü üreticinin sırtına binmiştir. Aracı tüccarın kârını korumak için üreticiden ucuza mal kapatmaya çalışması, küçük üreticiyle aralarında ki çelişkinin keskinleşmesine neden olmuştur. Ayrıca fiyat düşüşlerinden toprak ağaları da etkilenmişlerdir.

2. Dünya Bunalımının etkisiyle tarımsal ürün fiyatlarının hızla düşmesi, Türkiye sanayiine tarım kesiminden gelen talebi azalttı ve sanayi pazar sorununu derinleştirdi. Sanayi kesimi gelişimini sürdürürebilmek ve hızlandırabilmek için yeni pazarlar bulmak zorunda kaldı. Dış ekonomilerde yeni pazarlar bulmanın olanaksızlığında sanayi kesiminin yeni pazarlar bulması ancak kendi kendine pazar yaratmakla mümkündü. Bu ise sanayi gelişme hızını artırmayı gerektiriyordu.

3. 1929'da Lozan Antlaşmasının gümrüklerle ilgili bağlayıcı hükmünün geçerlilik süresinin dolmasından önce, ticaret burjuvazisi spekülâtif ithalatlar yapmıştır. Bunun sonucu, o yıla ait bütçedeki toplam gelirlerin yarısına yakın bir dış ticaret açığı karşısında Türk parasının değeri baş döndürücü bir hızla düşmüştür. Bu düşüş tüm emekçi kitleleri etkilemiş ve onların düzene karşı olan "kendiliğindenci" muhalefetini yükseltmiştir.

4. 1928'de Milletler Cemiyeti aracılığıyla çözümlenen dış borçların yıllık ödemelerinin genel bütçe harcamalarının %13–18'i gibi önemli bir bölümünü yutması da kimi önlemler almayı gerektirecektir.

5. Gerek 1923–1929 döneminde, gerekse daha sonra izlenecek koruyucu gümrük politikalarının yarattığı olanakla olsun, sanayileşme adına cılız sanayi burjuvazisinin önemli bir şey yapmamış olması ve küçük burjuva sivil–asker bürokratların "modernleşme" hülyaları bu dönemde, doğrudan devlet müdahalelerinin nedenlerinden birini oluşturacaktır.



İşte tüm bu iç ve dış etkenler göz önüne alındığında görülür ki; emperyalizmle bağımlı ülke Türkiye arasındaki, egemen sınıflar içindeki ve egemen sınıflarla emekçi yığınlar arasındaki çelişkiler tümünden yoğunlaşmış, sistem yeniden üretim koşullarını yaratmada darboğazlara girmiştir.

Devletin yeniden üretim koşullarının sağlanması yolundaki ilk müdahalesi koruyucu yasalar biçiminde belirlemiştir. 1930 yıllarında çıkarılan bu yasaların amacı Türk parasının dış değerinin korunması, dış ticaretin dengelenmesi ve ihracatın denetlenmesi ile ilgili kararların alınmasında devlete yetki verilmesidir.

Devletin bu korumacı politikası sistem içi çelişkilerin düzeni bozacak aşamaya gelmesini önlemeyi, böylece yeniden üretimin koşullarını sağlamayı amaçlıyordu. Ancak gümrüklerdeki koruyucu politikaya karşın sanayide bir gelişme olmamış, aksine uygulanan politika sistem içi çelişkilerin artmasını önleyememiştir. Koruyucu gümrük politikasından doğan “himaye rantı” büyük ölçüde sanayi sermayesinin işine yaramış, ticaret sermayesi bu durumdan yakınırlı olmuştur.

Öte yandan tarım kesimi ve köylü nüfus büyük bunalımın dayanılmaz darbesi altında çökmek üzeredir. Bunalıma giriş yıllarından başlayarak tarımsal ürün fiyatlarında büyük ölçülerde ve sürekli bir düşüş yaşanmıştır. Bir başka deyişle, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine olarak değişmesi gözlemlenmiştir. Resmi fiyatlar kullanılarak yapılan hesaplamalara göre, 1927–1935 kesitinde tarımsal ürünlerin fiyatlarında %30–70 arasında bir düşme olmuştur. Gerçekte, pazarda oluşan fiyatlar, resmi fiyatların çok daha altındadır. Özellikle, feodal ilişkilerin sürekliliğini koruduğu yörelerde ürün fiyatları son derece düşüktür. Bu da, kuşkusuz, köylünün gerçek gelirini büyük ölçüde düşürmüş, günlük yaşamını bile sürdüremez duruma getirmiştir (Varlık 1980).

Aynı dönemde sanayi ürünleri fiyatları dünya piyasasına göre çok daha yavaş bir düşme eğilimi göstermiş, genellikle %20’yi aşmamıştır. Bu değer kentlerdeki resmi fiyatları yansıtmaktadır. Ulaşım olanakları, malların elden ele geçirilmesi, üreticilerin çoğu kez veresiye alışveriş etmelerinden dolayı oluşan farklar gibi nedenlerle köylünün alım fiyatları resmi fiyatların çok üstüne çıkmıştır. Sonuç sanayi ürünleri fiyatlarının merkezden köye doğru gittikçe artması, köylünün ürününü ucuz fiyatla vererek gereksinimlerini yüksek fiyatla karşılamasıdır.

Bu durumun yanı sıra, faiz, tarımsal girdi fiyatları ile vergi yükünün sabit kalması ya da çoğu kez daha da yükselmesi fiyat makasının köylü aleyhine iyice açılmasına yol açmıştır.

Tarımsal ürünlerdeki fiyat düşüşlerinden direkt üretici daha çok etkilenmiştir. İhracatçı tüccar ve onun kasabalardaki aracısı, dünya fiyatlarının çö-

küşü üzerine, kârlarını az çok koruyabilmek için, direkt üreticinin ürünlerini yok pahasına almaya yönelmişlerdir.

Bir yandan ihracatçı tüccar, öte yandan sayılı ihraç ürünlerinin dünya piyasalarında yarı–tekel durumundaki belirli ülkelerin politikalarına bağımlı olması, üreticiyi çift yönlü ezmiş ve sık sık yerel bunalımlara yol açmıştır.

1930’lu yılların ilk yarısında tarımda beklenen gelişme gerçekleştirilememiş ve özellikle yoksul ve küçük üretici köylülerin karşı karşıya buldukları güçlükler daha da artmıştır. Anadolu’da en düşük tefeci faizi %50 oranındadır. Ama sık sık bu oran iki kat yükselmektedir. Tefeciye bağımlı hale gelen köylü, toprağının ipotek edilmesi ve ürününün en düşük düzeyde “göz kararıyla” değerlendirilme esasına göre, aldığı kredinin faizini bile ödeyememektedir. Birçok bölgede köylüler tarla, bağ ve bahçelerini tefeciye rehin vermişler ve bunların birçoğu mallarından yoksun kalmışlardır. Tefeci faizi Tire’de %900, Konya’da %30–120, Armutlu’da %100–600, Ordu’da ayda %3–7’ye değin ulaşmaktadır. Giresun’da üreticilerin önemli bir kısmı, borçların veremedikleri için fındık bahçelerini tefecilere devretmek zorunda kalmışlardır. Bunun için bakımlı bahçeler ortakçılar ve işçilerin ilgisizliği nedeniyle harap olmuştur. Üreticiler kendi mülkleri olan fındık bahçelerinde artık yarıcı ya da işçi olarak çalışmaya başlamışlar ve bahçelerin bakımına önem vermemişlerdir (Tökin 1990).

Söz konusu dönemde devletin yeniden üretim sürecine dolaylı (koruması) müdahalesi gerek egemen sınıflar içi, gerekse egemen sınıflarla emekçi kitleler arasındaki çelişkilerin derinleşmesini engelleyecek düzeyde bir çözüm olmamıştır. 1932’den başlayarak devlet, sistemin yeniden üretim koşullarını sağlamada dolaylı müdahalelerini artıracığı gibi, yoğun bir biçimde doğrudan müdahalelerde de bulunacaktır. Devlet yürürlüğe koyduğu bir takım yasalarla sistem içi çelişkilerin törpülenmesini ve sistemin aksamadan kendini yeniden üretebilmesini amaçlamaktaydı (Sönmez 1978).

Devlet çıkardığı yasalarla kimi gıda maddelerinin ithalini kendi tekeline almış; sermaye bulmakta güçlük çeken sanayi burjuvazisi ve küçük üreticileri tefeci–tüccara karşı korumak istemiş; gümrük duvarlarının sağladığı ayrıcalıklı durumdan yararlanarak tüketiciyi zor durumda bırakacak fiyatları önlemeyi ve maliyetlerin dış pazarlarda rekabeti sağlayacak biçimde düşürülmesini amaçlamıştır (Sönmez 1978).

1932 yılında çıkarılan bir başka yasayla, buğday fiyatlarındaki olağanüstü düşmeyi önlemek, fiyatları korumak ve düzenlemek amacı ile hükümetçe gerekli önlemleri almak, gerekli görüldüğünde buğday alım satımını Ziraat Bankası aracılığıyla yapabilmek olanağı sağlanmıştır. Alım–satım işlerinde bankanın uğrayacağı 1 milyon liraya kadar zararı ödemeyi üstlenmiştir (Sönmez 1978).

1930'lu yıllarda küçük üreticiler üretim ve tüketime ilişkin zorunlu harcamalarını ancak peşin kredi ya da başka biçimlerde borçlanarak karşılayabiliyorlardı. Küçük üreticilerin çoğu yetiştirdikleri ürünü satmak zorundaydı. Ticari ürün yetiştiren üreticilerin karşısında ise, tahıl yetiştiren küçük üreticilere göre, çok daha örgütlü, birlikte hareket edebilen büyük yabancı ve yerli şirketler, bankalar vardı. Bir yandan üreticilerin giderek artan borçluluk durumu, öte yandan karşılardaki tüccar ve tefeci grubun güçlülüğü alım fiyatının alabildiğine düşük tutulmasına karşılık kredi koşullarının çok ağır olmasına yol açmaktaydı.

Küçük köylü, malını ucuza satıp gereksinim maddelerini pahalıya alması ve yüksek faiz ödemeleriyle, tüccar ve bankalara aktarmak zorunda kaldığı değerlerin yanı sıra, genellikle tütünde olduğu gibi, ortakçılık payı olarak büyük toprak sahibine de ağır bir rant ödemek durumundaydı. Tüm bu ödemeler, köylünün kendi asgari tüketim gereksinimleri için gerekli olan ürünün bir bölümünün bile verilmesiyle gerçekleşebilmekteydi. Sürekli artan borç yükü bunun en iyi kanıtıdır.

1930'larda tefecilik, büyük toprak sahibinin rant gelirinin, yine büyük toprak sahibi ve tüccarın ticari kazancının ya da başka biçimlerde sağladıkları parasal sermayenin en hızlı artırıldığı bir alan durumundadır. Büyük toprak sahipliği, tüccarlık ve tefecilik öylesine iç içe geçmiş ve genellikle bu işlevlerin en az ikisi kimi durumlarda da tümü aynı kişilerde birleşmiştir ki tefeci ve tüccar sermayesi ile rant gelirlerini sanki ayrı ayrı toplumsal grupların gelirmiş gibi ele almak yanıltıcı olmaktadır. Bu dönemde tefeci sermaye başkalarına göre çok kısa sürelerde olağanüstü bir hızla büyüebilmiştir. Yine tefecilik mekanizması, aynı yıllarda, köylülüğün topraksızlaştırılmasına ve toprakların toplulaşmasına, başka yollara göre, en hızlı hizmet nedeni olmuştur.

Aslında, sözü edilen bu ilişkiler yumağının en can alıcı ve asıl sermaye birikimine katkısı açısından önemli noktası, küçük üreticilerin yarattığı değerlere, türlü ilişkiler çerçevesinde (tefecilik, ticaret, ortakçılık gibi) karşılığı ödenmeden el konulmasıdır.

Büyük toprak mülkiyetinin büyük üreticilikle çakıştığı seyrek durumlarda ise (şekerpancarı ve pamuk gibi), bir yanda işçi ücretlerinin düşük ve ortakçılık koşullarının ağır olması, öte yanda devletçe güvence altına alınmış fiyat ve pazarların bulunması, kâr ve rantların aynı ellerde parasal sermaye birikimine akmasını kolaylaştırmıştır.

1930'lar Türkiye'sinde gerek ticari ürünlerde, gerekse tahılda ortakçılığın yaygınlığı, büyük toprak mülkiyetinin öneminin en başta gelen göstergeleri arasındadır.

Söz konusu ilişkiler bütünü, iddia edildiği gibi, tarım politikalarıyla bir yandan büyük toprak sahiplerinin, öte yandan da küçük ve orta köylülüğün

desteklenebilmesinin olanaksızlığını da göstermektedir. Buna benzer bir biçimde, tefecilere karşı çıkılırken büyük toprak sahiplerinin ve ticaret erbabının desteklenmesinin aldaticılığı da açıktır.

Kısaca belirtmek gerekirse, 1930–1940 yılları, Türkiye’de ilkel birikimin büyük bir hızla sağlandığı bir dönemi simgeler. Bu yıllarda gerek yerli sermaye, gerekse Türkiye’de çalışan yabancı ticari şirketlerin sermaye birikiminin ana kaynağı tarım kesimindeki küçük üreticiler olmuş ve toplumsal yeniden üretim sürecinin yükü önemli ölçüde bu grubun sırtına yüklenmiştir. İleriki yıllarda etkinlik kazanacak olan kapitalist tarım işletmelerinin temeli bu yıllarda atılmıştır (Varlık 1980).

Yahya Kanbolat (1963), 1934–1938 yıllarında Türkiye tarımında bir toprak yoğunlaşması olduğunu belirtmektedir. Geçim zorlukları, miras gibi olaylarla sürekli olarak bölünen toprak, işlemeye yetersiz hale gelince elden çıkarılmaktadır. Satılan toprağın alıcıları ise genellikle aynı kişilerdir. Bir başka deyişle, bir yandan sürekli bir toprak parçalanması varken, bunun bir sonucu olarak toprak yoğunlaşması olmaktadır. Kanbolat, 1934 yılında işlenen arazinin %86,4’ünün ortalama 60 dekar olan toprak parçalarından, buna karşılık %3,7’sinin ise ortalama 15 bin dekar olan mülklerden oluştuğunu belirtmektedir.

Toprak dağılımı verilerini sağlıklı bir biçimde değerlendirebilmek için 1930’lar Türkiye tarımında küçük–orta–büyük işletme ya da mülkiyet kavramlarının somutlaştırılması gerekmektedir.

Yetiştirilen ürünlerin farklılığı bir yana bırakıldığında, yapılan değişik araştırmalar bu dönemde, küçük ve orta üreticiliğin ayırım sınırının 100–200 dekar dolayında olduğunu; özellikle 70 dekardan az topraklı işletmelerin ise “cüce işletme” sayılabileceğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, orta üreticiliğin 200–500, büyük üreticiliğin ise 500 dekar ve daha büyük topraklar için söz konusu olduğu ileri sürülebilir. Böyle bir sınıflandırma kuşkusuz tahıl üreticileri için geçerlidir. Ticari ürünlerde (tütün, pamuk, şekerpancarı vb.) en az geçimlik toprak sınırı tahıla göre oldukça düşmektedir (Silier 1981).

1930’lu yılların ikinci yarısında yapılan anketlere göre 1–50 dekar arasında toprağa sahip aileler (tüm ailelerin %99.75’i) toprakların %86,3’ünün sahibi iken, 500 dekardan çok toprağı olan aileler (tüm ailelerin %0.25’i) toprakların %13,7’sinin sahibidirler. 1937 yılında yapılan bir başka çalışmada göre, köylü ailelerden %37,8’inin toprakları 120 dekardan az olmasına karşın %17,1’inin toprakları 640 dekarın üstündedir.

1936 yılında yapılan anketlere göre, tapu senedine bağlanmış ya da başka bir biçimde kayda geçmiş 5 bin dekardan büyük mülklerin sayısı 418’dir. Anket kapsamına giren 33 ildeki bu 418 mülkün ortalama alanı 15,3 bin dekar olup, en büyük iki mülkün arazi varlığı 100 biner dekarı geçmekteydi. Bu mülklerin %74,1’i kapitalist üretim ilişkilerinin görelisi olarak en gelişkin

bulunduğu Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinde, %20,1'i İç Anadolu'da ve %5,8'i Doğu Anadolu'dadır. Y. Kanbolat 5 bin dekaradan büyük mülklerin sayısının 418 değil, en az 591 olması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca 700 dekarlık tapu senedi ile fiilen 21,8 bin dekara sahip Kıran Harmanı Çiftliği, 2,5 dekarlık tapu senedi ile 40 bin dekara sahip İsmail Cebioğlu ve benzeri örnekler büyük arazili mülkiyetin olduğundan çok daha az gösterildiği kanısını uyandırmaktadır. Gerçekten bir başka araştırmaya göre, 1930'lar Türkiye'sinde toprağı 5 bin dekaradan çok olan 2 bin dolayında işletme vardır. 591 işletmeye göre yapılan bölgesel dağılım hesaplarına göre, söz konusu işletmelerin %55,5'i Ege, Marmara ve Akdeniz bölgelerinde, %29,8'i Doğu Anadolu'da ve %14,7'si İç Anadolu'dadır. Eldeki başka bilgiler de büyük mülkiyetin başlıca sözü edilen kıyı bölgelerinde ve Doğu Anadolu'da yoğunlaştığını desteklemekte ve Doğu Anadolu'daki büyük mülklerin Batı Anadolu ve Akdeniz bölgelerine göre çok daha büyük oldukları anlaşılmaktadır (Silier 1981).

Köylülüğün karşı karşıya bulunduğu bu durum, yönetici kadroları tarımda daha radikal önlemlere doğru itmiştir. Toprak reformu sorunu ilk olarak küçük burjuva sivil–asker bürokrat kanadın komprador nitelikteki burjuvazi, büyük toprak sahipleri ve tefeci–tüccar sınıflar ile iktidarı paylaşmakta olduğu 1933–1935 yıllarında gündeme gelmiştir. Ancak toprakların tapusuz kısmını devlete mal eden ve toprak ağalarının elindeki Hazine topraklarının yoksul köylülere dağıtılmasını öngören iki tasarı kabul görmemiştir.

## 2.4. Savaş ve Vurgun Yılları (1940–1945)

Türkiye II. Paylaşım Savaşına katılmamasına ve savaş süresince yansız bir politika izlemesine karşın büyük bir orduyu silâh altında bulundurmak, gerekli silah ve donatım ihtiyacını karşılamak durumunda kalmıştır. Ülkede yaşanan “savaş durumu” emekçi sınıfları büyük sıkıntılara sokmuştur. Savaş durumu, yeniden üretimin koşullarının sağlanmasını daha da güçleştirmiştir. Devlet, kaynakların önemli bir bölümünü askeri kesime ayırırken toplumsal sistemin koşullarını yeniden üretebilmek için daha fazla müdahaleci olmak zorunda kalmıştır. Gerek bu müdahalenin biçimlendiği yasalar ve kurumlaşmalar, gerekse yaşanan dönemin koşulları özel sermaye birikimi sürecine en büyük katkıyı yapmıştır (Sönmez 1978).

1940 yılında ilk ayında çıkarılan ve hükümete ekonomiye yaygın biçimde müdahale edebilme yetkisini veren Milli Korunma Kanunu (MKK) savaş yıllarının en önemli iktisadi yasası olarak nitelendirilebilir. Gerçekten, bu çerçeve yasaya dayanılarak çıkarılan kararnameler savaş yıllarındaki iktisat politikalarının temelini oluşturmuşlardır (Pamuk 1987).

Yeniden üretim sürecinin koşullarının sağlanamaması ve doğacak çelişkilerin sistemi tehdit eder duruma gelmesinin endişesi içinde olan devlet, bu yasa ile toplumsal formasyonun bütünlüğünü sürdürmek ve sınıf egemenliğini koruyacak yeniden üretimi sağlamayı amaçlamaktadır. Yasa, egemen sınıfların girişimlerini kısıtlayacak hatta engelleyecek hükümleri kapsamakla birlikte onları teşvik edici, destekleyici, kazançlarının artmasını kolaylaştırıcı hükümler de içermektedir (Sönmez 1978).

Savaş yılları boyunca devletin köylülükten istemleri (a) emek yükümlülükleri, (b) para olarak vergilendirme, (c) tarımsal ürüne el koyma başlıkları altında incelenebilir (Pamuk 1987).

Askerlik hizmeti kuşkusuz emek yükümlülüklerinin en önemlisiydi. Savaş sırasında, büyük toprakları işleyen ailelere tanınan ayrıcalıklar dışında bir milyona yakın yetişkin erkek askere alınmıştır. Böylelikle küçük ve orta çiftçilerin sayısı, dolayısıyla üretimi ve artışı azalmıştır. İşgücünün askere alınması büyük çiftçinin üretim araçlarının görece üstünlüğünü getirmiştir. Ayrıca, askeri olmayan amaçlarla da kırsal nüfusa çalışma yükümlülükleri getirilmiş, MKK'nin sağladığı yetkileri kullanan yerel görevliler köylüyü yol ve diğer yapım işlerinde ve kömür madenlerinde ücretli işçi olarak çalışmaya zorlamışlardır. Öte yandan devlet üretme çiftliklerine yakın yörelerde oturan köylülere de ücret karşılığında bu çiftliklerde çalışma yükümlülüğü getirilmiştir.

Savaş yıllarında köylüden para olarak toplanan arazi, hayvan, yol vergileri olmak üzere üç tür vergi vardı. Yol vergisini yapım işlerinde çalışarak da ödemek olanaktıydı. Söz konusu vergilerin küçük köylülük üzerinde yarattığı yük küçümsenmeyecek bir boyuttaydı. Örneğin 1941 yılında bir çift öküz için devletin istediği yıllık vergi 20 kilo buğdayın piyasa değerine eşitti. Köylülerin yol vergisini ödememek için devletin yapım işlerinde çalışmayı kabullenmeleri, bu verginin savaş yıllarının olumsuz koşullarında özellikle yoksul köylülük için önemli bir yük haline geldiğini göstermektedir.

Savaş yılları boyunca devletin köylülükten istemleri arasında kuşkusuz en önemlisi ve ağırlı ürünün bir bölümüne ya piyasanın çok altında kalan fiyatlardan zorunlu satış ya da aynı vergilendirme yoluyla el konulmasıdır. Bu politikalar 1941 yılı başlarından savaşın sonuna değin uygulanmış; ancak somut biçimleri aşağıda inceleneceği gibi, beslenme sorunlarının boyutlarına ve çeşitli kesimlerden çiftçilerin gösterdikleri tepki ve direnişin biçim ve derecesine bağlı olarak zaman içinde değişiklikler göstermiştir.

İyi bir ürün yılı olan 1940'ta Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), hem üreticilerin hem de tüccarın olumsuz beklentilerle stoklamaya girişmeleri nedeniyle, tahıl ürününün önemli bir bölümünü satın alamadı. Bu durumda 1941 Şubatından itibaren hükümet yeni bir uygulama başlattı. Buna göre geçimlik, tohumluk ve hayvan yemi için belirli paylar ayrıldıktan sonra tüm üreticilerin tahıllarını önceden belirlenen fiyatlarla TMO'ya satmaları gerekiyordu.

1941 yılının başlarında resmi fiyatlar piyasa fiyatlarının biraz altındaydı. Ancak hem enflasyon hem de iç ticaret hadlerinin tarım ürünleri lehine dönmesi nedeniyle aradaki fark zaman içinde hızla açıldı.

1942 Mayısında başlayan uygulama geniş köylü yığınlarının pasif direnişiyle karşılaştı. Hem küçük üreticiler, hem de büyük çiftçiler ürünlerini kaçırmaya, devlet temsilcilerine teslim etmemeye ya da köye gelen görevlilere rüşvet vererek ürün miktarını ve devletin payını az göstermeye çalışıyorlardı. Bu koşullarda kimin ürününe hangi ölçülerde el konulacağı da kuşkusuz yerel güç ilişkilerine bağlıydı ve uygulanan politikaların yükünü küçük ve orta üreticiler çekiyordu. Küçük üreticilerin saklayabildikleri ürün tüketimlerine gidiyor; büyük çiftçiler ise kaçırdıkları tahılı gizlice tüccara satarak, karaborsa denilen ikinci piyasayı besliyorlardı.

Hükümet 1942 Ağustosunda tahıl ürünlerinin tümüne değil belirli oranlarına el konulmasına, kalan bölümlerin ise üreticiler tarafından serbestçe satışını içeren yeni bir uygulama başlattı. Ş. Pamuk tarafından yapılan hesaplama göre, tarım işletmelerinin çok büyük çoğunluğunu oluşturan ve 60 dekardan az topraklı çiftçilerin ürünlerinin %25'ine el konulduğu anlaşılmaktadır. Ancak hükümet bu uygulama süresince el koyduğu ürünlere önceki fiyatlar vermeyi sürdürdü. Bu fiyatlar piyasa fiyatının beşte biri kadardı. Yoksul köylülerden büyük çiftçilere değin tüm üreticiler ürünlerini kaçırma çabalarını sürdürdüler. Bu durumda yeni uygulamaların istifçiliği, vurgunu önleyerek kentlerin beslenme sorununa çözüm getirdiği söylenemez.

Ayrıca, bu uygulama beslenme sorununun yükünü dengeli olarak dağıtmak yerine, yükü esas olarak küçük ve orta üreticilerin üzerine yıkmış, az topraklı köylülerle büyük çiftçiler arasında önemli farklılaşmalara yol açmıştır. %25 kararının küçük üreticilerin ürün fazlasına tümüyle el koyduğu, hatta tahıl tüketimlerini kısımaya zorladığı bir gerçektir. Bu durumda yoksul köylülerin yükselen buğday fiyatlarından yararlanabilmeleri olanaksızdı. Bir yandan gerileyen üretim, öte yandan devletin artan baskısı bu kesimi tefecilerin eline itmekteydi.

Aynı biçimde 100 dekara değin toprağı olan ve 1930'ların ikinci yarısında üretim artışlarından yararlanarak durumlarını bir ölçüde düzelten orta üreticilerin de pazara getirebilecekleri ürünün hemen hemen tümünü devlete teslim etmeleri istenmekteydi.

Buna karşılık büyük çiftçilerin yükü artmıyor, tersine hafifliyordu. Bu kesim ürünlerinin %50'ye yakın bir bölümünü devlete verdikten sonra serbest piyasada oluşan yüksek tahıl fiyatlarından yararlanabiliyorlardı. Diğer üreticiler buğdayı 20 kuruştan devlete verirlerken, onlar kilosu 100 kuruştan serbest piyasada satmışlardır. Özellikle %25 uygulaması başladıktan sonra büyük toprak sahipleri servetlerini ve arazilerini genişletmeye başlamışlardır.

1943 yılı başlarında beslenme sorunları daha da ağırlaşmış; Mayıs ayında çıkarılan bir kararname ile devletin el koyduğu miktarlar artırılmış; tahıllara ek olarak baklagiller de uygulama kapsamına alınmıştır. Hükümetin beslenme sorununa ilişkin uygulamaları el koyma ile sınırlı kalmamış, 1943 Haziranında çıkarılan Toprak Mahsulleri Vergisi Kanunuyla belli başlı tüm ürünlere uygulanan ve aynı olarak toplanan yeni bir vergi getirilmiştir. Bu verginin oranı %25 kuralı kapsamına giren tahıl ve baklagillerde %8, diğer ürünlerde ise %12 olarak saptanmıştır. Daha sonra 1944'te çıkarılan yeni bir yasayla vergi oranı tüm ürünlerde %10 olarak belirlenmiştir. Bu uygulamayla birlikte Osmanlı döneminin en temel vergisi olan ve özellikle küçük üreticiler üzerinde ağır bir yük oluşturan aşar geri getirilmiştir.

Bu vergi, tahıl ve baklagillerdeki %25'lik devlet payına ek olarak toplanmamış; ancak devlet bu payların tümüne kendi saptadığı fiyatlar üzerinden ödeme yaparken, Toprak Mahsulleri Vergisinin çıkışından sonra, el konulan ürünün bir bölümü için hiç ödeme yapmaz olmuştur.

MKK uygulaması, çeşitli maddelerin dağıtımı, fiyat denetimindeki tutarsızlıklar ve ithalat-ihracat olanakları yaratma gibi yollarla ticaret burjuvazisi ve toprak ağaları içinde bir kesimin palazlanmasına yol açmıştır. Bürokrasinin, bunlarla işbirliği halinde olan bir kısmı da, aynı süreç içinde "savaş zenginleri" takımında yerlerini almışlardır. Gerçekten 1940 yılında başlatılan fiyat denetimleri ve egemen sınıf çıkarlarına ters düşecek aşırı müdahaleci bir ekonomi politikası, ancak iki yol sürebilmiş ve sonra bırakılmıştır. Bunun sonucu ise, bir kısım tüccar ve ağa takımı ile yüksek memurun milyoner olması biçiminde ortaya çıkmıştır. "*Hacıağa*" terimi de bu tarihlerde siyasal yazınımıza girmiştir.

1942'de savaş durumunun yarattığı ortamdan edinilen aşırı kârların bir bölümünün devlet bütçesine aktarılmasıyla içinde bulunulan ekonomik darboğazları aşabileceğini uman küçük burjuva radikalleri Varlık Vergisi Kanununu çıkarmışlardır. Yasaya göre vergi yükümlülerinin mali güçlerini, yerel temsilcilerden oluşan bir kurul kararlaştıracaktır. Gerek yasanın kimi hükümlerinin, gerekse kurulun oluşma biçiminin varlıklı sınıfları vergilendirebilecek olanakları yarattığını söylemek güçtür. Üzerinde çok tartışılan bu yasanın uygulaması azınlık kökenli girişimcileri ve şirketleri çökertip işlerinin çok ucuz sayılabilecek fiyatlarla Türklerin eline geçmesini sağlamıştır (Sönmez 1978).

Bu dönemle ilgili olarak söz edilmesi gereken bir başka yasa da 1945'te çıkarılan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu (ÇTK)'dur. Büyük toprak sahiplerini ürkütecek ve topraklarının önemli bir bölümünün kaybına yol açabilecek bu yasanın amaçlanan biçimde gerçekleşmediği de bilinmektedir.

Savaş koşullarının yükünü küçük ve orta köylülüğün omuzlarına yıkan Tek Parti Rejimi, nüfusun %80'inin kırsal alanlarda yaşadığı çok geniş bir



oy potansiyeline sahip bu kesimleri karşısına almış oluyordu. Savaşın sona ermesiyle birlikte çok partili bir düzene doğru geçiş gündeme gelirken, CHP'nin ileri gelenleri özellikle küçük köylülüğü kazanmak için bir şeyler yapılması gerektiğinin farkındaydılar.

1945'te devlet yeni bir toprak dağıtım programını işte bu koşullarda gündeme getirdi ve İnönü'nün ısrarlı girişimleri sonucu Meclisten geçirildi. Kanunun ünlü 17. Maddesi, 50 dekardan daha büyük toprakların topraksız ya da az topraklı köylülere dağıtılabileceğini öngörüyordu ve radikal uygulamalara yol açabilecek nitelikteydi. Kanun, yalnızca büyük mülkiyetleri daha verimli bir büyüklüğe indirerek dağıtan bir reform tasarısı ile ücretli emek, kiracılık ve ortaklıkla işlenen tüm toprakları o andaki işleyicilerine dağıtan bir tasarıyı birleştiriyordu. Tasarının gerçek amacı ise, yalnızca köylüyü topraklandırmak değil, aynı zamanda üretimi artırmak ve gerçek bir kapitalist gelişmeyi hızlandırmaktı. ÇTK, “*özel mülkiyet ilkelerine meydan okuduğu ve belirsiz bir sosyal adalet kavramı için verimlilik sorununu göz ardı ettiği*” gerekçeleriyle tarım burjuvazisinin etkili direnişiyle karşılaşmıştır. Tasarıdaki biçimiyle çıkamayan, değişikliklere uğrayan kanun hedefine ulaşmamış, bu yasa çerçevesinde dağıtılan özel mülkiyet altındaki topraklar son derece sınırlı kalmıştır.

Keyder ve Pamuk'a (1985) göre, ÇTK'nin yürürlükte kaldığı 1947–72 yılları arasında 22 milyon dekarın üzerinde arazi topraksız ve az topraklı ailelere dağıtılmıştır. Bu miktar Türkiye'de halen ekilen toprakların %8'ine ulaşmaktadır; küçümsenemez. Ancak, bu toprakların yalnızca %2'si ya da 54 bin dekarı şahıslardan kamulaştırılan arazidir. Dağıtılan toprakların geri kalan bölümü esas olarak Hazine adına kayıtlı topraklardır. Bu nedenle yasanın özel toprakların kamulaştırılarak yeniden dağıtımını gibi bir uygulamaya yol açtığı söylenemez. Öte yandan küçük çiftçiler kendilerine verilen toprakları işleyebilecek araç, gereç ve sermayeden yoksun oldukları için, bu topraklar küçük çiftçilerin elinden çıkarak yeniden büyük topraklara katılmıştır.

Savaş katılmamasına karşın, az sayıda savaşa katılan ülkeler ekonomisi kadar zarar görmüş olan Türkiye'de, bu ağır koşulların tüm yükünü çalışan halk kitleleri çekmiştir. Her türlü vurgun, karaborsa ve tefeciliğin yaygın bir biçim aldığı bu yıllarda, kır ve kent emekçileri, küçük üreticiler ve sonuçta tüm çalışan yığınlar, en temel biyolojik gereksinimlerini bile karşılayamayacak bir yaşam düzeyine indirilirken, bir avuç tüccar ve tefeci, belki de tarihimizin en büyük soygununu bu dönemde yapmış oluyorlardı. Üretim ve yatırım düzeyi gerileme noktasında olmasına karşın, bu dönem belli ellerde büyük sermayelerin toplandığı yıllar olarak anılmaktadır (Özgür 1976).

Savaş sonunda Türkiye'de 2,5 milyon köylü ailesinden yarısının ya tümüyle topraktan yoksun olduğu ya da kendilerini besleyemeyecek kadar önemsiz parçalara sahip oldukları belirlenmiştir. 1945–46 yıllarında 2,5 mil-

yon köylü ailesinden %15'inin hiç toprağı yoktu, %34'ü ise 20 dekardan küçük parçaları ellerinde bulunduruyorlardı (Rozaliyev 1978).

Savaş yılları boyunca, büyük toprak sahipleri bir yandan topraklarını genişletmeye, öte yandan da özellikle Batı ve Güney bölgelerinde kapitalist işlemeciliğe geçmeye başlamışlardır. 1940'larda Türkiye'de 5 bin dekar ve daha büyük arazili yaklaşık 1.000 kadar özel mülk bulunduğu, bunların ortalama alanlarının 15 bin dekar kadar olduğu varsayılırsa, büyük mülklerin yaklaşık olarak 15 milyon dekarlık bir alanı denetledikleri söylenebilir. 500 ile 5 bin dekar arasındaki mülklere gelince, bunların sayısının 5,8 bin olduğu ve 17 milyon dekarlık bir alanı kapladıkları öne sürülmektedir (Barkan 1980).

Bu iki kaba tahmin ve hesaplama, 1940'larda, 6,8 bin kadar ailenin yaklaşık olarak 32 milyon dekar araziye sahip olduğunu ima etmektedir. 1945 yılında yapılan ve özel mülkiyet ve tasarruf (mülkiyete dönüşebilecek zilyetlik) altındaki alanın 173 milyon dekar olduğu bildiren resmi açıklama ile 1950 Tarım Sayımı'nın Türkiye'de 2,7 milyon kırsal aile bulunduğunu gösteren sonuçları dikkate alındığında, 1940'larda, kırsal ailelerin %1'inden azının özel mülkiyet ve tasarruf konusu olan alanların yaklaşık olarak %20'sini denetledikleri anlaşılmaktadır (Tezel 1994).

## **2.5. Emperyalizmle İlişkiler ve İthal İkameci Sanayileşme (1946–1961)**

II. Paylaşım Savaşının ardından dünya dengeleri yeniden oluştu, bloklar ortaya çıktı, uluslararası işbölümünün yeniden tanımlaması yapıldı. Türkiye, içinde yer alacağı bloğu ve örgütlenmeleri seçti. Ardından da bu seçişe uygun bir kapitalist gelişme yaşanmaya başladı.

II. Paylaşım Savaşından dünya kapitalizminin egemen gücü olarak çıkan ABD, uzun süreli çıkarlarını da göz önünde tutarak hem savaş yıkıntısı altındaki Avrupa ekonomisini canlandırıcı, hem de uluslararası yeni işbölümü bağlamında “azgelişmiş” ülkelerde kapitalizmin –yukarıdan aşağıya– gelişimini kamçılayıcı politikalar uyguladı (Sönmez 1982).

Yeni işbölümü sermaye yoğun, verimli sektörlerin metropol ülkelere gelişmesini; emek yoğun verimi düşük sanayilerin de azgelişmiş ülkelere kaydırılmasını öngörüyordu. Azgelişmişlere kaydırılacak sanayi, gelişmişlerin çıktısı makine–donatı, hammaddeyi girdi olarak kullanacaktı. Bağımlılaştırılan ülkelere yapılacak sermaye ihracı yalnız kredilerle değil, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarıyla da sanayi kesiminde yoğunlaşacaktı. Bağımlılar, temel olarak ihracata yönelik tarım ve maden üretimine ağırlık verirken sanayide de “hafif” dalları seçmeliydiler (Sönmez 1990).

Gerçekten bu dönemde ABD hükümeti uzmanı Thornburg'un raporu, Türkiye'ye biçilen rolü açık biçimde ortaya koyuyordu. Thornburg'a göre, Türkiye'de tarım, ticaret ve sanayi gelişiminin önkoşulu, yollar ağını kurmak, sulama şebekelerini geliştirmektir. Bunun için de Dünya Bankası kredilerinden yararlanılmalıdır. Sanayi konusunda da hafif sanayiye yönelmeyi salık veren uzman, çiftçinin üretmek ve taşımak için basit ancak çağdaş araçlara gereksinim duyduğunu, bunların çoğunun Türkiye'de yapılabileceğini ya da parça olarak alınarak monte edilebileceğini belirtmekteydi.

1950 öncesinde hazırlanıp 1951'de yayınlanan Dünya Bankası (IBRD) raporunda ise, Türkiye'de özel biriktirimin küçük olduğu, sanayi gelişimine tarımın aleyhine olarak çok fazla ağırlık verildiği, devlet işletmeciliğinin özel girişimin gelişmesini engellediği belirtilmekte ve devlet yatırımlarının özel girişimin özendirilmesi için gerekli olan ve onların gitmeyecekleri ulaşım, haberleşme, enerji gibi alanlarda yoğunlaştırılması önerilmektedir. Raporunda ayrıca yabancı sermayenin ülkeye salt döviz değil, aynı zamanda gereksinim duyulan ileri teknoloji ve yönetim bilgisini de getireceği belirtilmektedir.

Dünya Bankası raporunda önerilen, tarıma dayalı kalkınma stratejisinin yer aldığı bir başka önemli belge 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı'dır. Tarıma verdiği önem ve ağırlık ve finansmanının %50'sine yakın bölümünü dış kaynaklardan sağlama amacı bu plan ile 1950 sonrası uygulamalarının iki önemli ortak noktasını oluşturur. Özel kesimin tam bir güvenlik içinde ve istediği kesimde çalışabileceğini öngören plan madencilik, enerji, demir-çelik ve demiryolları dışında kalan ekonomik girişimlerin zamanla özel kesime devrini, yani özelleştirmeyi öngörüyordu.

Türkiye, 1944'te 44 ülkenin katılımıyla toplanan ve sonuçta IMF ve Dünya Bankasını doğuran Bretton Woods Konferansı'nda oluşturulan anlaşmaya imza atarak savaş sonrasında emperyalist-kapitalist sistem içinde yer alacağını belli etmişti. Öte yandan, 12 Mart 1947'de ABD Başkanı Truman, Kongreye sunduğu mesajla soğuk savaşı ilan etmiş, 1948 yılına değin Kongrenin Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolarlık ödenek ayırmasını ve devletlerin isteğine bağlı olarak her ikisine de sivil ve askeri personel göndermek, bu ülkelerin personelini yetiştirmek üzere yetki verilmesini istemiştir.

ABD Dışişleri Bakanı Marshall'ın, Avrupa'nın ekonomik canlanmasına desteğin ABD'nin çıkarlarına uygun olduğunu belirten konuşmasıyla açıklanan *Marshall Planını* yürütmek amacıyla ve 16 Avrupa ülkesinin katılımıyla 22 Eylül 1947'de OEEC (1961'den sonra OECD) kurulmuştur.

1947 yılında ABD ile "askeri yardım" anlaşması, 1948'de "ekonomik işbirliği" anlaşması imzalandı. Böylece Türkiye Marshall Planına katılmış oldu. Planın temel ilkesi, "katılan ülkelerde sınıfl ve tarımsal üretimi artır-

mak” olmasına karşın, bu ilkedeki tarımsal yön, o aşama için, daha ağırlık kazandı. Türkiye, toplam 13 milyar dolar olan ve aslan payını Avrupa ülkelerinin aldığı Marshall Planından 1948–52 arasında 354 bin dolarlık bir pay almış ve onu da tarımın makineleşmesi, madencilik, enerji, ulaşım gibi altyapı yatırımlarına harcamıştı. Türkiye’nin 1947’deki IMF ve Dünya Bankası üyeliğini 1952’deki NATO izledi. Türkiye’nin dünya ekonomisi içindeki işlevini yerine getirebilmesi için ilk yapılanlar arasında Dünya Bankası ve çokuluslu bankalardan alınan kredilerle altyapı yatırımlarının geliştirilmesi yer alıyordu. Üretimin pazara çıkacak bölümünü artıracak, meta dolaşımını hızlandıracak, iç pazarı genişletecek ulaşım, haberleşme, enerji, sulama yatırımları bu dönemde hız kazanmıştı.

1945’lerden sonrası Türkiye’nin kaderini belirleyecek plan ve programların tümü eşgüdümlüdür, uyum içindedir. Gerçekten 1950’de Demokrat Partinin iktidarıyla birlikte yukarıdan aşağıya kapitalistleşme süreci hızlanacak, söz konusu plan ve programlar uygulamaya konulacaktır.

Küçük burjuva sivil–asker bürokratlar Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte iktidar bloğu içinde politik etkinlikleri sayesinde yer almış ve 1929–45 yıllarını kapsayan dönemde ise blok içinde yönlendirici güç durumuna gelmişlerdir. Yine söz konusu yıllar içindeki uygulamalarıyla egemen sınıflara sermaye birikimi sağlama olanaklarını yaratmışlardır. Ancak 1945 sonrasında egemen sınıflar, küçük burjuva bürokratların artık iktidar bloğu içinde yeri olmadığı inancındadırlar. Özellikle Varlık Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, Köy Enstitüleri gibi uygulamalarla egemen sınıflar için kuşku verici olmuşlardır. Emperyalizmin sömürü yöntemlerindeki görülen ağırlığın yatırımlar yönünde değişmesinin plan ve raporlarla belirlenmesiyle 1950 seçimleri, politik etkinlikleriyle belli bir konjonktürde sınıf tavrı göstermiş olan bu toplumsal kategoriyi iktidar bloğu içinden çıkarmıştır. Bunların bir kısmı 1950’ler sonrasında “devletçilik” döneminin sağladığı olanaklardan biriktirdikleriyle tüccar, sanayici sınıfına katılmışlardır (Sönmez 1978).

II. Paylaşım Savaşı sonrası dönem, Türkiye’de Cumhuriyetin ilk yıllarından başlayarak izlenen devlet eliyle ve yardımıyla özel sermaye birikimini hızlandırma politikalarının somut sonuçlarını gösterdiği ve iktidar bloğunda büyük toprak sahibi, sanayi sermayesi, büyük tüccar üçlüsünün egemenliklerini kurup sürdürdükleri yılları içerir (Sönmez 1982).

Kapitalizmin, emperyalist merkezlerin denetiminde, yukarıdan aşağıya geliştirildiği, uluslararası yeni işbölümü uyarınca tüketim malı üreten sanayilerin yoğunlukla kurulduğu bu dönem, özel sermayenin ekonomik süreç üzerinde dolaysız denetimini artırdığı yıllardır (Sönmez 1982).

Bir yandan Dünya Bankası, Marshall Planı fonlarıyla, öte yandan tarımda verimliliği artırıcı girişimler ve yerli–yabancı özel kesimin “hafif” sanayiye girişini kolaylaştıracak düzenlemelerle Türkiye, 1930’lu yıllarda izlediği

ekonomik politikadan farklı bir çizgiye geçti. Türkiye artık emperyalist-kapitalist sisteme eklenmiş bir ülkeydi ve sistemin işbölümünde uygun gördüğü rollere göre hareket edecekti.

II. Paylaşım Savaşı sonrası ABD, ileride sosyalizm denizinde tek kapitalist ada olarak kalmamak için, çöküntüye uğramış Batı Avrupa metropollerinin sanayilerini, ABD üstünlüğü sürececek biçimde canlandırmayı amaçlıyordu. Söz konusu metropollerin beslenme sorununun çözümünde Türkiye'ye tarımda uzmanlaşmış bir ülke gözüyle bakılıyordu. Kısa dönemde bir hububat ambarı işlevini yerine getirecek olan Türkiye'de, aynı zamana, tarımda kapalı üretim yapısı kırılacak, bu da gerçekleştirilmek istenen yukarıdan aşağıya kapitalistleşme sürecini hızlandıracaktı. Emperyalizm, pazar sorununu çözmek üzere elindeki pazarları derinlemesine genişletmek amacındadır. Bunu yapabilmesi, o ülkede meta üretimini üst düzeylere çıkarmasına bağlıdır. Bu nedenle, önce meta üretimini hızlandıracak altyapı yatırımlarını gerçekleştirmek gerekmektedir (Sönmez 1978).

Ulaşım olanaklarının artırılması halinde meta üretimi geliştirilip yaygınlaştırılacaktır. Üretilen malların pazarlanması ve paraya dönüşmesi metaların pazara ulaştırılmasıyla mümkün olur. Bu bakımdan ulaşım olanaklarının sağlanması yanında ulaştırma süresinin kısaltılması halinde sermayenin dolaşım alanında kalma süresi kısaltılacak demektir. Başka bir deyişle, paranın geri dönme süresinin kısa olması halinde daha az sermaye ile daha fazla değer ve artı değer üretme olanağı ortaya çıkacaktır. Bu nedenle ulaşım kadar haberleşme de yaşamsal öneme sahiptir (Sönmez 1978).

Kapitalistleşme sürecinde, sermayenin gelişmesi bir ölçüde sanayi üretimi için gerekli enerjinin yeterli ölçüde sağlanmasıyla olanaklıdır. Bu konuda enerjinin sağlanması kadar önemli olan şey de enerjinin maliyetidir. Maliyetin düşürülmesi için enerji de ucuza mal edilmelidir.

Yine tarımda kapalı üretim yapısını kırarak, kendi kendine yeterli üretimden pazar için üretime geçiş olanakları sağlayacak koşulların yaratılması da kapitalistleşme sürecinin hızlandırılması için gerekli önkoşullardan birisidir. Bu da üretim ilişkilerinde gerekli dönüşümlerle birlikte, tarımda verimliliğin artırılmasına bağlıdır. Tarımda verimliliğin artırılması hem kapitalistleşme sürecinde giderek kentlerde yoğunlaşan nüfusun beslenmesi, hem de yeni pazarların oluşturulması için zorunludur.

Tarımda verimliliğin artırılması, tarım araçlarındaki teknolojik gelişmeye bağlı olduğu kadar, üretimin iyi hava koşullarına bağlı olmasından kurtarılmasına da bağlıdır. Tarımsal üretim düzeyini hava koşullarına bağımlı olmaktan bir ölçüde de olsa kurtarmanın yolu, gerekli sulama tesislerinin gerçekleştirilmesidir. İşte bu nedenle sulama tesisleri, kapitalistleşme sürecinde gerçekleştirilmesi gereken altyapı yatırımlarının en önemlilerinden birini oluşturur.

Altyapı yatırımlarının önemi ve anlamı bu biçimde özetlendikten sonra, 1950 sonrası yukarıdan aşağıya kapitalistleşme sürecinde emperyalizmin altyapı yatırımları için giriştiği çabalara değinelim:

Demokrat Parti (DP) iktidarının “sosyal adalet”i ve “ilk sermaye birikimleri”ni gerçekleştirmek için tarım alanında uyguladığı politika, traktör sayısının hızla artırılması, Ziraat Bankası kredilerinin genişletilmesi ve tarımsal ürün fiyatlarının yükseltilmesi biçiminde olmuştur. (Özellikle sonuncusu somut olarak en çok büyük toprak sahiplerinin yararına da olsa, geniş tarım üreticisi kitlesinin cebine, görelî olarak para girmesini sağladığından DP’nin yakın günlere değin sömürülen kitle desteğini oluşturan en önemli etkenlerden birisidir) (Aytulun 1976).

Tarımda pazar için üretim koşullarını yaratmaya ve verimliliği artırmaya yönelik olarak 1955 yılına değin ülkeye 40 binden fazla traktörün girdiği görülmektedir. 1948 yılında Marshall Yardım Planının uygulanmaya başlaması ile birlikte tarım kesiminde son derece hızlı bir makineleşme sürecine girilmiştir. Böylece, 1936 yılında 961, 1948 yılında 1.756 olan traktör sayısı, 1952 yılında 31.415’e yükselmiş ve 1955 yılında 40 bini aşmıştır. 1936’da 104, 1948’de 994 olan biçer-döver sayısı, 1956 yılında 6 bini geçmiştir. 1948 yılında ekilen arazinin yalnızca %0,6’sı traktörle işlenirken bu oran 1950’de %8,6’ya 1955 yılında ise %14,4’e yükselmiştir. Tarımda makineleşme büyük ölçüde ABD dış yardımı sayesinde gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde ABD yardımlarının yarısının tarımsal makineleşmeye ayrıldığı saptanmıştır.

Ziraat Bankası kredilerinde de büyük artışlar görülmüş, ayrıca, krediler ucuzlatılmıştır. 1940 yılında tarımsal kredilerin toplamı ancak 50 milyon, 1948’de 235 milyon iken, 1953’te 1 milyar 212 milyon liraya ulaşmış ve 1957 yılında 2 milyar lirayı aşmıştır. Bu şekilde çok hızlı olarak artan ve devlet tarafından sağlanan kredilerden özellikle yararlanan orta ve büyük mülk sahipleri, makineli tarıma geçerek işletmelerini çağdaşlaştırmak olanaklarına kavuşmuşlardır.

Öte yandan, bu dönemde tarım ürünlerinin fiyatları yükseltilmiştir. 1946–50 döneminde buğday fiyatları %10 oranında düşürülürken, 1951–55 döneminde %16 artırılmıştır. Bu dönemde pancardaki yükseliş %23, pamukta %47’dir.

Türkiye, Dünya Bankasına 1948 yılında üye olmuş ve ilk kez 1950 yılında kredi almıştır. 1950 mali yılında silolar inşaatı projesi için 3,9 milyon dolar, iki liman projesi için ise 12,5 milyon dolar kredi alınmıştır. 1952 mali yılında ise Türkiye, Bankadan Seyhan Barajı Projesi için 25,2 milyon dolar almıştır. Yine Marshall yardımıyla gelen kredilerle birlikte ABD Devlet Başkanlığına bağlı Ulusal Kalkınma Kurumu kredileri de özellikle DDD, Kara-

yolları, DSİ ve Etibank'a verilerek yol, su, enerji ve ulaşım gibi altyapı tesisleri kurulmuştur.

1945–60 döneminde enerji santrali sayısı %255 artarak 974'e ulaşmıştır. Enerji üretimi ise 1,8 milyon kw'a çıkmış, üretilen enerjinin %75'i sanayide kullanılmıştır.

Bu dönemde sulama tesislerinin geliştirilmesi, devlet yatırımları içinde önemli bir yer tutmuştur. 1950 yılında Türkiye'de yalnızca 50 bin hektar arazi sulanırken, sulama tesislerine yapılan yatırımlar sonucunda, sulanan toprakların genişliği 1 milyon hektarı aşmıştır.

1950'de Karayolları Genel Müdürlüğü kurulmuş ve yoğun bir karayolu yapımına başlanmıştır. 1950–60 döneminde devlet bütçesi içinde bu kuruma ayrılan ödeneğin toplam oranı %4,1'den 1958 yılında %11,1'e yükselmiştir. Bunun sonucu olarak 1950'de 47 bin km olan karayolu uzunluğu %30'luk bir artışla 1960'ta 62 bin km'ye ulaşmıştır.

1950–53 döneminde, bu politikaların sonucu olarak tarımsal üretimde büyük bir artış görülmüştür. Artışta iyi hava koşulları kadar, ekilen arazinin hızla genişlemesi başrol oynamıştır. 1928 yılında 6,6 milyon, 1948'de 13,9 milyon hektar olan ekili arazi, 1954'te 19,6, 1956'da 22,5 milyon hektara yükselmiştir. Bu dönemde Türkiye'de ekilebilecek toprakların hemen hemen sınırına erişilmiştir. Ekili alandaki bu genişleme, traktör sayısındaki büyük artış sayesinde gerçekleştirilmiştir. Buna karşılık mera arazileri azalmıştır. 1928 yılında 46,3, 1938'de 42,4, 1948'de 38,3 milyon hektar olan mera alanı 1952'de 34,8, 1957'de 29,7 hektara düşmüştür. 1948 yılına değin ülkemizdeki mera toprakları genel ekonomik yapı değişikliği içinde yavaş bir tempo ile azalmaktaydı. Bu dönemden sonra özellikle tarımda makineleşme hareketine paralel olarak, mera topraklarının tarla toprakları haline çevrilmesi olgusu hızlanmıştır.

Tarımda pazar ekonomisinin egemen olması çiftçide kâr anlayışını doğurarak yoğun tarıma geçmesini teşvik eder ve sulama, gübreleme, tarımsal mücadele vb. önlemlerle birim alandan daha çok verim alınmasını zorlar. Gerçekten, bu dönemde tarımda girdi kullanımının hızlı bir biçimde arttığı görülmektedir. Kimyasal gübre kullanımı 1948 yılında 14 bin ton iken, 1956 yılında 82 bin tona yükselmiştir. Tarımsal mücadele ilacı kullanımında da benzer eğilim görülmüş, 1952'de kullanılan ilaç miktarı 2,6 bin ton iken, 1956'da 15,7 tona ulaşmıştır.

1948–56 döneminde tarım kesimindeki gelişme, tarımda makineleşme dolayısıyla olmuş, ekim alanı hızla artmış, tarımsal üretim de buna paralel olarak çoğalmıştır. Hava koşullarına göre düzeltilmiş tarımsal brüt üretim değerleri 1950 yılında 100 iken, 1956'da 170'e ulaşmıştır. Yine aynı dönemde, hektar başına üretimde de bir artış gözlenmektedir. 1950'de, 1.007 TL (1961

fiyatlarıyla) olan tarımsal gelir, 1956'da 1.227 TL'ye yükselmiştir (Börtüçene 1977).

Tarımdaki bu hızlı gelişmelerden kimler yararlanmıştır? DP İktidarının “sosyal adalet”i ve “ilk sermaye birikimleri”ni gerçekleştirmek için tarım alanında uyguladığı politikalar, kırsal alandaki adaletsizlikleri ve çelişkileri artırmış, yalnızca birkaç toprak sahibinin refahını artırmaktan başka bir işe yaramamış, geniş halk kitleleri ihmal edilmiştir. 1951 yılında Türkiye'ye gelen, ayrıntılı bir rapor hazırlayarak “tarıma öncelik” tavsiyesinde bulunan Dünya Bankası Misyonu Üyelerinden William H. Nicholls 1955'lerde bu gelişmeyi şöyle değerlendirmişti: “1953'te Türkiye'nin tarımı makineleştirme programından doğrudan doğruya yalnızca 25–27 bin kadar çiftçi ailesi yararlanmıştır ki, bu, %1'den biraz daha yüksek bir oranı ifade eder. Sözü geçen ailelerin yıllık ortalama geliri büyük bir olasılıkla 15 bin dolardan fazla olup, 1952 sonunda tüm çiftçilere dağıtılan resmi kredilerin en az %25'ini bu aileler almıştır... Traktörün gelişinden, büyük bir kısmı karasaban kullanan, sayıları 2,5 milyonu bulan küçük çiftçiler doğrudan doğruya yararlanamamıştır. Türkiye –önce sanayide, sonra tarımda– “vitrin” gösteriş tipi diyebileceğim bir ekonomik kalkınma politikası izlemiş, yani geniş halk kitleleri aleyhine, küçük bir üretici grubu son derece korumuş, yardım etmiş, şu ya da bu biçimde imtiyazlandırmış ve böylece bunları halkın pek azının katıldığı bir ilerlemenin simgesi haline getirmiştir. Oysa bu yoksulluk denizi içinde birkaç imtiyaz adası, ekonomik bir kalkınmanın varlığını pek gösteremez” (Avcıoğlu 1969).

Gerçekten, devletçe sağlanan geniş olanaklar sayesinde, bir kısım zengin köylü ettikleri arazi alanını genişletmişler ve kapitalist işletmeciliğe yönelmişlerdir. Ekilen toprakların yoğunlaşması –tarımda makineleşmenin bir sonucu olarak– şu yollardan sağlanmıştır (Mutlu 1967):

- ✓ Ortakçı ve kiracının tasfiyesi,
- ✓ Boş mülk arazinin işlenmesi,
- ✓ Kirayla dıştan arazi tutulması,
- ✓ Toprak satın almak,
- ✓ Devlet merasına tecavüz etmek.

Böylece, belli ellerde toprak yoğunlaşması gerçekleşmiş; yalnız pamuk gibi, büyük işletmelerde pazar için üretime elverişli ürünlerin ekildiği yörelerde değil, buğday tarımı yapılan bölgelerde de kapitalizm yavaş bir tempoyla da olsa gelişmeye başlamıştır.

Tarımda makineleşmenin en önemli sosyo–ekonomik sonucu, ortaklığın ortadan kalkmaya başlaması olmuştur. 1948–52 yıllarını kapsayan dönemde her 10 traktörün 34 ortakçı ailesini yerinden ettiği sonucuna varılmıştır. Ancak, Türkiye tarımında yalnızca ortakçıların değil, tarım işçilerinin de yerin-



den olduğuna değinmek gerekir. Topraktan çıkarılan yarıcılarının ve işsiz kalan tarım proleterlerinin bir bölümü, iş ve ekmek bulmak üzere kentlere göç etmişlerdir.

Siyasal Bilgiler Fakültesi tarafından 1952 yılında makineleşmenin Türkiye tarımında oluşturduğu değişimleri incelemek amacıyla yapılan bir çalışmaya göre, makine ile tarım yapan araştırma kapsamındaki işletmelerde temerküz (toprak yoğunlaşması) yolu ile büyüme olduğu anlaşılmaktadır. Ortalama işletme büyüklüğü, 1948 yılında 847 dekar iken, %31 oranında artarak 1952 yılında 1.113 dekar çıkmıştır. Bu işletme büyüklükleri kira ile tutulan toprakları da kapsamaktadır. Bu nedenle, mülk topraklardaki genişleme biraz daha azdır. 1948'de 833 dekar olan mülk toprakların ortalama genişliği 1952'de 880 dekar yükselmiştir. Ankete göre, mülkiyetteki bu genişleme, %64 oranında daha önce tümü işlenmekte olan, %13 oranında bir bölümü işlenmekte olan ve %23 oranında ise hiç işlenmeyen toprakların satın alınmasıyla gerçekleşmiştir. Tümü ya da bir kısmı işlenmekte olan toprakların makine sahibinin mülkiyetine geçmesi, küçük işletmelerin büyük işletmelere toprak terk etmesi demektir. Mülkiyetteki yoğunlaşma %77 oranında sahibi, kiracı ya da ortakçı tarafından işlenen toprakların aleyhine olmuştur (Aktaran: Avcıoğlu 1969).

Tüm bunlardan başka, kamuya ait topraklarının özellikle de meraların ele geçirilmesi de, toprak yoğunlaştırma amacıyla başvurulmuş yollardan biri olmuştur. Gerçekten büyük bir çoğunlukla orta ve büyük toprak sahipleri, çağdaş tarım araçlarıyla daha önce işleme gücünde olmadıkları ve mera halinde kalan özel mülklerini tarla tarımına açtıktan başka, kamuya ait meralara da el koymuşlardır.

Öte yandan, tarımın hızlı makineleşmesiyle, topraksız kalan bir kısım köylünün de geçimlerini ormanda aradıkları ve orman açımıyla toprak sağladıkları anlaşılmaktadır.

1948–65 yılları arasında çok büyük kısmı hazineye ait olan mera ve çayır-lardan 100 milyon dekarlık toprak ekime açılmıştır. Aynı dönem içerisinde devlet tarafından topraksız köylülere ve göçmenlere dağıtılan topraklar 18 milyon dekarlıktır. Aradaki fark olan 80 milyon dekar toprak kapışılmış demektir (Aksoy, 1969). Oysa köyde toplumsal, siyasal ve ekonomik güç durumu, topraksız ve az topraklı köylülerin bu kapışmaya katılmalarına ve pay almalarına uygun değildir. Yani bu 80 milyon dekarlık arazi büyük ve orta çiftçiler arasında paylaşılmıştır. Topraksız ya da az topraklı köylüler, esas olarak, büyük çiftçilerin beğenmedikleri dağlık ve ormanlık bölgelerde toprak sahibi olabilmişlerdir. Daha önce belirtildiği gibi Tapulama Kanunuyla bu yağma hukuksal bir meşruiyet kazanmış ve tapulu mülk haline getirilmiştir.

Bu dönem toprak yoğunlaşması, kırsal kesimlerde mülksüzleşme, küçük işletmelerin iyice parçalanarak dağılması, tarımsal kapitalizmin gelişmesi, orta ve zengin köylünün güç kazanarak tefeci-tüccarla bütünleşmesi dönemi olmuştur.

1950'li yılların başında köylü ailelerden %14,5'inin hiç toprağı yoktu. %26'sının toprağı 1-20, %27'sinin ise 21-50 dekar arasındaydı. Tüm ailelerin yaklaşık %67'sine ulaşan 2 milyon topraksız ya da az topraklı köylü ekilebilir toprakların ancak %18,6'sını işliyordu. 76 bin büyük ve küçük toprak ağası aile (köylü ailelerin %2,6'sı) ekilebilir toprakların %32,6'sını elinde tutuyordu. Ayrıca ekilebilir toprakların %28,1'i de zengin köylülere (köylü ailelerin %11,4'ü) aitti (Rozaliyev, 1978). Tarım Bakanlığı tarafından yapılan bir ankete göre, 1936'da 428 olan 5 bin dekardan büyük tarım işletmelerinin sayısı 1950'de 976'ya çıkmıştı (Açıl 1958).

1958 yılında Türkiye tarımında makineleşmenin etkilerini araştıran bir ABD'li uzmana göre, tüm köylü işletmelerinin %10'u 10 dekardan, %60'ı 50 dekardan küçük parçalara sahipti ve yalnızca %1,5'i 500 dekardan büyük çiftliklerdi. Ülkede 1.000 dekardan büyük 6,5 bin adet özel mülk bulunmaktaydı (Aktaran: Rozaliyev 1978).

Öte yandan, 1963 yılında yapılan, güvenilirliği kuşku ve tartışmalı olan Tarım Sayımı sonuçlarına göre, ailelerin %9,1'i topraksızdı. İşletmelerin %41'inin toprağı 1-20, %28'inin ise 21-50 dekar arasındaydı. Tüm işletmelerin %69'unu oluşturan 2,1 milyon yoksul ve küçük üretici köylü ekilebilir toprakların ancak %24,4'ünü işliyorlardı. Buna karşılık, 200 dekardan büyük toprağına sahip 115 bin işletme (tüm işletmelerin %3,7'si) ekilebilir toprakların %28'ini ellerinde tutuyorlardı.

1950 ve 1963 Tarım Sayımları arasındaki 10 yılı aşkın dönemde işletmelere düşen toprak payları açısından bir dengenin sağlanmadığı ve toprak mülkiyeti alanındaki eşitsizliğin süregeldiği görülmektedir. Söz gelişi, 1963 Tarım Sayımı sonuçlarına göre, işletme ve mülkiyet kapsamına giren toprakların genişliği 17 milyon hektar dolayındadır. Oysa 1963 cari istatistiklerine göre Türkiye'de ekilebilir topraklar 27 milyon hektardır. Başka bir deyişle, 10 milyon hektar toprak yani tüm toprakların %35'inden fazlası sayım sonuçlarının kapsamı dışında kalmıştır. Bu durum, 1963 Tarım Sayımı sonuçlarının, tarım topraklarının işletme büyüklüğü ve mülkiyet açısından dağılımını yansıtmada %35'lik bir hata payı taşınması demektir. İlgili sayım sonuçlarına göre, 1-100 dekar büyüklükteki işletme sahipleri 1950'de 7,6, 1963'te 8,1 milyon hektar toprağı ellerinde tutmaktadırlar. Küçük işletme birimlerinin ellerinde bulunan toprakların miktarındaki artış nedeni, 1951-60 yılları arasında Toprak Komisyonunun 1,9 milyon hektar toprağı ortalama 50 dekar büyüklükteki işletmeler biçiminde 370 bin aileye dağıtması olarak düşünülebilir. İşin ilginç yanı, 1-100 dekar büyüklükteki işletme sahipleri, 1950-63

döneminde, kendilerine dağıtılan miktara yakın toprağı yeniden ellerinden çıkarmışlardır (Özgür 1972). Öte yandan, 1960'tan sonra toprak reformu ile ilgili çalışmaların hızlanması, 1963 sayımında büyük işletmelerin eksik bildirimlerine neden olmuştur. Örneğin bu durum Ege, Akdeniz, Orta, Güney gibi genellikle ticari tarım ile uğraşan bölgelerde çok açıktır (Avcıoğlu 1969). 1963 sayımı, yukarıda belirtilen nedenlerle toprak yoğunlaşmasını tam olarak yansıtmamakla birlikte, toprak dağılımındaki aşırı dengesizliğı açık şekilde belirlemektedir.

Devlet İstatistik Enstitüsü'nün tarım sayım ve anketlerinin bu konuda gerçeğı saptamadan epeyce uzak olmasına karşın, makineleşme ile toprakların, hızla az sayıdaki büyük çiftçinin elinde toplandığında kuşku yoktur. Ancak bu konuda yapılan birçok köy araştırması tarımsal üretimin kapitalistleştiğini ve toprak yoğunlaşması olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalardan sağlanan bulgulara göre, Türkiye'de topraksızların köylü nüfusa oranı 1950–67 yıllarını kapsayan dönemde çeşitli bölgelere göre değışen hızlarda (%38,3 en yüksek hız olmak üzere Marmara ve Karadeniz'de %25'in üzerinde, Orta Anadolu'da %20 kadar) olmak üzere artmıştır. Bu aynı zamanda toprak terkelleşmesinin de artması anlamına gelmektedir.

1946–53 dönemi esas olarak tarımsal gelişme yıllarıdır. Tarıma dayalı büyüme politikaları 1950'li yılların ortalarına değın –uluslararası konjonktürün de etkisiyle– başarılı bir grafik izledi. Dönem boyunca tarımdaki ortalama büyüme hızı %13,2'yi buldu ve %9,2'lik sınaî büyüme hızını aştı. Tarımın milli gelir içindeki payı 1946–47 ortalaması olarak %43,6 iken, 1952–53'te bu oran %44,7'ye çıktı. Aynı yıllarda sanayi payı ise %15,2'den %13,4'e düştü (Boratav 1988).

Bu dönemin sınaî kârlardan ziyade tarım ürünlerinin iç ve dış pazarlamasını ve özellikle ithalatını gerçekleştiren iç ticaret sermayesi için altın yıllar kabul edilebilir. Ticaret sermayesinin yanı sıra küçük tüccar ve esnafın da büyüme yıllarından nemalandıkları unutulmamalıdır. Bu dönemde en saf bölüşüm göstergesi olan iç ticaret hadleri, yani görelî fiyatlar tarım kesiminin aleyhine dönmüştür. 1944–45 ile 1952–53 yıllarının ortalamalarını karşılaştırırsak, tarımın ticaret hadleri milli gelir sektör indirgeyicilerine göre %18, toptan eşya fiyat indekslerindeki tarım/sanayi fiyatlarına göre %17 gerilemiştir. Önemli tarım ürünleri için çiftçinin eline geçen fiyatları sınaî fiyatlarla karşılaştırırsak, buğdayın görelî fiyatı 1944–45'ten 1952'ye değın %20, tütününki 1951'e değın %29,2 gerilemiş, bu karşılık 1944–45'ten 1948'e değın %26,9 oranında yükselen pamuğun görelî fiyatı 1949–52 yılları arasında yeni bir sıçrama ile %43,2'lik bir ilerleme daha kaydetmiştir (Boratav 1988).

Ancak bu dönem için tarımın ticaret hadlerinde gözlenen gerilemenin çiftçinin ekonomik durumunun diğer gruplara göre bozulduğı anlamına geldi-

ğini söylemek doğru değildir. Fiyat ilişkileri ile tarımdan tarım-dışına aktarılan artık, özellikle 1950 sonrasında damgasını vuran bir dizi iktisat politikası aracılığıyla yeniden tarıma döndürülmüştür. Bilindiği gibi, bu yıllar traktör kullanımının yaygınlaşması sonunda ekim alanının ve tarımsal gelirin hızla büyüdüğü bir zaman aralığıdır. Bu dönem boyunca yıllık ortalama üretim artışlarının %13'ü bulunduğu ve kırsal nüfus başına reel gelirin toplam %46,5 artmış olduğu dikkate alınırca, yılda %2-3 oranlarında gözlenen görece fiyat bozulmalarının, üretim artışları tarafından fazlasıyla telafi edilmiş bulunduğunu ve bir bütün olarak tarımcı nüfusun görece durumunun ekonominin diğer kesimleri karşısında düzeldiğini söylemek olanaklı hale geliyor. Ancak, 1946'yı izleyen yıllarda siyasal iktidarların (özellikle DP'nin), sınıfsal konumları tarıma dönük politikalarda büyük toprak sahipleri ile küçük üretici çıkarlarının çatıştığı her durumda birincilerin gözetilmesi sonucunu vermiştir (Boratav 1988).

Türkiye, uyguladığı savaş ekonomisi politikasının sonucunda savaş sonrası yıllara önemli miktarda döviz ve altın birikimiyle girmiştir. Ancak, emperyalist güçlerin de yönlendirmesiyle 1946-53 yılları arasında izlenen serbest dış ticaret politikası, bu birikimin tükenmesine ve 1953 yılı sonunda yeni bir ödemeler dengesi bunalımına girilmesine yol açmıştır. 1950-52 arasında ithalat %100, ihracat ise %37 artarak, 1952'de dış ticaret açığı aynı yılın ihracat gelirlerinin %50'sini aşmıştır. Bu bunalımın dayatmasıyla yeniden -bu kez 1929'dan farklı koşullarda- korumacı dış ticaret politikası etkin kılınmış, ardından da ithali kısıtlanan/yasaklanan tüketim malları o zamana değin bu malları ithal eden tüccarların 1954'te çıkarılan Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasasıyla gelen yabancı şirketlerle bütünleşerek kurdukları montajcı nitelikteki fabrikalarda üretilmeye başlanmıştır. Böylece, bu dönemde ağırlıklı tüketim malları sanayiinde yoğunlaşan yatırımlarla ithal ikameci sanayileşmenin "kolay" aşaması büyük ölçüde gerçekleştirilmiştir. Emperyalist tekellerin borçlandırma, ticaret ve üretken alanlara yatırım politikalarıyla uyum içinde gelişen ithal ikameci sanayileşme sonuçta, ara ve yatırım malları açısından dışa bağımlı, çokuluslu tekellerden sağlanan patent, lisans know-how'ların kısıtlamalarına maruz, emperyalist kuruluşlardan sağlanan proje-program kredilerinin ve yabancı şirketlerin yönlendirdiği dışa bağımlı bir yapı ortaya çıkarmıştır (Sönmez 1982).

Bu çarpık sanayileşmenin ana özellikleri; iç pazara yönelik, ihracata kapalı; korumacı dış ticaretin himayesiyle tekeli nitelikte ve dış borçla yeniden üretimini sağlıyor olmasıdır (Sönmez 1982).

Dönemin iç ve dış koşullarının biçimlendirdiği bu ithal ikameci sanayileşmenin niteliksel ve niceliksel boyutlarını şöyle özetlemek olanaklıdır: 1950 sonrasında sanayi üretimi tarımsal üretimden daha hızlı artmış ve 1950'de milli gelir içinde yaklaşık %12 olan payı 1960'ta %14,3'e, 1962'de

%15,3'e çıkmıştır. Bu dönemde toplam olarak sanayiın milli gelir içindeki payında bir artış görülmekle birlikte, imalat sanayiın toplam içindeki payı (%81) değişmemiştir (Sönmez 1982).

Bu dönem içinde imalat sanayiın yapısında üçlü bir değişim gözlemlenmektedir. Bunlardan birincisi imalat sanayi içindeki devlet kesiminin payının azalıp özel kesimin payının artması; ikincisi imalat sanayiinde özel kesimin tüketim malları sanayiinden –dönem sonuna doğru– yatırım malları (daha doğrusu dayanıklı tüketim malları) sanayiine yönelmesi, üçüncüsü ise sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması sürecinin hızlanması, yabancı şirketlerle bütünleşmiş tekellerin ekonomide egemenliklerini kurmaya başlamalarıdır.

1953'ten sonra ortaya çıkan ithal ikameci sanayileşme, emperyalizmin borç ve yabancı sermaye yatırımları biçimindeki sermaye ihracı politikasının belirleyiciliğinde biçimlenmiştir. Emperyalizmin Türkiye'ye sermaye ihracı, ağırlıkla imalat sanayiinde ve bu sanayiın gelişiminin koşullarını hazırlayan enerji, ulaşım, haberleşme vb. alanlarda yaygınlaşmıştır. Günümüzde etkinliğini sürdüren yabancı sermayeli şirketlerden 23'ü 1950–60 döneminde Türkiye'ye girmiştir (Sönmez 1982).

1954–61 yılları, daha çok sanayicilerin ve tüccarların gelirlerini artırdıkları bir dönem olmuştur. Bu dönemde iç ticaret hadlerinin sanayi lehine gelişmesi sonucu, sanayici ve sanayi malı pazarlayan tüccarın geliri, çiftçinin aleyhine genişlemiştir. Döviz yokluğu nedeniyle gidilen ithal kısıtlamalarının ardından yükseltelen gümrük duvarlarının, geleneksel sanayilerin yanı sıra yabancı sermaye ile işbirliğinde kurulan montajcı nitelikteki sanayiye ve sanayi ürünlerini pazarlayan ticaret burjuvazine yarattığı kârlar ve bu olguyu etkisiz kılacak tarımsal destekleme ve taban fiyat politikalarının henüz yeterince yaygınlaşmamış olması, sanayi/tarım fiyat ilişkilerinde sanayi lehine bir gelişmeyi olanaklı kılmıştır.

Egemen güçler bloğu içinde ise, sanayi burjuvazisi ve sınaî ürünlerin pazarlanmasına dönük ticaret sermayesinin, çiftçi guruplar ile dış ticarete dönük ticaret sermayesi aleyhine genişlediği söylenebilir (Boratav 1988).

## 2.6. İçe Dönük Dışa Bağımlı Büyüme (1962–1979)

Türkiye ekonomisi bağımlı bulunduğu emperyalist–kapitalist sistemin güdümünde çarpık bir biçimde gelişmiş, görece bir gelişim gösterse de “az gelişmişlik” sıfatından kurtulamamıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, Türkiye'de –kimi Batı'lı tartışmacıların belirttikleri gibi– “az gelişmişlik gelişmiştir”. Bu süreçte Türkiye ekonomisinde ve Türkiye toplumunda sanayileşmenin ve sanayileşmenin neden olduğu yeni durumların ağırlık kazandığını görüyoruz; ama unutulmaması gereken çarpık bir sanayileşmenin söz konusu olmasıdır (Aytulun 1976).

1960 yılını izleyen dönemin belirgin özeliği “kalkınma–sanayileşme” fetişizmi ile iç içe girmiş olan ekonominin planlanması olgusudur. 1950–60 döneminin iktisat politikasının sürekli olarak plansız ve başıboş bir politika olarak suçlanması, çeşitli kesimlerde, özellikle küçük burjuva kadrolarda, plan ile Türkiye’nin tüm sorunlarının çözümleneceği inancını yaratmış; bunun sonucu olarak, 27 Mayıs sonrası döneminin ilk işlerinden biri “planlama” olmuştur. 27 Mayıs 1960 askeri darbesinden dört ay sonra 30 Eylül 1960’ta, Türkiye’ye borç veren ülkelerin 1958’de bir araya geldikleri Paris Konferansının kararlarına uygun olarak kurulan “DPT” ve bu ülkelerin bir konsorsiyum içinde birleşerek Türkiye’deki “planlı ekonomiyi” yürütmeye başlamalarının hedefleri şunlar olmaktadır (Aytulun 1976):

1. Türkiye iktisat politikasının yönetimi ve yönlendirilmesi tümüyle emperyalist ülkelerin tekeline verilmektedir.

2. Türkiye’nin daha iyi tüketen bir pazar ve daha rasyonel bir tarım ürünleri ve hammadde üreticisi durumuna getirilmesi gerekmektedir. Bunun yerine getirilmesi için feodal kalıntıların tasfiyesi ve tarım ürünleri ile hammaddelerin kaynaklarından alınıp ihraç edilecekleri merkezlere götürülmesi ve mamul malların Türkiye iç pazarında yerlerine ulaşabilmesi için ulaşım ve hizmetler kesiminin gelişmesi gerekmektedir.

3. Her ne kadar Türkiye’nin kapitalist yapıda bir tarım ve hammadde ülkesi olması isteniyorsa da, kapitalizmin genel yasaları gereğince, belli bir aşamadan sonra sanayi çıkarlarının ticaret ve tarım çıkarları karşısında ağırlık kazanması zorunlu olduğu için, metropollerin yeni tercihlerinin ve ülke içindeki toplumsal muhalefetteki sanayileşme özleminin yarattığı etkinin de gündeme gelmesiyle, Türkiye’de sanayileşme değil, emperyalist metropollerin güdüm ve denetiminden bağımsız bir sanayi kurulması önlenmelidir.

Türkiye’de doğuştan dışa bağımlı ve emperyalizmin güdümündeki, emperyalizm ve yerli ortaklarının çıkarları doğrultusundaki sanayileşme, ülkenin iç dinamiklerinin gelişmesinin bir sonucu olmadığından, bu gelişimi sürdürebilmek birtakım önlemler alınmasını ve destekler sağlanmasını gerektiriyordu. Sömürünün artmasıyla birlikte gittikçe keskinleşen sınıflar arası çelişkiyi törpülemek ve sömürüyü gözlerden gizlemek çabalarının bir ürünü olarak “planlama” ve “karma ekonomi” kavramları ön plana çıkarıldı. Kapitalist üretim tarzını ve üretim araçlarında özel mülkiyeti veri olarak alan planlama anlayışı zorunlu olarak “özel sektör için yol gösterici ve teşvik edici” bir nitelik taşıyordu. Böylece, tekel dışı kesimlerin reform isteklerine bir cevap olarak gösterilen planlama, gerçekte, sanayiye egemen olan, emperyalizmle bütünleşmiş yerli tekeli sermayenin çıkarlarıyla çakışıyordu. Gerçekten I. BYKP Türkiye ekonomisinde ve özellikle sanayide görünen tikanıklıklar, sektörel ve bölgesel dengesizliklere çözüm olarak özel sermayenin teşviki öngörülüyor ve teşvik konusu bir Plan yükümlülüğü haline

getirilirdi. Böylece, bir yandan “planlı, programlı kalkına”, “sosyal adale” vb. kavramlarla kamuoyunun gözü boyanıp ekonominin sağlıklı gelişiminin sağlanacağı görüntüsü verilmeye çalışılırken, öte yandan, dışa bağımlı tekelci sermayenin gereksindiği desteklerin sağlanması, Plan ilkeleri gereğince devlete görev olarak veriliyordu (Kırçak 1977).

1950–60 döneminde ödemeler dengesi bunalımı sonucu izlenen korumacı dış ticaret politikasının ardından oluşan ithal ikameci sanayileşme, planlı döneme geçişle birlikte büyümeyi hızlandırmak amacıyla sistemli ve yoğun biçimde uygulanan bir politika olarak ele alınmış, dış ticaret politikası da bu amaca bağılı olarak biçimlenmiştir. 1960’lı yıllardan itibaren uygulanmasına daha “bilinçli” ve “planlı”(!) bir biçimde başlanan ithal ikameci sanayileşmenin en önemli özelliği önceki dönemde olduğu gibi, gelişmiş kapitalist ülkelerin borç ve yatırımlar biçimindeki sermaye ihracına açık olması ve giderek artan bir tarzda dış odakların yönlendiriciliğine girmesidir (Sönmez 1982).

Planlı dönemde her yıl, iddialı büyüme hızı hedefleriyle başlamıştır. 1977 yılına kadar da yüksek büyüme hızlarına ulaşılmıştır. 1962–77 döneminde milli gelir %6,7 büyürken, tarım, sanayi ve hizmetler ise sırasıyla %3,3, %10 ve %7,8 büyüme hızlarına sahip olmuşlardır. 1977 yılından sonra ise büyüme hızı düşerek 1979’da milli gelir %1 olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl sanayi kesimindeki büyüme –%3’e gerilemiştir (Sönmez 1982).

Önüne koyduğu iddialı büyüme hızlarını gerçekleştirmek için gerekli kaynak birikimine ulaşamayan Türkiye kapitalizmi, 1970’lerin ikinci yarısında yoğun bir bunalım içine girmiştir. Yatırımlar tasarruflardan daha hızlı artmış ve sonuçta kaynak açığı doğmuştur. 1973–77 döneminde yatırımların büyüme hızı %100’den daha fazla artarken tasarruflar ancak %60 artmıştır. Kamu gelirlerinin ve tasarrufların istenilen düzeyde artmaması sonucu kamu yatırımlarını finanse etmek için Merkez Bankası kaynakların başvurulmuş, para arzı hızla artmış dolayısıyla enflasyon körüklenmiştir (Sönmez 1982).

Uygulanan ithal ikameci sanayileşme stratejisi temel olarak iç pazarı hedeflediğinden sınaî ürün ihracatı çok düşük düzeyde kalmıştır. Öte yandan sabit tutulan döviz kuru da ihracatı değil, ithalatı kârlı kılmıştır. Sonuçta ithal edip üreten ve iç pazara satan, dışarı satamayan bir sanayi yapısı iyice belirgiler kazanmıştır. Yüksek büyüme hızlarıyla gelişen sanayi ara malları ve sermaye malları yönünden dışa bağımlılığı da büyük oranlarda artmış, dolayısıyla ihracat ve diğer döviz girdileriyle karşılanamayan ithal karşılıkları esas olarak dış borçlanmayla giderilmeye çalışılmıştır (Sönmez 1982).

Emperyalist–kapitalist üretim ilişkilerinin yukarıdan aşağıya inşası sürecinde, yerli tekelci burjuvazinin 1963’lerden sonra gelişmesi hızlanmıştı ve tarımda da kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması isteniyordu. Ancak feodal ilişkilerin tedrici bir süreç içinde tasfiyesi ve kapitalist ilişkilere dö-

nüşmesi amaçlanıyordu. Ancak bu süreç istenilen ölçüde hızlı olmuyordu ve bu arada büyük toprak sahiplerinin tapusuz işgal ettikleri devlet arazisine çok daha kolay bir biçimde sahip çıkmalarını sağlayan Tapulama Kanunu kabul ettirildi.

1962–69 yılları arasında Köy İşleri Bakanlığı tarafından yapılan çalışmalara göre, 4,1 milyon çiftçi ailesinden 73 bini (%1,8) ortakçı, 13 bini (%0,3) kiracı ve 1,2 milyonu (%28,7) tarım işçisidir. Buna göre, kırsal alanda yaşayan çiftçi ailelerinin %30,7'si topraksızdır. İl düzeyinde topraksız ailelerin en yüksek olduğu iller Bingöl (%39,3), Mardin (%40,9), Siirt (%42), Hakkâri (%45), Diyarbakır (%46,9) ve Şanlıurfa (%55)'dir. Bu oranın en düşük olduğu iller ise Denizli (%21,3), ve Tekirdağ (%21,2)'dir. 1–50 dekar toprağa sahip olan aileler tüm çiftçi ailelerin %77,7'sini oluşturmakta ve işlenebilir toprakların %34,1'ine sahip bulunmaktadır. Buna karşılık 200 dekardan fazla toprağı olanlar tüm çiftçi ailelerin %2,4'ünü oluşturmalarına karşın, işlenebilir toprakların %22,2'sini ellerinde bulundurmaktadır.

1963–70 döneminde topraksız ailelerin oranı %9,1'den %11,6'ya, 20 dekardan az toprağa sahip yoksul köylülerin oranı %40,9'dan %44,1'e yükselmiştir. 500 dekarın üstünde topraklı işletmeler ile bunların denetimindeki toprakların oranı hemen hemen değişmemiştir. Ancak 1970 Tarım Sayımında 1963'e göre 1000+ dekar topraklı işletmelerin kontrolündeki topraklarda 2 puanlık bir azalma, buna karşılık 501–1.000 dekar topraklı işletmelerin kontrolündeki topraklarda ise 2,2 puanlık bir artma dikkati çekmektedir. Bunun toprak reform söylemlerinin 1960'tan sonra gittikçe güçlenmesi ve 1971'den sonra bu konuda çalışmalara başlanması nedeniyle danişıklı bölünmeler sonucu olduğu söylenebilir.

1960 ve 1973 GTS sonuçları karşılaştırıldığına en üst dilimdeki ufak artış toprak yoğunlaşması olayının belirtisi sayılabilir. K. Boratav'ın yaptığı hesaplama göre Gini temerküz oranının 1963'te 0,59 iken 1970'te 0,60'a yükselmesi, işletmeler açısından toprak dağılımında eşitsizliklerin arttığını ortaya koymaktadır.

T. Bulutay ve ark. (1971) tarafından yapılan araştırmaya göre, 1968 yılında ülke ölçeğinde topraksız ailelerin oranı %17,5'tir. Bu oran Karadeniz'de %3,3, Ege ve Marmara'da %12,6, İç Anadolu'da %15,9, Akdeniz'de %23,4 ve Doğu Anadolu'da %38,8'dir.

1950–73 yılları arasında toplam çiftçi ailesi yaklaşık olarak bir milyon dolayında bir artış göstermiş ve 1,4 kat artmıştır. Buna karşılık topraksız ailelerdeki artış hemen hemen 2,5 kat olmuştur. Topraksız ailelerdeki bu artış, üretim araçlarından yoksunlaşma ve mülksüzleşmenin en belirgin göstergesidir (Börtüçene 1977).

II. Paylaşım Savaşı sonrası koşullarında açık politik ve askeri işgal ile pazar ve hammadde kaynağı bulmanın olanaksızlığı, emperyalizmi geri bıraktı-



rılmış ülkelerde artık aynı zamanda içsel bir olgu haline getirerek sömürüsünü sürdürmeye zorlamıştır. Bu arada çarpık ve bağımlı sanayiın yanı sıra, tarıma giderek daha çok önem verilmiştir (TİB 1976a).

Son 50 yıldır Türkiye'nin gelişimini belirleyen bağımlılık ve emperyalizmin pazarını genişletici çarpık süreç kırsal kesimde de önemli gelişmeler göstermiş, özellikle 1960'lardan sonra kapitalistleşme sürecinin yarattığı gelişmelerin yanı sıra kırsal kesim emperyalizmin çeşitli programlarının uygulandığı bir alan olmuştur. Bunalımı giderek derinleşen emperyalizmin, Türkiye vb. yeni sömürgelerle ilgili kırsal kesim programları genel olarak iki amacı gerçekleştirmeye yöneliktir (TZD 1978a):

- ✓ Pazarın en geniş bir biçimde genişletilmesi,
- ✓ Yoksul köylülüğün devrimci potansiyelinin düzen sınırları içerisinde etkisizleştirilmesi.

Emperyalizmin ve onun uzantısı olan yerli tekelci sermayenin bu amaçlara hizmet etmek için kullandığı araçlardan bir tanesi, çarpık bir kooperatif anlayışının geliştirilmesi ve hayata geçirilmesidir.

Türkiye'de kooperatifçiliğin başlangıcı 19. yüzyılın ortalarına değin gider. Ancak bir-iki örneğin dışında, 1930'lara değin kooperatifçilik hareketleri, belli bir sistem oluşturmanın dışında etkisi az olan girişimlerdir.

1930-40 yılları, Türkiye'de ilkel birikimin büyük bir hızla sağlandığı dönem olmuş, sanayi için gerekli fonlar bu yıllarda köyden, köylüden aktarılmıştır. İleriki yıllarda etkinlik kazanacak olan kapitalist tarım işletmelerinin temeli bu yıllarda atılmıştır. Kooperatifçilik adına yapılan girişimler özü bakımından aracı, büyük tüccar ve sanayicilere yaramıştır. 1930-40 yıllarının kooperatifçiliği, esas olarak, köye ve köylülüğe yönelik olmayan, esas itibariyle toplumsal olayları önlemeye ya da geciktirmeye çabalayan bir kooperatifçilik olarak kalmıştır (Varlık 1980).

1961 yılına değin kooperatifçilik devlete bağımlı kılınmış, yönetim ve denetimi tümüyle devlete bağlılık ilkesi içerisinde kırsal kesimde kooperatifçilik gelişmemiştir. Bu nedenle, kapitalistleşme sürecinin gelişiminde kooperatiflerden beklenen alınamamıştır. Bu eksiklik göz önüne alınarak, görünürde demokratik, özünde proje uygulaması ve kredilendirmede devletin tam denetiminde bir kooperatifçilik yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Bu kooperatifler aracılığıyla sisteme tam bağlı tarım işletmeleri kurularak, yoksul halkın üzerindeki sömürünün sürekliliğini sağlayacak emperyalist program gündeme alınmıştır. Devlete tam bağımlı Tarım Satış ve Tarım Kredi Kooperatifleri geniş üretici yığınlarını egemen sınıflar adına kontrol ederken özellikle toplumsal muhalefetin kırılmasında denetim boşluklarını doldurmak, anti-demokratik uygulamaları gizlemek için yasal ve yönetsel düzenlemeler 1961 Anayasası ile birlikte başlamıştır.

1960'ların sonlarından itibaren egemen sınıfların yoksul köylü potansiyeline müdahalesi özellikle hayvancılık ve orman köyleri alanında yoğunlaşmıştır. Dünya Bankası ve uydu kuruluşları bu alanda çeşitli projeler dayatırken, 1969'da kurulan Türkiye Kalkınma Vakfı (TKV) gibi dış bağlantılı kuruluşlar da, yine politik tespitleri doğrultusunda Antep-Çukurova ve Çorum-Çankırı eksenleri üzerinde küçük köylüleri pazara bağlayacak arıcılık, tavukçuluk vb. projeleri hayata geçirmişlerdir (Akad 1987). TKV'nin amaçları proleterleşmenin toplumsal bir patlamaya dönüşmesini engellemek için arıcılık, tavukçuluk, sütçülük gibi küçük mülkiyete dayalı üretim birimleri kurmak, tekelci burjuvaziye yeni pazar olanakları yaratmak ve bir şeyler yapıyormuş havasını yaratarak halkın uyanmasını geciktirmektir. Ayrıca borç yoluyla sömürü, tekel fiyatıyla mal ve hizmet satışı, bağımlılığın artması da kapitalist gelişmenin yanı sıra emperyalizmin ek kazançları olacaktır (TİB 1976a).

Aynı şekilde bu yıllarda tüm belli başlı ürünlerin pazarlamasını büyük toprak sahipleri ve tüccar lehine düzenleyebilecek örgütlenmeler hızla sürdürüldü. Bu kuruluşlara küçük çiftçiler üye yapıldı, ama girdi tahsisleri ve daha iyi koşullarda satış olanakları büyük çiftçiler ve ticaret erbabına avantaj sağlayacak biçimde kullanıldı. Büyük toprak sahipleri ve tefeci-tüccarlara kredi sağlayan Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatiflerinin yanı sıra, sözde demokratik bir yapıda olan Köy Kalkınma Kooperatifleri de hızlı bir şekilde geliştirildi (Akad 1987).

Hızlanan sınıfsal farklılaşma sonucunda, emperyalizmin programına uygun olarak, köylülüğün muhalefetinin etkisizleştirilmesi için tümüyle düzenin sınırları içerisindeki göstermelik uygulamalarla yetinen bu kooperatiflerin geliştirilmesinde iki araç kullanılmıştır. Bunlardan birincisi kooperatifler aracılığıyla yurtdışına işgücü ihracı, ikincisi ise egemen sınıfların çıkarlarına dokunmayan, onların çizdiği sınırlar içerisinde arıcılık, süt inekçiliği, mandıracılık gibi genellikle küçük ölçekli kooperatif projeleridir. Bu projelerin kooperatif-ortak, ortak-ürün ve ürün-kooperatif arasındaki somut ilişkilerin doğmasını önleyecek bir biçimde inşa edilmesi, bu uygulamaların göstermelik niteliğini ve gerçek amacının ne olduğunu açık bir şekilde göstermektedir (TİB 1978a).

Bu kooperatiflerin uyguladığı projelerin hemen hemen tümü başarısızlıkla sonuçlanmış, çoğu hiç faaliyete geçmemiş, geçenler de yıllar boyu zengin köylü ve tüccara (kredi, gübre vs.) tahsis sağlamak için kullanılmıştır. Bu tahsisler tekelci sermayenin kırsal kesimdeki doğal müttefikleri için bir destek olarak gerici ittifakı güçlendirme amacıyla kullanılmıştır (Akad 1987).

1970'lerin sonlarına doğru bu kooperatifçilik modelleri artık sürdürülemez hale gelmişti. Ancak yoksul köylülüğün bağımsız örgütlenmesini önleyerek, bu potansiyeli en az 10 yıl gibi uzun bir süre etkisiz hale getirmedeki

işlevini de yerine getirmişti. 1977’de CHP hükümeti aynı programı köy-kent, alt bölge yatırım projesi, KUP ve TÜP gibi yeni kılıflar altında canlandırmaya çalıştı, ancak başarılı olmadı. Çünkü başından beri dış güdümlü yürütülen bu projelerin köylüye verebileceği bir şey yoktu. CHP projelerinin de eskilerinden adı dışında hiçbir farkı yoktu. Hiçbir köylü dinamizmine dayanmayan ve onlar tarafından sahiplenilmeyen bu girişimler kısa zamanda sönüp geçmişe karıştılar (Akad 1987).

CHP’nin her girişiminde –anında başarılmasa bile– hedeflenen toprak ağası ve tefeci-tüccar kârlarının giderek tekelci sermayeye aktarılması, tarımsal üretimin emperyalist programa göre artırılarak tekelci kârın azamileştirilmesi ve sanayiye kaynak aktarılması idi. Doğal olarak bu ekonomik hedefler seçilirken kırsal kesimde yoksul ve küçük üretici köylülüğün devrimci potansiyeli de halkçılık nutukları ve yeni kavram rumuz projelerle etkisizleştirilmek isteniyordu (TZD 1978b).

1980’lere gelindiğinde güdümlü kooperatifçilik önemini yitirmiş, köy kalkınma kooperatifleri uykuya çekilmiştir. Bağımsız bir köylü muhalefetine olmayışı bunların bir etkisizleştirme aracı olarak canlandırılmalarını dahi –egemen sınıflar açısından elbet– anlamsız kılmış, öte yandan köylüler de kooperatifçilik olgusuna karşı ilgilerini büyük ölçüde yitirmişlerdi. Bu durum genel politikada değişiklik yaratmış, proleterleşme sürecinin yavaşlatılması amacıyla küçük köylünün az çok ayakta tutulmasını amaçlayan programlar iyice ikinci planda kalmış, kırsal kesimde kapitalist gelişmenin teşvi-ki ana programı daha bir öne çıkmıştır (Akad 1987).

Kısacası, 1980’lerde kırsal kesim düzen açısından ciddi bir toplumsal muhalefet odağı olmaktan çıkmış, yoksul köylülüğün ciddi bir toprak talebi de kalmamıştı. Yoksul köylüler ve küçük üreticilerin çoğunluğu artık gelecekle-rini kentlerde aramaya başlamışlardı. Ne var ki 1980’den sonra kentteki yasan-tı da pek cazip olmaktan çıkmaya başlamıştı.

Türkiye ve benzer ülkelerde egemen sömürücü ittifak emperyalizm ve onunla bütünleşmiş ve/veya işbirliği halindeki yerli tekelci sermaye ile on-larla işbirliği halindeki yerli tekelci sermaye ile onlarla işbirliği halindeki tefeci-tüccar ve toprak ağalarının en büyüklerinden oluşmaktadır. Bu ittifak içerisinde başından beri kendisiyle bütünleşerek gelişmiş bulunan yerli te-keleci sermaye emperyalizmin en gözde müttefikidir ve bunlar ülkenin üretici güçlerinin çarpık ve bağımlı gelişimini belirlemektedirler. 1963–70 dö-ne-minde gençlik çağını tamamlayan yerli tekelci sermaye, mevcut ekonomik yapı ölçüsünde olgunluk dönemine girmiş ve mevcut üretim ilişkileri çerçe-vesine belli bir aşamaya ulaşmıştır. 1971’e gelindiğinde, tekelci sermaye artık yeni bir atılım yamak için mevcut sınıflar ittifakında yeni düzenlemeler talep etmeye hazırlanmaktaydı (Arıkan ve Akad 1977).

Kapitalizmin egemen olduğu bir ülkede, tarımın feodal özellikler taşıması istenir bir şey değildir. Çünkü bu, her şeyden önce yarı-feodal toprak sahiplerinin ekonomik –ve dolayısıyla– siyasal güçlerini koruması, bu sınıfın iktidara şu ya da bu ölçüde ortak olması anlamına gelir. Doğaldır ki böyle bir durum, yani yarı-feodallerin iktidarda az da olsa söz sahibi olmaları genel kapitalist işleyişin önüne birtakım engeller çıkaracaktır. İşte bu nedenle, güçlenen sanayi burjuvazisi, bu yarı-feodal büyük toprak sahiplerini egemen sömürücü ittifak içinden tasfiye etmek istemektedir. Bunlar emperyalist–kapitalist üretim ilişkilerinin yukarıdan aşağıya inşası sürecinde feodal kalıntıları kapitalistleştirerek, üretimi ve iç pazarı genişletmek eğilimindedir. Çünkü geleneksel sömürü ilişkileri içerisinde feodallerin yeni teknoloji kullanma ve pazarı geliştirme eğilimleri sınırlıdır. Öte yandan sanayi gelişmesi için tarımsal üretimin artması ve pazarın genişlemesi için yol, su, elektrik gibi altyapı yatırımlarının büyük bir önemi vardır.

Tekelci sanayi burjuvazisi, 12 Mart dönemi gibi görece olarak güç kazandığı siyasal ortamda, kırsal kesimle ilgili programını gerçekleştirmek için kullandığı araçlardan bir başkasını, başından itibaren çarpık ve yozlaştırılmış olarak geliştirilen bir toprak ve tarım reformunu gündeme getirmiştir. 12 Mart hükümetinin –ipliği pazara çıkana dek reformist bir görüntü altında– tekelci sermayenin istemleri doğrultusunda çıkartılmasını sağladığı temelde yapısal bir değişiklik içermeyen reformun gerçek amacı, Güneydoğu Bölgesindeki feodal öğeleri Batı Bölgesine benzer bir kapitalistleşme süreci içinde eriterek iç pazarı genişletmek ve ayrıca yoksul köylülüğün devrimci hareketle bağlarını kesmek idi. Reform üretimin ve gelirin en düşük, feodal kalıntıların en yoğun olduğu yerlerden biri olan Şanlıurfa’da başlayacak ve sonuç olarak Doğudaki 18 ilin dışına taşmayacaktı. Reformun bu amaçlarından sapmaması için de bırakılan toprak büyük tutulmuştu. Buna karşın kanuna büyük toprak sahiplerinin tepkisi şiddetli olmuş, son tahlilde reform adına yapılan uygulamalar büyük toprak sahiplerinin daha da güçlendirilmesine yol açmıştır.

1757 sayılı Toprak ve Tarım Reformu Yasası 1973 yılında yürürlüğe girmiş, bölgesel bir uygulamayı öngören bu yasaya dayanılarak 1 Kasım 1973’te Şanlıurfa Bakanlar Kurulu Kararıyla toprak ve tarım reformu bölgesi olarak ilan edilmiştir. Yasanın uygulanması sonucunda bu ilde 1 Kasım 1976 tarihine kadar 9 ilçede (347 köyde) 1,7 milyon dekar toprak kamulaştırılmış, buna karşılık yasanın iptaline (10 Mayıs 1977) dek 45 köyde 1.175 aileye ancak 177 bin dekar toprak dağıtılmıştır. Yani kamulaştırılan toprakların ancak 1/10 kadarı dağıtılabilmektedir. Hazinesin elinde kalarak dağıtılmayan topraklar ya eski sahipleri olan toprak ağalarına ya da aracı–tefecî tüccarlara kiraya verilmiştir. Toprağı kiralayan tüccar, kendisi çiftçilik yapmadığı için kiraladığı toprağı yoksul, topraksız çiftçilere kiralamıştır. Suat Aksoy’a

(1993) göre 1978–90 yılları arasında bu yolla kiraya verilen toprakların toplam genişliği 7,8 milyon dekarı bulmaktadır.

Bundan sonra, 1 Aralık 1984’te 3083 sayılı “Sulama Alanlarına Arazi Düzenlenmesine Dair Toprak Reformu Kanunu” çıkarılmıştır. Bu yasanın asıl amacını, kamulaştırılarak dağıtılamayan toprakların eski sahiplerine nasıl geri verileceğini belirlemek oluşturmuştur. Bu yasada sahibine bırakılacak toprak normu 1757 sayılı yasada saptanan sınırlardan yüksek tutulmuş; böylece toprakları kamulaştırılan kimselere bunların belli bir bölümünü geri alma olanağı doğmuştur. Bu yolla süresi içinde başvuran 1.319 eski toprak sahibine 950 bin dekar toprak geri verilmiş, toprağını satmak isteyenlerin 563 bin dekar toprağı satmalarına izin verilmiştir. Bu durumda 1757 sayılı yasaya göre kamulaştırılan toprakların üçte ikisi eski sahiplerine geri verilmiş olmaktadır (Aksoy 1993).

Şanlıurfa’nın 1757 sayılı Yasanın uygulanması çerçevesinde Toprak ve Tarım Reformu Bölgesi olarak belirlenmesinde bu ilin Türkiye’nin en geri yörelerinden biri olmasının yanı sıra toprak mülkiyeti dağılımının çok çarpık ve dengesiz olmasının rolü bulunuyordu. 1757 sayılı Yasa uygulamalarına karşın, bölgede toprak mülkiyeti dağılımındaki, dengesizlik sürmektedir (*Çizelge-II.1*).

**Çizelge-II.1.** Reform Öncesi ve Sonrasında Şanlıurfa’da Toprak Mülkiyeti Dağılımı

İşletme Ölçeği (da)	İşletme (%)			Toprak (%)		
	1970	1991	2001	1970	1991	2001
-20	15,1	7,6	5,8	0,8	0,5	0,3
21-50	18,4	20,4	19,2	3,7	3,9	3,3
51-100	26,5	28,9	25,1	11,9	12,0	8,7
101-200	23,0	22,2	25,0	18,8	17,4	17,0
201-500	12,6	14,2	19,2	21,9	23,8	27,3
501-1.000	3,4	4,2	4,1	16,2	16,5	14,7
1.000 +	0,9	2,4	1,6	26,6	25,9	28,7

Kaynak: DİE, Tarım Sayımları

Şanlıurfa’da halen toprakların büyük bölümü belirli bir kesimin elinde toplanmış olup, topraksız çiftçinin oranı çok yüksektir. 3083 sayılı yasayla kamulaştırılan toprakların bir bölümünün eski sahiplerine geri verilmesiyle bu dengesizlik daha da artmıştır. Toprak ve tarım reformunun çeşitli tanımları bilinmektedir. Ancak yoksul, topraksız çiftçilere dağıtılmak için kamulaştırılan toprakların eski sahiplerine geri verilmesi işleminin “reform” olarak adlandırılması olayı ilk kez yaşanmaktadır. Bu, toprak hukuku tarihine önemli bir örnek olarak geçecektir.

Kanunun uygulandığı pilot bölge Şanlıurfa ve çevresinde büyük toprak sahiplerinden kamulaştırılan arazinin büyük bir bölümü taşlık, kayalık, yani işleme olanağı bulunmayan arazilerdir. Daha önce de belirtildiği gibi, tarımda yapısal bir değişiklik içermeyen bu uygulamalar, yoksul köylüler üzerinde toprak sorununu reform yoluyla çözme doğrultusunda yapay olarak oluşturulan umudu ortadan kaldırmıştır. Kaldı ki, mevcut reform en iyi şekilde uygulanıp başarıya ulaşılsaydı bile, yoksul köylü küçük üretici haline getirilecek ve sömürü engellenemeyecek; reform tekelci sermayenin sömürsünü artırmak için toprak ağalarına vurulacak kısmi bir darbeden öteye gidemeyecekti (Akad 1978; Koçak 1978).

Egemen sınıflar arasındaki güçler dengesi tekelci burjuvazinin en büyükleriyle işbirliği halinde olduğu toprak ağaları ve tefeci-tüccarlara istediği ölçüde bir toprak reformu uygulamasını kabul ettiremeyeceğini göstermektedir. Bu nedenle kapitalist ilişkilerin yaygınlaştırılmasında ve pazarın genişletilmesinde tedrici bir süreç düşünüldüğü görülmektedir. Burada altyapı yatırımlarının genişletilmesi genel olarak uygulanan bir yöntemdir ve ülkemizde de örnekleri görüldüğü gibi emperyalizmin uluslararası kuruluşları bu yönde çaba göstermektedirler. Böylece sağlanan üretim artışı değişik maddelerin pazarlanmasını olanaklı kılacak, emperyalizm ve yerli tekelci sermayenin pazarı genişleyecektir.

1981 Köy Envanter Etütlerine göre, toplam 5,3 milyon çiftçi ailesinden 1,4 milyonunun (toplam çiftçi ailelerinin %27,2'si) hiç toprağı bulunmamaktadır. İl düzeyinde topraksız ailelerin en yüksek olduğu iller Diyarbakır (%45,3), Erzincan (%45,4), Hakkari (%45,9), Kars (%52), Muş (%54) ve Bitlis (%58)'tir. 1-25 dekar toprağına sahip olan aileler tüm çiftçi ailelerin %58'ini oluşturmakta ve işlenebilir toprakların %17'sine sahip bulunmaktadır. Buna karşılık 200 dekardan fazla toprağı olanlar tüm çiftçi ailelerin %2'sini oluşturmalarına karşın, işlenebilir toprakların %20'sinin sahibidirler.

Bu dönem içinde (yıllık büyüme hızlarının ortalaması %6,6 olan) milli gelirdeki gelişmeye sanayi kesimi tarımdan daha çok katkı yapmıştır. Yıllık sınaî büyüme hızlarının ortalaması %9,6, tarımınki ise %3,9'dur. Milli hâsılanın bileşimi böylece sanayi lehine değişmiştir. 1960-61'de sanayi (cari fiyatlarla) GSMH'den payı %17,5 iken bu oran 1975-76'da %21,2'ye yükselmiştir. Tarımın payı ise aynı yıllar arasında %36,5'ten %27'ye düşmüştür (Boratav 1988).

Beş yıllık kalkınma planları çerçevesinde sürdürülen bu genişleme döneminin iktisat politikalarında belirleyici öge olan korumacı, ithal ikameci birikim biçimi, iç pazarın genişliği ve canlılığına dayanmaktaydı. Bu birikim biçiminin uzantısı olarak bölüşüm ilişkileri de popülist nitelikteydi. Büyük sanayici, tüccar, büyük toprak sahiplerinden oluşan egemen sınıflar bloğunun uzun dönemli çıkarları ile geniş halk kesimlerinin kısa süreli çıkarları

arasında belli dengelerin olması da popülist bölüşüm politikalarının izlenmesine olanak tanımıştır. Zaten bu dengenin egemen blok aleyhine bozulma olasılığının güçlendiği durumlarda rejim-dışı müdahalelerle durum “düzeltilmiştir” (Boratav 1988).

Bu dönemde desteklenen tarımsal ürün sayısı ve tarıma verilen çeşitli sübvansiyonlar hızla artmıştır. Özellikle seçim öncelerinde açıklanan taban fiyatları, piyasada belirlenecek fiyatların oldukça üstünde seyretmiştir. Öte yandan, tarımdan neredeyse vergi almamak ve adaletsiz toprak dağılımına dokunmamak da, tarımsal destekleme politikalarından zaten yararlanmakta olan büyük toprak sahiplerine sunulan nimetler arasındaydı (Sönmez 1992b).

Tarımsal ürünlere sağlanan desteklerin etkisiyle küçük üreticilerin de söz konusu dönemde milli gelirden aldığı pay görece artma olanağı bulmuştur. 1960-61=100 kabul edildiğinde iç ticaret hadleri tarım lehine seyrederek 1975-76'da 122'ye ulaşmıştır. Ürün bazına inildiğinde, bu oranın 1960-61'de 100 iken 1975-76'da buğdayda 107, pamukta 120, tütünde ise 200 olduğu görülmektedir.

Ancak çeşitli bitkisel ürünlere uygulanan destekleme politikasından belli işletme büyüklüklerindeki üreticilerin ne ölçüde yararlandıklarını saptamak amacıyla yapılan bir araştırma (DPT 1976), uygulanan fiyat politikalarından sahip olunan toprak varlığına göre farklı düzeylerde yaralanıldığını ortaya koymuştur. Toprak-insan ilişkilerinin dengesizliği nedeniyle, tarım ürünleri fiyat politikası, küçük üreticilere değil büyük topraklı işletmelere yaramış ve bu politika kırsal alanda zaten bozuk olan gelir dağılımını daha da kötüleştirmiştir. Araştırmada ayrıca, üreticilerin gelirlerini doğrudan etkileyen önlemlerin (örneğin tarım girdilerindeki sübvansiyonların) sahip olunan toprak varlığına göre farklılaştırılmasının gerektiği vurgulanmaktadır.

Öte yandan kredi mekanizmaları ve girdi üretim ve dağıtım sistemindeki yapısal bozukluklar ve işleyişlerindeki aksaklıklar gibi nedenlerle de, küçük ve cüce işletmelerin destekleme politikası uygulamalarından pek fazla yararlanamadığını belirtmek gerekir. Gerçekten Ziraat Bankası'nın 1973'te yaptırdığı tarımsal kredi araştırmasının sonuçları, devletin kredi kaynaklarından en çok büyük çiftçilerin yararlandığını ortaya çıkarmaktadır. Araştırmaya göre tarım kredilerinin %44'ü örgütlenmiş, %56'sı örgütlenmemiş kredi kaynaklarından sağlanmakta, ancak işletmeler küçüldükçe örgütlü kredilerin oranı %30'a düşerken örgütsüz kredilerin payı %70'e ulaşmaktadır. Bu oranlar küçük üreticinin büyük çoğunlukla ancak yüksek faizle borç veren (komisyoncu, tüccar ve esnaf gibi) kaynaklardan borç alabildiğini gösteriyor. Ayrıca küçük işletmeler arasında kredi alamayanların oranının büyük işletmelerle karşılaştırıldığında çok yüksek olduğu görülmektedir (Varlıer 1978).

Tarımsal toprakların işletmelere göre dağılımındaki büyük eşitsizlik, kredilerin dengesiz dağılımını yaratmaktadır. Bu nedenle işletmelerin aldığı

kredi miktarıyla işletme büyüklüklerini arasında büyük bir paralellik bulunmaktadır. Tarım kredilerinin toprak mülkiyetine göre dağıtımı Planlı dönemde de sürmüştür, Planlar küçük işletmeler açısından hiçbir anlam taşımamıştır. Verilen kredilerden yine eskisi gibi, sayıları 2.500'ü geçmeyen toprak ağası ve kapitalist tarım işletmeleri yararlanmışlardır (TİB 1975c).

Tarım kesimini kredilendiren başlıca kuruluş olan Ziraat Bankası kuruluş yasasının 3. maddesi küçük çiftçilerin kredi gereksinimlerine öncelik verilmesini öngörmektedir. Gerçekten Bankanın kuruluş amacının bu olduğu bile söylenebilir. Ancak çiftçilerin büyük çoğunluğu, sürekli olarak küçük bir azınlık yararına kredilerden gereği gibi yararlanamamıştır. Örneğin, 1960 yılında kredi alan çiftçilerin yaklaşık %88'i kredilerin %42'sini alırken, %12'si kredilerin %58'inden yararlanmışlardır (Köksal 1971). Özellikle 1960 sonrasında kredi dağılımındaki dengesizlik daha da büyümüştür. 1965 yılında Ziraat Bankası'nca doğrudan üreticiye dağıtılan kredilerin %53'ünü çiftçilerin %92'si alırken, çiftçilerin yalnızca %8'i kredilerin %47'sini almış; ayrıca dağıtılan tüm kredilerden işletmelerin ancak %32'si yararlanabilmiştir (Mutlu 1967). 1969 yılında kredi alanların %3'ünü oluşturan 697 işletmenin elde ettiği kredi, yaklaşık üçte birini oluşturan 697 bin işletmenin kullandığı kredinin çok üstündedir (TİB 1975b). 1975 yılında dağıtılan toplam tarım kredilerinin %3'ü, o yıl Bankadan kredi alanların %89'una verilirken geriye kalan %11 (7725 çiftçi) dağıtan kredilerin %97'sini almıştır. Bu durum kredi dağılımında büyük bir dengesizlik olduğuna tanıtır (Börtüçene 1977).

Tüm bu veriler, Türkiye'de küçük üreticilerin tarımsal kredi mekanizmasının ancak –tefeci ve tüccar sermaye tarafından sağlanan– pahalı bölümünden yararlanabildiğini, bunların görece yüksek taban fiyatlarıyla elde ettiği gelirin büyük ölçüde faiz ödemeleriyle elinden gittiğini ortaya koyuyor. Genel olarak tefeci–tüccar eliyle yürütülen bu sömürü, tarımda büyük kaynakları ticaret ve sanayiye aktarmakta, öte yandan kırsal alanda sınıfsal farklılaşmaya ivme kazandırmaktadır.

Tarım kredilerinin hem yetersiz, hem de işletmelere göre dağılımın dengesiz olmasının yanı sıra bölgesel dağılımındaki eşitsizlik de –bir ölçüde de olsa– mülksüzleşmeyi etkilemektedir. Örneğin 1974 yılında tarım kredilerinin %55'ini Ege ve Akdeniz Bölgeleri alırken, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ancak %7'sini alabilmiştir. Türkiye'de küçük tarım işletmeleri çok açıkça oynanan bir oyunla karşı karşıyadırlar: Kredi toprağa göre verilmekte, kredi verildikçe toprak yoğunlaşması artmaktadır. Kısaca tarımsal kredilerin dengesiz dağılımını yaratan olgu, toprak mülkiyetinin dengesiz dağılımıdır (TİB 1975c).

1976 sonrası, görece fiyatların tarım aleyhine, sanayi lehine döndüğü yıllardır. Bu dönemde, tarımdaki küçük üreticiler, önceki dönemde kazandığı



gelir mevzilerini yitirmeye başladılar. 1976=100 kabul edildiğinde, iç ticaret hadleri 1979'da 65-70 dolayına inerek tarım aleyhine döndü.

Emperyalizmin uluslararası ekonomik örgütlenmelerinden Dünya Bankası'nın 1977'de yayımladığı Tarım Raporunda vurgulanan şu gerçekler aslında sözü uzatmayı gerektirmeyecek kadar durumu özetliyor:

- ✓ Kırsal kesim kamu yatırımları, kırsal gelir dağılımındaki adaletsizliği artırıcı yönde olmuştur.
- ✓ Destekleme politikaları zengin çiftçilerin yararına, yoksul köylülerin aleyhine olmuştur.
- ✓ Kredi politikaları en çok büyük ölçekli ticari tarım işletmelerine yardımcı, gelir dağılımı adaletsizliğini düzeltici yönde olumlu bir etkisi olmamıştır.
- ✓ Toprak politikası gelir dağılımı adaletini ve verimliliği artırıcı yönde olmamıştır.
- ✓ Türkiye, Meksika ve Brezilya ile birlikte dünyada en adaletsiz kırsal gelir dağılımına sahip ülkelerden biridir. En üst gelir grubundaki üreticilerin %10'u gelirin %43'ünü, en alt %20'si ise %2,7'sini almaktadır (Ergene 1997).



## Üçüncü Bölüm

### III. Türkiye Tarımının Dönüştürülme Süreci (Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye Tarımı)

#### 3.1. 24 Ocak–12 Eylül Süreci: Emeğe Saldırı Politikaları (1980–1988)

Türkiye gibi bağımlı ülkelerde emperyalizme bağımlı olarak yukarıdan aşağıya bir süreç içinde geliştirilen kapitalizmin en belirgin özelliği, tüketim malları üretiminde yoğunlaşan ve makine, teçhizat, hammadde, yarı mamul madde, yatırım malları ve ara malları yönünden dışa bağımlı olmasıdır.

Önceleri dışarıdan ithal edilirken, sonradan, gümrük duvarlarıyla korunup yurt içinde üretilmeye başlanan –ithalatı ikame edilen– tüketim malları genellikle yurt içinde tüketilmekte, yani iç pazara yönelik olmaktadır. İç pazarın bu durumu sınaî üretimin büyük ölçek ve ileri derecede uzmanlaşmaya dayanan çağdaş teknoloji ile yapılmasına olanak vermez. Bu piyasa yapısı

içinde küçük ölçekli üretim zorunludur. İthal ikamesinde görülen bir başka özellik, aynı malın çok sayıda şirket tarafından üretilmesidir. İkame olgusunun bir başka özelliği üretim araçları ve ara girdilerin ithalatla sağlanmasıdır. Bu modelde enerji politikaları petrole dayanmaktadır. Geleneksel tarım ve işlenmemiş maden ürünlerinden oluşan ihracat son derece sınırlı döviz sağlayabilmekte, turizm ve işçi dövizlerinin yetersizliği de döviz darboğazını yapısal sorunlardan biri haline getirmektedir. Türkiye’de 1945 sonrası sanayileşme tüketim malları üretiminde başlamış, ara malları üretecek sektörlerde büyüme hep düşük kalmıştır. Dolayısıyla tüketim malları sektörünün aramalı talebi iç üretimle karşılanamamış, her geçen yıl daha fazla aramalı ithaline gerek duyulmuştur. Öte yandan, üretim kapasitesini artırabilmek için gerekli olan makine, teçhizat gibi yatırım mallarının ithaline de talep artmıştır (Sönmez 1980).

Petrol fiyatlarındaki artışlar ve dış ticaret hadlerinin Türkiye aleyhine gelişmesi, var olan üretimin sürdürülmesi için gerekli ithalatın yapılmasını bile zorlaştırmıştır. Bu durum kâr oranlarındaki düşüşü hızlandırmış, kapasite kullanımındaki düşüş artmıştır. Sonuçta, Türkiye’de büyüme hızı ilk kez negatif olmuştur (Sönmez 1980).

Özetle, sanayi yapısı, öteden beri izlenen strateji artık gününü doldurmuş, başka bir anlamda tıkanmıştır. Şimdi uluslararası işbölümündeki yeni düzenlemeyle de bağlantılı olarak yeni bir sanayileşme stratejisi izlemeye karar verilmiştir. İhracata yönelik sanayileşme olmalıdır izlenecek yol. Tekelci sermayenin bu karara varış gerekçesi, yukarıda özetlenen ekonomik darboğazların giderek daralması olmuştur (Sönmez,1980).

1980’li yıllara ebelik yapan 1950–80 yıllarının iç pazara dönük, sabit döviz kuru, sabit faiz ve devlet denetimindeki bir fiyat sistemine dayalı birikim modeli, uluslararası sermayenin yerli sermaye ile bütünleşerek uyguladığı kapitalizmden başka bir şey değildi. Başka bir deyişle, 1980’e gelindiğinde tıkanan, yalnızca yerli sermayenin “artık üretme ve ona el koyma” kanalları değildi; tıkanma, aynı zamanda uluslararası sermaye için de söz konusuydu. Dolayısıyla 1980’lerdeki “kabuk değişimi” yalnızca yerli sermayenin taleplerini değil, uluslararası sermayenin tercihini de kucaklıyor; tıkanan birikim tarzının yerine yenisini geçirme istekleri onlardan da geliyordu. Gerçekten, “istikrar ve uyum politikaları”nı içeren “reçeteler”, uluslararası sermayenin denetimindeki Dünya Bankası ve IMF gibi kuruluşlardan geliyordu (Sönmez 1992a).

Tekelci sermaye, içinde bulunduğu ekonomik bunalımdan çıkmak, uluslararası işbölümündeki yeni yerine kavuşmak üzere planladığı önlemler paketini Demirel hükümeti aracılığıyla 1980 yılının başlarında uygulamaya koydu. 24 Ocak Kararları, yalnızca bir istikrar programı değildi. Uluslararası sermayenin, Dünya Bankası ve IMF gibi örgütler aracılığıyla telkin etmeye

çalıştığı yeni bir birikim modeli perspektifi, 24 Ocak Kararlarının özünde yatıyordu. Bu perspektif, fiyatlara serbestlik kazandırılması ve sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesi hedeflerini içeriyordu (Sönmez 1992a).

Ancak, görünürde de olsa "parlamentar rejim" koşullarında halkın oyuna gereksinim duyan hükümetlerin, emperyalizmin ve yerli tekellerin talep ettikleri bu vahşi kapitalizmin gerektirdiği önlemleri yürütebilmeleri olanaksızdı. 12 Eylül darbesiyle birlikte 24 Ocak Kararlarının siyasi tablosunu tamamlayacak bir baskı ve terör ortamı yaratıldı. Böylece 24 Ocak'ın uygulanabilmesi için gerekli olan "istikrar" sağlanmaya çalışıldı (Müftüoğlu 2000).

Yeni bir birikim modeline geçişin koşullarını yaratmak amacıyla alınan ekonomik kararların en belirgin özelliği, ekonominin liberalleşmesi, yani piyasa fiyat mekanizmasının egemen kılınmasıdır. Kararlarla varılmak istenen amaç şudur; ihracata yönelik bir ekonomik yapıya ulaşmak için bir yandan üretimi artırmak, öte yandan da artan üretimin büyük bir kısmını ihraç etmek. İhraç edilebilir ürün fazlasını sağlamak için bir yandan üretimi artırırken öte yandan da iç talebi kısıcı önlemleri almak gerekir. Üretimin artırılması ise her şeyden önce hammadde, aramalı ve petrol alımı için dövize sahip olmayı gerektirir. Dövizin bulunması için gerçekleştirilecek olan girdi ve petrol ithali sonucu üretim artacak, kullanılmayan kapasiteler de kullanılacaktır. Ancak, döviz girişini artırmak yeterli değildir, ücretler de sınırlandırılmalı, üretimi aksatan, yavaşlatan, durduran eylemlere engel olunmalıdır. Bu nedenle ücretlere gem vuracak, eylemlere de meydan vermeyecek düzenlemeler gereklidir. Gene tarım girdisi kullanıldığı için tarım ürünlerinin taban fiyatları düşük tutulmalı, bu olmadığı takdirde iç ticaret hadlerini iyice tarım aleyhine geliştirecek şekilde sanayi mallarının fiyatları artırılmalıdır. Kısa dönemde duran ekonomi harekete geçirilip, kullanılmayan kapasiteler kullanılabilir duruma getirildikten sonra, ekonominin büyütülmesi orta vadede ele alınarak IMF ile onay halinde uzmanlaşılacak kesimleri belirleyip yatırımlar yapmak gereklidir. Bu şekilde üretim artışı sağlandıktan sonra iç talebi kısmak için de fiyatların artırılması gereklidir. Ücret ve maaşlar da sınırlandırıldığında iç talep kısılabilecektir. Böylece bir yandan üretim artışı sağlanırken öte yandan iç talep kısılarak ihraç edilebilir ürün miktarı artırılmış hale gelinecektir (Sönmez 1980).

Uluslararası sermayenin resmi örgütlenmeleri olan IMF ve Dünya Bankası, 1980'lere dek köylülüğü (küçük üreticiliği) destekleme yönünde ekonomi-politikalar oluştururken, amacı kırsal alanlarda egemen sınıfların denetimini artırmak ve bu yolla kırsal alanlarda ortaya çıkabilecek bir toplumsal muhalefetin devrimci hareketle bütünleşmesini engellemek ve düzenin sınırları içerisindeki kanallara yönlendirmek olmuştur. 1980 sonrasında dünya çapında ortaya çıkan gelişmeler ve özellikle sosyalist sistemin dağılımı

koşullarında, kendisi için uygun bir ortam oluştuğunu düşünen emperyalizm, küçük üreticiliği destekleme politikasını terk ederek, köylülüğün mülksüzleştirilmesine ve bu yolla kırsal nüfusun azalmasına yönelik politikalara dönmüştür. Emperyalizmin yeni politikasına uygun olarak doğrudan her yerde ve her türlü küçük üretimin desteklenmesi yerine gerek ihraç edilebilir, gerekse yeni tarım tekniklerine dayalı ürünler destekleme kapsamına alındı. Böylece emperyalist metropollere ihraç edilen ürünlerin üretimi desteklendi ve yaygınlaştırıldı.

1980'lere dek Cezayir, Küba, Vietnam ve diğer ülkelerde köylülüğün devrimci potansiyelinin ortaya çıkmasıyla, kır gerilla savaşlarına karşı "küçük üreticiliği destekleme" politikası izleyen emperyalizm, bu politikasıyla köylülüğün gelir düzeyini belirli bir düzeyde tutmayı esas almıştır. "Tarım sübvansiyonları"yla yürütülen bu politika, feodalizmin devrimci tarzda tasfiye edilemediği –Türkiye gibi– ülkelerde, aynı zamanda feodal sınıflarla sürdürülen bir işbirliğini ifade etmektedir. Yeni-sömürgecilik uygulamalarının ilk dönemlerinin tipik özelliği olan bu işbirliği, 1980 dünya ekonomik buhranı ile birlikte, gerek politik gerekse ekonomik açıdan emperyalizm için "taşınmaz bir yük" haline gelmiştir. Bu durum emperyalizmin az gelişmiş ülkelere yönelik politikalarında değişikliği zorunlu kılmış, bu değişikliğin temel halkası ise "küçük üreticiliğin desteklenmesi" politikasından vazgeçilmesi olmuştur. Bu politika değişikliği, kaçınılmaz olarak "köylülüğün hızla mülksüzleştirilmesini" gündeme getirmektedir (Ancak Türkiye'de tarım topraklarının dağılımı ve ülkenin coğrafi yapısı, toprağın merkezileşmesi ve belirli ellerde toplanmasını büyük ölçüde engellemektedir). Kapitalist üretim ilişkilerinin –emperyalizmin istem ve çıkarlarına uygun olarak– yukarıdan aşağıya geliştirildiği az gelişmiş ülkelerde tarımda mülksüzleşme, aynı şekilde yukarıdan aşağıya gerçekleştirilmektedir. Uygulanan ekonomi-politikalar, hemen her zaman tarımdaki mülksüzleşmenin zaman içerisinde gerçekleştirilmesine yönelik olmuştur. Bu politikaların izlenmesinde, emperyalizmin ve işbirlikçilerin feodal sınıflarla kurduğu ittifak kadar, toplumsal muhalefetin yükselmesi de belirleyici bir yere sahiptir.

Türkiye gibi emperyalizmin boyunduruğu altındaki yeni-sömürge ülkelerde hiçbir ekonomik ve siyasi politika, emperyalist-kapitalist sistemden bağımsız değildir. Dolayısıyla 24 Ocak Kararlarının Türkiye tarımına yönelik temel politikası, Türkiye tarımının üretim sürecinden pazarlama sürecine değin emperyalizm tarafından denetlenmesini sağlamaktadır şeklinde özetleyebiliriz. Bu denetimin gerçekleştirilebilmesi için öncelikle, küçük üretici ve küçük ölçekli tarımsal üretimin tasfiye edilerek, yerine büyük ölçekli tarım plantasyonlarının kurulması gerekiyordu. 1980 sonrası Türkiye tarımında uygulanan politikalara bakıldığında, tüm uygulamaların küçük üreticinin ve küçük ölçekli tarımsal üretimin ortadan kaldırılmasına yönelik olduğu görülecektir (Koçak 1986a).

Türkiye’de 1980 sonrasında tarım programları –tıpkı genel ekonomik ve siyasal politikalar gibi– IMF ve Dünya Bankası’nın buyruklarıyla belirlenmiştir. Bu programın –bize göre– gerekçesi, ülke ölçeğinde pre–kapitalist ilişkilerin aşama aşama eritilmesi ve genel ekonomik ve siyasal yapılanmanın tam denetime açılarak, kapitalist ilişkilerin daha sistematik ve örgütlü duruma getirilmesidir.

1980 sonrası Türkiye tarımındaki başlıca uygulamaları şöyle özetleyebiliriz:

- ✓ Yapısal uyum programlarıyla birlikte tarım yönetimi “yukarıdan aşağıya” doğru erimeye, bunun sonucunda Tarım Bakanlığı’nın merkez ve taşra hizmet gövdesi işlev değiştirmeye başlamıştır.
- ✓ Tarımsal destekleme alım fiyatları düşük tutulmuş, destekleme kapsamındaki ürün sayısı azaltılmış ve üreticiden alınan ürünün bedelleri büyük gecikmelerle –ve taksitle– ödenmiştir.
- ✓ Tarımsal kredi faizleri yükseltilmiş, vadeleri kısaltılmış ve verilen krediler azaltılmıştır.
- ✓ Tarımsal girdilere uygulanan sübvansiyonlar aşamalı olarak kaldırılmış, dağıtım ve satışları serbest bırakılmıştır.

Devletin tarım kesimi yönetimini üreticiye tarımsal girdi sağlamak, kredi açmak ve tarımsal ürün alımlarında bulunmak şeklinde üç dayanak üzerinde yükselttiği söylenebilir. Sayılan işlevlerin üçü de, Türkiye’de 1980’li yıllara dek kamu yönetiminin önemli ağırlığa sahip olduğu etkinlik alanları olmuştur. Çoğu etkinlikte kamu tekeli oluşmuş, dolayısıyla devletin rolü yer yer tartışılmaz hale gelmiştir. Kimi tarımsal girdiler doğrudan devlet tarafından üretilmiş, bu alanlarda özel sektörün hareketi belli koşullara bağlanmıştır. Devlet, girdi üretimi ile yetinmemiş, bunun üreticiye dağıtımını da üstlenmiştir. DÜÇ ya da TİGEM ve Azot Sanayi (şimdi TÜGSAŞ) tohumluk ve gübre üretimini üstlenirken, TZDK bunların dağıtımını üstlenmiştir. Tarımsal üretimin finansman gereksinimini karşılamak üzere kredi sağlamak işi Ziraat Bankası’na verilmiştir. Ürün alımlarında ise, devlet belli ürünler için piyasaya alıcı olarak çıkmış, bunları stoklayıp satışa çıkararak üretimi desteklemiş ve yönlendirmiştir. Bu işlev çeşitli kurumlar arasında paylaşılmıştır. Tahılda TMO, çayda ÇAYKUR, tütünde ise TEKEL etkinlik göstermiştir (Güler 1996)

1980 yapısal uyum politikalarıyla birlikte temel tarım girdilerinin sağlanması ve dağıtımında kamunun tekel konumuna son verilmiş, kamu yönetimi tarım kesiminde fiyat destekleme alımı işlevini büyük ölçüde terk etmiş, tarımsal sanayi tümüyle özel sektöre bırakılmıştır. Öte yandan, ilk üç değişiklikle birlikte tarımsal kredi sistemi “destekleme” niteliğinden sıyrılmıştır. Tarım yönetiminin üretim, dağıtım ve alım işlevinin sona ermesi, bürokratik hizmet birimlerinin hem merkez, hem de taşra örgütlenmesi için yeni bir

görev tanımına kayması anlamına gelmektedir. Tarım yönetimi bundan böyle “genel düzenleme ve gözetim işlevi” ile sınırlanan bir görev tanımına doğru çekilmektedir. Görev alanının yeni niteliği Tarım Bakanlığı’nın yeniden düzenlenmesini gündeme getirmiş; Dünya Bankası’nın “proje kredisi anlaşmaları”nın yanı sıra VII. BYKP’ye de girmiş bulunmaktadır (Güler 1996).

Yapısal uyum programlarının etki ve sonuçları belki de açık biçimde tarım kesimindeki değişimde ortaya çıkmıştır. Bu süreçte sanayi–devlet–tarım zincirinde halkaların diziliş sırası değiştirilmiş, yeni sıralama devlet–sanayi–tarım şeklinde olmuştur. Daha açık bir söylemle devlet–köylü doğrudan ilişkisi kırılmış, sermaye–köylü doğrudan ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Yani devlet sermayenin arkasına yerleştirilmiştir. Türkiye ekonomisinin dünya kapitalizmiyle entegrasyonu politikaları gereğince, sermayenin yerli ya da yabancı olması ise önem taşımamıştır. Devletin sermayenin arkasına yerleşerek köylü ile doğrudan ilişkiye girmekten vazgeçmesi, sektörün yönetim yapısını doğrudan etkilemiş, var olan kurumsal yapının tasfiyesi gündeme gelmiştir. Tarım politikalarının değiştirilmesiyle, eski politikalara göre örgütlenmiş olan kurumlar işlevsiz ve işsiz kalmışlardır. Varlık nedenleri ortadan kaldırılan bu örgütlerin kaynakları da daraltılmış, sonuç, cari giderleri karşılamak için yüksek faizli banka kredilerine başvurmak olmuştur. Bu anlamsız –ancak hesaplı– döngü, özelleştirme politikalarına destek sağlamanın çok yüksek maliyetli, ancak o kadar da etkili yöntemlerinden birini oluşturmuştur (Güler 1996).

1970’li yılların sonlarına doğru, büyük burjuvazinin, IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların yakındıkları konulardan biri ücret artışları iken, ikinci sırada taban fiyatları geliyordu. Tarımsal ürünler ile ilgili destekleme alımlarının bütçe üzerinde bir yük oluşturduğunu belirten uluslararası kuruluşlar, dışa açılma politikasının gereği olarak iç talebi kısmak için de taban fiyatlarının düşük belirlenmesini istiyorlardı (Sönmez 1992).

Başta pamuk olmak üzere kimi ürünlerin taban fiyatlarının düşük belirlenmesinin ihracata da katkı yapacağı bekleniyordu. Pamuk, ayçiçeği, şekerpancarı gibi sanayi bitkilerinin düşük maliyetle sağlanması, bu ürünleri girdi olarak kullanan şirketlerin dış rekabet gücünü artıracaktı (Sönmez, 1992). Ayrıca gıda maddeleri fiyatlarının düşük kalması yoluyla ücret artışlarını sınırlamak da bu eğilimin başka bir nedenini oluşturuyordu.

Özellikle 1980’li yılların ilk yarısında 12 Eylül terörü sayesinde tarımsal ürün fiyatları baskı altında tutuldu. Bazı yıllar hububat, pamuk, şekerpancarı ve soya fasulyesinde enflasyonun üzerinde artış olmuşsa da, destekleme alımlarının düşük tutulması dönem boyunca sürdürüldü. 1981–91 yıllarını kapsayan on yıllık dönemde, özellikle buğday, ayçiçeği, çay ve kuru üzüm fiyatları TEFE’nin altında bir artış kaydetmiştir. Bu dönemde TEFE 100’den 4.117’ye



çıkarken, tarım ürünleri fiyatları endeksi buğdayda 4.017, ayçiçeğinde 3.750, kuru üzümde 3.273, çayda 3.232'ye yükselmiştir (Gürbüz 1993).

1980 sonrası dönemde, tarımsal destekleme politikalarına ilişkin olarak belirtilebilecek en önemli nokta, destekleme alımı kapsamındaki ürün sayısının giderek azaltılmasıdır. Dönemin başında destekleme alımı kapsamındaki ürün sayısı 24 iken, 1985 yılında 18'e, dönem sonunda (1990 yılında) ise 10'a düşürülmüştür.

Ayrıca bu dönemde destekleme alım miktarlarının toplam üretime oranında da büyük düşüşler olmuştur. Destekleme alım miktarının toplam üretim miktarına oranı 1980-89 yılları arasında buğdayda %10'dan %3'e, tütünde ise %71,5'ten %39,3'e düşmüştür. Çay yaprağı 1986, fındık ve pamuk ise 1988 yılından itibaren destekleme alım kapsamından çıkarılmıştır. Çayda 1980 yılında %100 olan destekleme alım miktarı 1985 yılından itibaren özel sektörün alım ve işleme yapmasının serbest bırakılmasıyla giderek azalmıştır. 1980 yılında fındıkta %40,4, pamukta %73 olan alım miktarı 1987'de fındıkta %7,5'e pamukta ise %22,5'e düşmüştür.

Öte yandan destekleme alımlarının finansmanında kullanılan Merkez Bankası ve Ziraat Bankası kaynakları daraltılmış; TMO ve TEKEL dışında Merkez Bankası'nın doğrudan kredi uygulaması kaldırılmıştır. Merkez Bankası kredileri içinde destekleme amacıyla ayrılan kredilerin aldığı pay %27'lerden %5'lere inmiştir (Işıklı ve Abay 1993).

Desteklemeye konu olan ürün sayısının azaltılması ve destekleme alım fiyatlarının genellikle enflasyon altında belirlenmesinin yanı sıra, bu dönemin üreticileri güç durumda bırakan bir başka uygulaması, kamu kurumlarınca yapılan ürün bedeli ödemelerinin büyük gecikmelerle gerçekleşmesidir. Özellikle 1979'dan sonra üreticinin ürünü teslimiyle kendisine ödeme yapılması arasında bazen bir yıla varan, kimi zaman da bir yılı aşan süreler girmiştir. Enflasyon oranının çok yüksek olduğu dönemlerde, gecikmeli olarak yapılan ödemelerin üreticinin alım gücünü gerçek anlamda azalttığı, bunu da ötesinde zarara uğrattığı çok açıktır (Kepenek ve Yentürk 2000).

1980'li yıllarda destekleme politikasının tarımdaki fiyat hareketleri üzerindeki etkisi destekleme alımlarının tarım kesiminin toplam katma değerine oranının zaman içerisindeki değişmelerinden ortaya çıkabiliyor. Gerçekten, destekleme alımlarının tarım kesiminin toplam katma değerine oranı 1976'da %14,7 iken 1988'de %5,5'e inmiştir. 1989 yılına dek destekleme fiyatları, hem genel fiyat düzeyinin, hem de ortalama tarım fiyatlarının gerisinde seyretmiştir (Boratav 1995).

Destekleme politikaları kapsamında fiyat yoluyla desteklemenin dışında, tarımda girdi kullanımını yaygın hale getirmek ve ucuz girdi sağlamak amaçlarıyla tarımsal girdilere yapılan sübvansiyonlar, toplam üretimin miktar ve bileşimi, üretim faktörlerinin dağılımı, bölüşüm ve fiyatlar üzerinde

etkili olabilen bir özelliğe sahiptir. 1980–90 döneminde tarımsal girdilere yönelik sübvansiyonlara devam edilmekle birlikte, girdi fiyatlarının çok yüksek oranlarda artırılması karşısında bu uygulamanın etkinliği azalmıştır.

Gübrede fiyatlar, özellikle dışa bağımlı hammaddelere dayalı olarak sürekli biçimde artmıştır. Sistemin liberalize edildiği 1986 sonrasında, çeşitlere göre farklı uygulanan desteklere karşın, fiyatlar genel ortalamasının üzerinde seyretmiştir. Örneğin 1981–91 yılları arasında TEFE 100’den 4.117’ye çıkarken, %26’lık amonyum nitrat 100’den 6.362’ye çıkmıştır. 1981’de gübre fiyatı içinde destek oranı %56,1 çiftçinin ödediği fiyat (ÇÖF) %43,9 iken, 1991’de destek oranı %35 ÇÖF %65 olmuştur (Gürbüz 1993). Bu konuda yapılan başka bir çalışmaya göre, 1980–90 yılları arasında gübreye uygulanan sübvansiyon tutarı sabit fiyatlarla %6 oranında azaltılmıştır (Işıklı ve Abay, 1993). GSMH’nin yaklaşık %18–20’sini oluşturan, ihracat gelirlerinin dolaysız ve dolaylı yoldan %25–30’unu sağlayan tarım kesimine bu dönemde toplam olarak yalnızca 3,7 trilyon lira gübre sübvansiyonunda bulunan Türkiye’de aynı dönemin son sekiz yılında yalnızca ihracat şirketlerine (ki bunların ihraç ettiği ürünlerin bir bölümü de tarım ürünüdür) çeşitli teşvikler altında 17 trilyon lira aktarılmıştır (Kip 1991).

Bu dönemde tarım ilacı fiyatlarının da TEFE’nin üzerinde seyrettiği anlaşılmaktadır. Toptan eşya fiyatları endeksi bu dönemde 100’den 4.117’ye çıkarken, ilaç fiyatı 6.357’ye ulaşmıştır. (Gürbüz 1993).

Makineleşme tarımsal üretimde verimlilik ve kaliteyi artıran bir etkiye sahiptir. Ancak hızla artan makine fiyatları karşısında üreticiler çoğu kez borçlu duruma düşmekte ve bu durumdan ancak elindeki makineleri satarak kurtulmaya çalışmaktadır. 1980 sonrası dönemde traktör satış fiyatlarında da önemli artışlar meydana gelmiştir. TEFE dönem içinde 100’den 4.117’ye çıkarken, Steyr traktör fiyatı 5.112’ye yükselmiştir (Gürbüz 1993).

1980 öncesi dönemde hızla makineleşen tarım kesiminde, bu gelişmeyi engelleyen en önemli etkenlerden birisi akaryakıt fiyatları olmuştur. 1980 sonrasında petrol ürünleri fiyatlarına sık sık yapılan zamlar tarım kesimi üzerinde olumsuz etkilere yol açmıştır. Örneğin tarımda çok önemli bir girdi olarak kabul edilen motorin fiyatları endeksi bu dönemde 100’den 5.162’ye çıkarken, toptan eşya fiyat endeksi 4.114’e yükselmiştir (Gürbüz 1993).

Taban fiyatlarının girdi maliyetleri karşısındaki düzeyini saptamak üzere 1980–86 yılları arasında taban fiyatlarıyla girdi fiyatlarının gösterdiği artışı karşılaştırmak yeterlidir. Bu dönemde 14 tarımsal ürüne ilişkin destekleme fiyatları ortalama 12 kat artarken, bu ürünlerin üretiminde kullanılan en önemli girdilerden tohumluk, gübre, mazot, tarımsal ilaç ve sulama karşılığında çiftçinin ödediği fiyatlar 24 katın üzerinde bir artış göstermiştir (Sencer 1987).

TZOB'nin yaptığı hesaplamalara göre 1980–90 döneminde, genelde ürün fiyatları 41 kat artarken, maliyetler 64 kat artmıştır. 1980'de 3 kg buğdayda alınabilen bir litre mazot 1990'da 3,8 kg buğdayla alınabilir hale gelmiştir. 1980'de 1,9 kg pamuk satarak bir dekar arazisini sulayabilen çiftçi, aynı işlem için 1990'da 5 kg pamuk satmak zorunda kalmıştır. 1980'de bir kg ilaç (lebaycid) alabilmek için 13,7 kg pamuk satmak gerekirken, 1990'da bu miktar 22 kg'ye çıkmıştır. 1980'de asgari ücretle çalışan bir işçinin günlük ücreti için 58 kg şekerpancarı gerekirken, 1990'da bu miktar 110 kg'ye yükselmiştir. Söz konusu dönemde fındık fiyatları 58 kat, ilaç (lebaycid) fiyatları 69 kat artmıştır. Aynı dönemde yaş çay fiyatlarının 36 katlık artışına karşın işçilik ücretleri 86 kat artmıştır. Bu dönemde çekirdeksiz kuru üzüm, fiyatı en az artan ürün olmuştur. 1980–90 yılları arasında bu ürünün fiyatı 26 kat artmış, buna karşılık asgari ücret 86 kat, ilaç fiyatları 69 kat, sulama fiyatları 112 kat artmıştır. Yine söz konusu dönemde süt fiyatları yaklaşık 27 kat artarken, yem fiyatları 45 kat artmıştır (Özbek 1991).

1980 sonrasında, tarım kredileri yoluyla verilmekte olan kredi sübvansiyonları azaltılmış, Ziraat Bankası'nın tarıma açtığı –ve zaten düşük olan– krediler azaltılırken, faizleri genelde tarımın üstlenemeyeceği ölçüde yükseltilmiştir. 1980 yılında tarım kredilerinin toplam krediler içindeki payı %23,4 iken 1990'da bu oran %8,7 olmuştur. Yine 1980'de tarım kredilerinin tarım kesiminin toplam katma değerine oranı %18,4 iken 1990'da %10,3'e düşmüştür (Çakmak ve Zaim, 1994). 1980'de %16 olan bitkisel kredi faiz oranı, 1985'te %32'ye, 1987'de %42'ye, 1988'de ise %46,5'e yükseltilmiştir (TKB 2000). Konunun en ilginç yönü ise 1986–87 yıllarında kredi faiz oranlarının enflasyon oranının üstünde tutulmasıdır.

Tarıma verilen sübvansiyonların toplam sübvansiyonlar, bütçe giderleri ve GSYİH'deki payında görülen değişimler incelendiğinde, dönem başında tarımsal sübvansiyonların toplam sübvansiyonlardaki payı %50'ler düzeyinde iken dönem içerisinde yıllara göre dalgalanma gösterdiği, ancak dönem sonunda bu oranın %19'a gerilediği görülmektedir. Aynı şekilde, sübvansiyonların bütçe giderleri ve GSYİH ile ilintisi incelendiğinde de sübvansiyon miktarının yıllara göre dalgalanma göstermesine karşın, tarımsal sübvansiyon miktarlarında bir azalmanın olduğu saptanmıştır. Gerçekten tarımsal sübvansiyonların payı 1980 yılında %5,4 iken 1991 yılında %1,9'a, GSYİH'deki payı ise %0,9'dan %0,3'e düşmüştür (Güler vd. 1995).

Son yıllarda uluslararası bir sorun haline geldiği için tarımsal desteklemenin boyutlarını ölçen standart kavram ve yöntemler geliştirilmiştir. Yaygın kullanılan iki ölçütten birincisi üretici sübvansiyonları eşdeğeri (ÜSE), ikincisi ise tüketici sübvansiyonları eşdeğeri (TSE)'dir. Birinci ölçüt, yani ÜSE, çiftçilere sağlanan tüm sübvansiyonların tarımsal üretim değerine oranı olarak tanımlanır. Daha açık bir anlatımla: Çiftçinin eline geçen her 100 liranın

ne kadarının sübvansiyonlardan oluştuğu ÜSE ölçütü ile ifade edilir. Destekleme tüketici fiyatlarına ne kadar yansıyor? Ya da tüketiciler sırf tarıma sağlanan destekler nedeniyle ne kadar fazla fiyat ödemektedirler? TSE, işte bu soruyu yanıtlıyor. Tarım kökenli tüketim mallarını satın alırken tüketicinin ödediği her 100 liranın ne kadarı tarımsal desteklemeye gitmektedir? Bu soru da TSE hesabı ile yanıtlanıyor (Boratav 2000).

1979–90 yılları arasında tarım kesiminde üreticiye verilen sübvansiyonlar, Türkiye’de OECD ülkelerinin çok altındadır. OECD ülkelerinde 1979’da %30 dolaylarında olan bu sübvansiyonlar, 1987’ye dek sürekli bir artış göstererek %50’lere yükselmiş; daha sonra bir düşüş eğilimine girmiş, ancak %40’ların altına inmemiştir. Türkiye’de ise 1979 yılında %25 olan üretici sübvansiyonu, 1984’e dek bir düşüş eğilimi göstererek %10’ların altına inmiştir. 1985–87 arasında bir artış eğilimi göstererek %30’un üstüne çıkmış, daha sonra yeniden %25’ler düzeyine düşmüştür. Hem Türkiye’de, hem de OECD ülkelerinde bitkisel üretime verilen destek, hayvancılık ürünlerine verilen desteğin üzerinde seyretmiştir (Kasnakoğlu 1993).

Türkiye ve OECD ülkelerinde tüketici sübvansiyonlarının 1979–90 yılları arasındaki gelişimi incelendiğinde, Türkiye’de destekleme politikalarının tüketiciye yansımalarının, öteki OECD ülkelerine göre daha olumlu olduğu gözlenmektedir. 1979–86 döneminde Türkiye’de tüketiciler %15–20 dolaylarında vergilendirilirken, OECD ülkelerinde bu oran %30’lara yaklaşmaktadır. 1987–90 döneminde Türkiye’de %20–30 arasında değişen bu vergilendirme, OECD ülkelerinde %30–40 arasında değişmektedir (Kasnakoğlu 1993).

Sonuç olarak, Türkiye’de 1979–90 döneminde tarım üreticilerine yapılan desteğin, öteki OECD ülkelerine oranla oldukça düşük düzeylerde seyrettiği, buna koşut olarak, tüketicinin yine pek çok OECD ülkesine oranla daha az olumsuz etkilendiği söylenebilir.

1980 sonrası dönemde IMF ve Dünya Bankası’nın dayatmalarıyla uygulanan yapısal uyum programlarının ayrılmaz bir olarak dış ticaret liberalize edilmiştir. 1984 yılına dek yavaş seyreden liberalleşme hareketi, bundan sonra ivme kazanmış, 1988’i izleyen yıllarda tam hale getirilmiştir (Kazgan, 1993).

1984 yılında tohumluk ithalatı serbest bırakılmış, ayrıca ithalat bedelinin %40’ına değin varan oranlarda sübvansiyon verilmiştir.

Benzer şekilde damızlık hayvan ithalatı izne bağlı olmaktan çıkarılmış, bunlar gümrükten muaf tutulmuştur. Başka bir deyişle, damızlık ithalatı sıfır gümrükle desteklenerek serbest bırakılmıştır.

Gübrede serbestleşme, önce 1984 yılında fiyatların dolara göre belirlenmesiyle başlamış, 1986 yılında fiyatlar ile birlikte ithalat ve ihracat serbest

bırakılmıştır.

Tarımsal girdilerde hızlı serbestleşme, bu alanda tekel olarak etkinlik gösteren kamu kuruluşlarının (TİGEM ve TZDK gibi) varlık nedenini bir anda ortadan kaldırmıştır.

Tarımdaki köklü değişim, daha doğrusu yıkım süreci Dünya Bankası yapısal uyum kredileri (SAL: *Structural Adjustment Loans*) ile başlamış ve sektörel uyum kredileri (SECAL: *Sectoral Adjustment Loans*) ile sürdürülmüştür. Genel nitelikli uyum kredileri 1985 yılından itibaren yerlerini sektörel uyum kredilerine bırakmıştır. Bu çerçevede 1985 yılında Dünya Bankası ile 300 milyon dolarlık tarım sektörü uyum kredisi anlaşması yapılmıştır. Tarım SECAL, Banka'nın açıklamasına göre, Türkiye'de "*tarım sektörünün yapısal uyumunu sağlamayı amaçlayan ... bir programı uygulamak*" üzerine açılmıştır. 1990'da tamamlanmak koşuluyla açılan bu kredinin 288,8 milyon dolarlık bölümü tarımsal girdi ithalatına, geriye kalan 11,2 milyon dolarlık bölümü tarım yönetimini geliştirme amaçlı alımlara ayrılmıştır. Yönetimi geliştirme çalışmaları içinde Tarım Bakanlığı'nın sektöre sağladığı teknik ve altyapı hizmet kapasitesini güçlendirmek yer almaktadır. Bunun için bilgisayara dayalı veri tabanları ve haberleşme sistemi geliştirilecektir. Aynı çalışmanın bir başka bölümü TİGEM ve TZDK içinde mali denetim birimleri kurulmasıdır. Ayrıca tarım satış kooperatiflerinin etkinliğini artırmak için çalışmalar yapılacaktır (Güler 1996).

Kredinin kesilmemesi için TZDK'deki yönetimi geliştirme çabalarında, gübre dağıtımının özel sektöre açılmasında ve perakende gübre satış fiyatlarının serbestleştirilmesinde Banka'yı tatmin edecek gelişme sağlanması koşulu getirilmiştir. Bir başka koşul, tarım kredilerinde pozitif reel faiz oranları uygulamasının sağlanmasıdır. Bu koşulların tümü Banka'yı "tatmin edecek biçimde" yerine getirilmiş ve tarım SECAL kesilmeden alınmıştır. Yönetimi geliştirici etkinlik programlarının, tarım kesimindeki başlıca kamu kurum ve kuruluşlarının tasfiye programları olduğunu söylemeye gerek yoktur (Güler 1996). İlerleyen sayfalarda Dünya Bankası'nı tatmin eden bu süreç ayrıntılı olarak irdelenecektir.

1963 yılında çıkarılan yasa ile tohumluk üretim, denetim, ithalat ve ihracatının Tarım Bakanlığı'nın izni ve denetimi altında olması karara bağlanmıştır. Yani 1980'lerden önce tohumculuk tümüyle devletin tekelindeydi ve tohum fiyatları devletçe belirleniyordu. 1980'li yıllarda bu politikada köklü değişiklikler yapılmış, 1982 yılında yabancı ortaklı tohumluk sanayiinin kurulmasının teşvikini öngören karar ile özel sektörün bu alana girmesi olanaklı kılınmıştır. 1983'te özel tohum şirketlerine ürettikleri tohumluğun fiyatlarını belirleme serbestisi tanınmıştır. 1984 yılında Dünya Bankası'yla yapılan ikraz anlaşması uyarınca tohumculukta birbirine koşut gelişmeler yaşanmıştır. Tohumluk ithalatı serbest bırakılmış, ayrıca ithal edilen tohumlar için

sübvansiyon verilmiştir. Örneğin 1985 yılında tohumluk ithalat bedelinin %40'ına varan oranlarda geri ödemeler yapılmıştır. Öte yandan “*Türkiye'nin bitkisel ve hayvansal üretimini artırmak, çeşitlendirmek ve ürün kalitesini iyileştirmek için tohum, fide, fidan vb. yetiştirerek üreticilere intikal ettirmekle*” görevli TİGEM'in işlevleri aşındırılmaya ve kurumun işlevleri çokuluslu tekeller temelinde özel sektöre devredilmeye başlanmıştır. 1985'te çıkarılan tohumluk teşvik kararnamesi ile yerli ve yabancı ortaklı özel tohumculuk kuruluşlarına getirilen teşviklerle dünyanın en büyük tohumculuk şirketlerinin Türkiye'de Ar-Ge yapmaları sağlanmıştır.

Bu dönemde, özel tohumculuk şirketlerinin sayısı kısa sürede 3'ten 60'a çıkmış, ancak bu şirketlerin pek azı ıslah ve adaptasyon çabası içine girmiş, çoğunlukla bilinen çeşitlerin çoğaltılması ya da ithalat tercih edilmiştir. Tohumculuğun özelleştirilmesi hibrit tohumun yeni bir uluslararası meta haline gelmesi ile çakışmış, sonuçta Türkiye uluslararası tohum tekellerinin açık pazarı haline gelmiştir (Tümay 1998).

Türkiye adım adım tohum tekellerinin ağına düşürülürken, yukarıda da değinildiği şekilde konu ile görevli kamu kuruluşu olan TİGEM giderek işlevsizleştirilmiş; yine Dünya Bankası ile gerçekleştirilen anlaşmanın bir gereği olarak Tarım Bakanlığı'nın yeniden düzenlenmesinde Araştırma Genel Müdürlüğü ortadan kaldırılarak tohumculuğa ilişkin çeşit deneme işleri başka bir birime aktarılmıştır. TİGEM'deki Ar-Ge çalışmalarının düşmesi de aynı döneme rastlamaktadır.

1944 yılında “*Türkiye tarımının teknik üretim araçlarına olan gereksinimini karşılamak*” amacıyla kurulan TZDK'nin çalışma alanı 1962 yılında kimyasal gübre alım ve dağıtımını ile genişletildi. 1973 yılında gübre kullanımını artırmak amacıyla “devlet desteklemesi” sistemine geçilmiş, 1986 yılına dek süren bu uygulama nedeniyle TZDK gübre dağıtımında bir tekele dönüşmüştür. Ciro sununun %77'sini gübre satışları oluşturan kurum, 1986 yılında gübre tekelinin kaldırılmasıyla birlikte önemli bir varlık nedenini yitirmiştir. Sistem 1986 yılında değiştirilerek TZDK ve TŞFAŞ tarafından kullanılan yetkiler TSKB ve TKKMB'ye de tanınmış ve bunlara da destekleme ödemesi yapılmıştır. Ayrıca gübre ithalat ve ihracatı ile perakende satış fiyatları serbest bırakılmıştır.

1988 yılında ise gübre ticareti yapma yetkisi, destekleme ödemeleri bunların için de geçerli olmak üzere özel sektöre açılmıştır. Sonuçta TZDK'nin gübre pazarındaki payı 1983 yılında %95 iken, 1985'te %89'a, 1987'de %25'e, 1990'da %17 ve 1992'de %25'e düşmüş, 1993 yılında ise %9,7 gibi önemsiz bir konuma gerilemiştir (Güler 1996).

1985 yılında Dünya Bankası ile yapılan 300 milyon dolarlık tarım SECAL'in 130 milyon doları TZDK tarafından kullanılmış; bu miktarın %93'ü gübre, %7'si tohum, %0,3'ü ise hizmet alımına gitmiştir. Bu kap-

samda bir İngiliz şirketine gübre sağlama ve yönetim geliştirme konusunda bir rapor hazırlanmıştır. Bu raporun uygulamaya ne tür bir katkı yaptığı bilinmiyor. Ancak 1984–93 yılları arasında kurumun varlık temelini %90 oranında yitirdiği ise bir gerçek. 1994 yılında Tarım Bakanlığı kurumun 224 şubesinin kapatılması, 8 bölgesinin şubeye dönüştürülmesi, 7 işletmesinin kapatılması ve kalanların “ekonomik faaliyette bulunacak bir yapıya” kavuşturulması için YPK’ye başvurulmuştur. Buna göre kurum tümüyle ortadan kaldırılmayacak, %60 oranında tasfiye edilecektir. Örgütsel yapıda %60 tasfiye, büyük sayıda çalışmanın kurum dışına çıkarılması anlamına gelmektedir (Güler 1996).

1980 sonrası tütün ekim ve sanayiinde özel sektöre sınırlı ölçüde yer veren 1177 sayılı yasanın değiştirilmesi için uluslararası tütün tekelleri ve yerli ortaklarınca yapılan baskılar sonucu 1984’te Amerikan harmanlı sigaraların TEKEL tarafından ithaline izin verildi. Haziran 1986’da çıkarılan yasa ile tütünde devlet tekeli kaldırılıp, tütün pazarı uluslararası tekelere açıldı. Böylece bu alanda yabancı tekelere yatırım olanağı tanındı. Bundan daha da önemlisi Virginia ve Burley tipi tütün ithal ve ekimi de serbest bırakıldı. Böylelikle Türkiye’de küçük ölçekli işletmelerde ve kıraç topraklarda yetiştirilmekte olan ve 350 bin yetiştirici aile ile tütün sanayiinde çalışan işçilerin (yani 3,5–4 milyon dolayında insanın) geçim kaynağını oluşturan tütün üzerinde uluslararası tekellerin hedefleri adım adım gerçekleştirilmeye başlandı.

Sigara ithalatına ödenen döviz 1984’te 28 milyon dolar iken 1990’da 313 milyon dolara yükseldi. 1990 yılında sigara ithalatı için ödenen döviz miktarı, aynı yıl tütün ihracatından sağlanan döviz miktarının %70’i düzeyine çıktı (Ceylan 1995).

1991’e gelindiğinde yurt içinde sigara üretimine ilişkin son kısıtlamalar da yürürlükten kaldırıldı. Yerli ve yabancı gerçek ve tüzel kişilerin, TEKEL’in katılımı olmaksızın tütün mamulleri üretimine izin verildi. Ayrıca bu şirketlerin yıllık üretimlerinin 2 bin tonu bulması halinde, üretmiş oldukları mamullerin fiyatlandırma, dağıtım ve satışı serbest bırakıldı.

Bu karar, Türkiye tütüncülüğü açısından 130 yıllık bir uygulamanın sonu oldu. 1862 yılından beri Türkiye tütüncülüğünde uygulanan devlet tekeli 1991 yılında sona ermiş oldu. Bundan böyle piyasaya yerli TEKEL değil, uluslararası tekeller egemen olacaktı.

1985’te Türkiye’de toplam sigara tüketimi içinde yabancı sigaraların payı %6 iken, bu oran 1986’da %9,9, 1987’de %14,8, 1988’de %14,4, 1989’da %17,4 ve 1990’da %25,3 olarak gerçekleşti. Öte yandan, 1990 yılında, TEKEL’in ithal ederek yurt içinde sattığı 15 bin ton sigaranın %90’ı (13,5 bin ton) Philip Morris tarafından üretilen markalar idi (Ceylan 1995).

Türkiye’de sigara üretimi artarken, bu sigaralarda kullanılan yerli tütün miktarı sürekli azalmakta, buna koşut olarak Amerikan tipi tütün ithalatı ise

artmaktadır. 1988’de 1,5 bin tonla başlayan tütün ithalatı iki yılda %111 artışla 3,3 bin ton düzeyine yükselmiştir (Ceylan 1995).

12 Eylül sonrası toplumsal muhalefetin bastırıldığı, kitlelerin önce başıboş kalabalığa, giderek suskun bireylere dönüştürüldüğü bir ortamda Özal iktidarı “*muhalefete bir gece karamboldan gol atarak*” çıkardığı yasa ile 130 yıldır sürdürülen tütün tekeli kaldırıldı. Aslında gol uluslararası tütün tekelleri adına tütün emekçilerinin kalesine atılmıştı.

Türkiye kuru çay tüketimi açısından dünyanın 5. büyük pazarıydı ve uluslararası gıda tekelleri (Unilever gibi) bu pazara girerek yerli çay üretimini adım adım çökertmeyi hedefliyordu. Önce yoğun bir propaganda çalışması yapıldı. Özel sektörün yapacağı yatırımlarla pazar büyüyecek, serbest rekabet koşullarının oluşmasıyla çayın kalitesi artacak, tüketici çayı daha ucuza içecek, ihracat artacaktı. Ardından Aralık 1984’te çıkarılan yasa ile çay sanayiinde gerçek ve tüzel kişilere yaş çay satın alma, işleme ve paketleme tesisleri kurma ve işletme hakkı verildi. Sektördeki kamu kurumu ÇAYKUR’a yeni fabrika kurma izni verilmezken, özel sektöre yatırım yapması için büyük teşvikler sağlandı. Özelleştirmeyi izleyen 10 yıl içerisinde özel sektör %65’i atölye ve değirmen olmak üzere 263 adet çay işleme tesisi kurdu. Bu tesislerin önemli bir bölümünde hem kaçak işçi çalıştırıldı, hem de hijyenik koşullara uyulmaksızın üretim yapıldı. Ayrıca yaş çay alımlarında ürün kalitesine özen gösterilmedi ve üretilen kuru çayın kalitesi düştü. Dolayısıyla çok düşük maliyetlerle üretilen çaylar ancak ÇAYKUR’un ambalajları taklit edilerek ve yüksek indirimlerle pazarlanabildi. Bu şirketler üreticiden satın aldıkları çay bedellerini büyük gecikmelerle ödediler, kimi zamanda hiç ödemeyerek üreticiler güç durumda bıraktılar.

Küçük meta üretiminin en yaygın üretim ilişkisi olduğu bir tarımsal yapı için;

✓ tarımın ticaret hadlerinde (tarımsal fiyatlarla sınaî fiyatlar arasındaki makas) ya da

✓ tarımsal (ya da tarıma dayalı) ürünlerde nihai kullanıcıların ödedikleri fiyatlarla çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki ticari marjlarda zaman içindeki değişimler ile

✓ köylülüğün ödediği faiz yükünün tarımsal katma değer içindeki payında (başka bir deyişle, köylü üreticinin tefeciye ve bankalara kaptırdığı artı-ürünün görece büyüklüğünde) görülen değişimler,

köylülüğün yüz yüze geldiği “*sömürü oranlarındaki değişimleri*” yansıtır: Belli piyasa türleri içinde ilk gösterge sanayi sermayesine, ikinci gösterge ise tüccar (ticaret) sermayesine aktarılan görece artıdaki değişimleri ifade eder (Boratav 1990).

Bilindiği gibi tarımdan sanayiye kaynak aktarımı tarımın vergilendirilmesi, tarımsal tasarrufların sanayi sermayesine dönüşmesi ya da iç ticaret hadle-



ri aracılığıyla gerçekleşmektedir. İç ticaret hadlerinin düşük tutulmasının (ya da tarım aleyhine gelişmesinin) etkilerinden birisi, tarımsal girdileri daha ucuza sağlayan sanayi sektöründe sermaye birikimini hızlandırmasıdır. Öte yandan, sanayide çalışan emeğin tükettiği gıda maddelerinin fiyatı bu nedenle ucuz olabileceğinden, işçi ücretlerinin düşük tutulabilmesiyle sanayileşmede bir kaynak daha sağlanmış olur. Başka bir deyişle, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesiyle vergi etkisindeki fiyat politikasıyla tarımı vergilendirme olanağı doğacaktır. Öte yandan, iç ticaret hadlerinin aleyhte olması, tarımda gelir ve refah kaybına işaret etmektedir.

Bağımsız çiftçiliğin ve küçük–orta üreticiliğin yaygın olduğu bir tarımsal yapıda, çiftçinin eline geçen fiyatlarla çiftçinin sanayi kesimine ödediği fiyatlar arasında oluşan makasın hareketleri, sanayi sermayesi ile köylü arasındaki bölüşüm ilişkilerinin seyrini belirler. Bu makasa *iç ticaret hadleri (İTH)* ya da *tarım ticareti hadleri (TTH)* diyoruz. Tarımın ticaret hadlerinin bozulması, bölüşüm ilişkilerinin köylü aleyhine, sanayi sermayesi (ya da sanayi ürünlerini pazarlayan ticaret sermayesi) lehine döndüğünü ifade eder. Bu, daha çok geri pazarlama ilişkileri içinde oluşan bölüşüm bağlantılarını yansıtan bir göstergedir. Yani çiftçinin eline geçen fiyatlar ile çiftçinin sanayi kökenli girdiler ya da tüketim malları için ödediği fiyatlar arasındaki makası ifade eder. İleri pazarlama bağlantılarını ise, çiftçinin eline geçen fiyatlarla, aynı ürünün nihai piyasalardaki fiyatları arasındaki açıklığın, yani ticari marjların hareketleri daha iyi verecektir. Bu marjın açılması, tarım ürünleri ticaretinde, ticaret sermayesinin görece durumunun çiftçi aleyhine düzelmesi anlamına gelecektir (Boratav 1995).

*Çizelge-III.1'*de görüldüğü gibi, 1970'lerin ortalarından başlayarak iç ticaret hadleri sürekli olarak üreticinin aleyhine gelişti. 1976 yılı 100 kabul edildiğinde, bu oranın 1980'de 67,3'e, 1982'de 56,7'ye düştüğü görülüyor. En dramatik düşme ise 1986–88 döneminde oldu. Yine 1976=100 kabul edildiğinde 1988'de iç ticaret hadlerinin 49,8'e kadar düştüğü görüldü. 1979–1988 arasındaki 10 yıllık dönemdeki gerileme %39'u bulmaktadır. Böylece, 1974–88 arasında geçen 14 yıllık süre, cumhuriyet dönemi boyunca Türkiye tarımının yaşadığı en ağır ve uzun süreli fiyat şokunu içermektedir (Boratav, 1995). 1979–88 dönemi ile karşılaştırılabilecek tek dönem büyük bunalımı izleyen 1930'lu yıllardır. Ancak bu yıllarda iç ticaret hadlerinde tarım aleyhine değişme (1928–29'u izleyen 7 yıl içinde) yalnızca %27'yi bulmuştur (Boratav 1991).

İç ticaret hadlerinde olumsuz gelişmenin dışında, bu dönemde tarımdan tarım–dışı sektörlere aktarılan kaynağın GSYİH'ye oranı da önemli ölçüde artmıştır. Gerçekten 1975–78 döneminde bu oran %2,2 iken, 1980'de %6,9, 1981'de %6,6, 1982'de %5,8, 1983'te %8,6, 1984'te %8, 1985'te %8,4 ve 1986'da %9 dolayında gerçekleşmiştir. Başka bir araştırmanın bulgularına

göre, 1978–83 döneminde tarımın iç ticaret hadlerindeki aleyhte gelişim nedeniyle uğradığı kaynak kaybı GSYİH'nin %7'si dolayındadır (Baray ve Ergun 1990).

İç ticaret hadleri aracılığıyla bu denli büyük bir kaynak aktarımının tarım üzerindeki etkisi:

- ✓ üreticilerin üretimi artırma konusundaki istek ve çabalarının azalması,
  - ✓ tarımsal üretimin düşmesi,
  - ✓ tarım alanlarının amaç dışı kullanımının ve mülkiyetinin dengesiz dağılımının artması
- biçiminde ortaya çıkmıştır.

**Çizelge–III.1. İç Ticaret Hadleri (1974–1989)**

Yıl	İTH	Yıl	İTH
1974	119.8	1982	56.7
1975	116.9	1983	59.2
1976	100.0	1984	66.1
1977	99.5	1985	63.7
1978	96.7	1986	62.1
1979	81.4	1987	59.0
1980	67.3	1988	49.8
1981	65.4	1989	59.0

Kaynak: Boratav, Türel ve Yeldan (1994)

Bu dönem, ticaret sermayesinin görece durumunda da belli ilerlemelere yol açmıştır. Çiftçinin eline geçen fiyatlarla tüketicinin ödediği fiyatlar arasındaki makasın açılması ticari marjlarda genişleme anlamına gelir. Örneğin, 1976–79 ile 1988 yıllarının fiyatları karşılaştırılacak olursa ekmek fiyatı ile çiftçinin eline geçen buğday fiyatı arasındaki makas %52, margarin ile ayçiçeği arasında ise %79 oranında birinciler (yani ekmek ve margarin) lehine gerilemiştir (Boratav 1995).

Yalnızca bölüşüm sorunları açısından değil, dış ticaret politikaları bakımından daha da ilginç olan sonuç, pamuk ve tütün (TL cinsinden hesaplanan) ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makasın da açılmış olmasıdır. Pamuk ve tütün için 1976–89 arasındaki birim ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makas %175–180 arasında açılmıştır. Başka bir deyişle, bu iki üründe 1980'li yıllara damgasını vuran dış ticaret ve döviz kuru politikaları köylü aleyhine, ihracata dönük ticaret sermayesi lehine işlemiştir (Çizelge III.2).

**Çizelge-III.2. Ticari Marjlar (1976–1988)**

Yıl	Ekmek/ Buğday	Margarin/ Ayçiçeği	Tütün İhraç/ Tütün ÇEF	Pamuk İhraç/ Pamuk ÇEF
1976	100,0	100,0	100,0	100,0
1977	105,7	87,6	79,2	120,1
1978	110,7	99,5	100,2	134,2
1979	118,2	92,6	84,7	155,2
1980	122,1	118,2	182,4	107,6
1981	106,8	133,5	183,6	164,4
1982	118,6	126,7	199,1	183,5
1983	130,0	113,4	243,6	203,3
1984	121,9	188,1	250,5	222,4
1985	120,2	141,1	224,1	265,1
1986	116,5	124,9	225,3	221,6
1987	136,9	126,2	224,1	219,0
1988	164,8	170,3	274,8	280,1

Kaynak: Boratav (1991)

Bu saptamalar ticari marjların açılması; yani ticaret sermayesinin görelî durumunun çiftçi aleyhine düzelmesi anlamına gelmektedir.

Yarattığı artı-ürünü, tüccarının yanı sıra, aldığı borçların faizi olarak tefecilere ve bankalara kaptıran köylü, Çukurova gibi pazara yönelik üretim yapan bölgelerde faiz kurbanları arasında yer aldı (Sönmez, 1992). Fatma ve Suud Doğruel tarafından 1984 yılında yapılan bir alan araştırmasına göre, 250 dekarın altında toprak işleyen çiftçiler, cari üretim giderlerinin %47'sini kredilerle karşılamakta ve bu kredilerin %85'ini tefeci ve tüccardan elde etmekteydiler. Gayri resmi kredi piyasasında 3–6 ay süreli borçlanmalar için süre sonu itibariyle %50 faiz işletilmekteydi. Bu bulguların Türkiye ölçeğinde geçerli olduğu varsayılırsa, tarımsal safî hasılanın %7,7'sine tefeci faizi biçiminde el koyduğu sonucuna ulaşılabirdi (Boratav 1991).

1963–80 döneminde (bitki besin maddesi olarak) kimyasal gübre kullanımını %16,8'lik bir artış hızıyla 14 katlık bir artış göstermiştir. 1980–91 yıllarını kapsayan dönemde ise gübre kullanımının daha düşük ve yılda %3,8 oranında bir hızla 1,5 katlık bir artış gösterdiği belirlenmiştir (TZOB 1992). Bu duruma göre, 1980 sonrasında gübre kullanımına ilişkin gelişmelerin daha yavaş olduğu görülmektedir. Son yıllarda gübre kullanımındaki artış hızının daha düşük olması, ürün/gübre fiyatlarının korunamadığına ve giderek üreticinin daha az gübre satın alabilir duruma gelmesine bağlanabilir.

Tarımsal ilaç kullanımının ise, bu dönemde artma eğilimi göstermekle birlikte, 1987 yılından itibaren uygulanan sübvansiyon miktarlarında artış olmasına karşın, son yıllarda gerilediği anlaşılmaktadır. İlaç kullanımındaki azalma da ürün/ilâç paritesindeki gözlemlenen dengesizlikle ilişkilendirilebilir.

1950 yılından başlayarak Türkiye tarımına girmeye başlayan traktör sayısı, 1963–80 yılları arasında 8 kat, 1980–91 yılları arasında ise 1,6 katlık bir artış göstermiştir (Abay vd. 1995).

Girdi kullanımındaki azalışın üretime etkisini telafi etmek için nadasa bırakılan topraklar tarıma açılmıştır. 1980’de 8,2 milyon hektar olan nadas alanları 5,3 milyon hektara düşerken, ekili alanlar 16,4 milyondan 18,9 milyon hektara çıkmıştır (Çizelge–III.3).

Girdi bileşimindeki değişime koşut olarak üretimin bileşimi de yoğun (entansif) üretimi temsil eden hayvancılık ve meyve–sebzeden yaygın (ekstansif) üretimi temsil eden ürünlere kaymıştır. Yoğun tarımdan yaygın tarıma geçişin verimlilik artışına etkisi –doğal olarak– olumsuz yönde olmuştur. 1968 sabit fiyatlarıyla hektar başına katma değer 1970’li yılların son çeyreğinde 2.622 TL, 1981–83’te 2.727 TL, 1984–86’da 2.867 TL ve 1987–89’da 2.957 TL’dir. Yani, tüm dönem için %12,8, yılda ortalama %1,5’in bile altındadır; buna karşılık ekili alanların %15 dolayında genişlemiş olması, yoğun tarımdan yaygın tarıma dönüş savının bir başka kanıtıdır (Kazgan 1993).

**Çizelge–III.3. Tarla Alanı ve Girdi Kullanımındaki Değişmeler (1970–1990)**

Yıl	Tarla Alanı (mha)		Traktör Sayısı (Bin)	Sulanan Alan (mha)	Gübre Kullanımı (mton)	İlaç Kullanımı (Bin ton)
	Ekili Alan	Nadas				
1970	15.6	8.7	106	0.7	1.4	25
1980	16.4	8.2	436	1.7	3.0	39
1990	18.9	5.3	692	2.7	5.0	35

Kaynak: DIE

Bir sektörün gelişmesini etkileyen en önemli etkenin o sektöre yapılan sabit sermaye yatırımları olduğu bilinir. Tarım sektörü, 1980’li yıllarda bu açıdan da önemli kayıplara uğramıştır. 1960 ve 1970’li yıllarda Türkiye’de yapılan sabit sermaye yatırımlarının genellikle %10’u aşkın bir bölümü tarım kesimine yapılmaktaydı. Örneğin gerçekleşen sabit sermaye yatırımlarının I. Plan döneminde %14’ü, II. Plan döneminde %11’i, III. Plan döneminde %12’si tarım kesimine yapılmıştır. Bu oran, IV. Plan döneminde, 24 Ocak istikrar önlemleri nedeniyle %10 dolayında gerçekleşmiştir. Tarım kesimine giden sabit sermaye yatırımları 1980’li yılların ikinci yarısında azalma eğilimini sürdürmüş ve 1990’da %6,6’ya düşmüştür. Bu olgu, tarım üreticilerinin giderek yoksullaşmaları ve daha az gelir elde etmelerinin doğal bir sonucudur (Petrol–İş 1991).

1980–90 döneminde tarımdaki istihdam %12 oranında azalmasına karşın, tarım kesiminin GSMH’deki payı %33 oranında azalarak %24,2’den %16,3’e düşmüştür. Tarım kesiminin GSMH’deki payının gerilemesi, istihdamdaki

azalma ile uyumlu olsa, bu, olumlu bir gelişme olarak yorumlanabilirdi. Oysa nüfusun yaklaşık yarısının istihdam edildiği bir sektörün GSMH'deki payının 1/6'ya düşmesi, bir yoksullaşma göstergesidir (*Çizelge-III.4*).

**Çizelge-III.4.** Tarımın GSMH ve İstihdamdaki Payı (%)

Yıl	GSMH	İstihdam
1980	24,2	54,2
1981	22,6	53,7
1982	22,7	53,0
1983	21,6	52,3
1984	20,3	51,4
1985	19,4	50,4
1986	18,8	49,3
1987	17,2	48,1
1988	18,3	47,4
1989	16,6	48,3
1990	16,3	47,8

Kaynak: DİE (1996)

1980–90 yılları arasında Türkiye’de kişi başına GSMH %35 oranında artarken, tarımda bu artış %15 dolayında olmuştur. 1980’de ülke genelindeki kişi başına düşen GSMH, tarım kesiminden 2,2 kat daha fazla iken, bu oran 1989’da 2,6 katına çıkmıştır. Başka bir deyişle, 1980 yılı itibariyle tarım kesiminde kişi başına gelirin Türkiye ortalamasının %46’sı kadar olduğu dikkat çekerken, 1989’da bu oran 7 puan daha gerileyerek %39 düzeyinde olduğu görülmektedir (*Çizelge-III.5*).

*Çizelge-III.6*’da görüldüğü gibi, 1977’yi 100 kabul edersek çiftçi başına reel alım gücü 1985’te 55,9’a düşmüştür. Yani bu dönemde köylünün tarımdan elde ettiği reel gelir, kişi başına %44 dolayında gerilemiştir. Boratav’ın –1987 fiyatları ile– yaptığı bir hesaplama, 1977–85 yılları arasında çiftçinin tarıma dönük yatırımlarının %56 oranında gerilediğini ortaya koymuştur. Bu dönemde çiftçi tarım dışına kaynak aktarımını yoğunlaştırmış; bunu tüketimini ve sabit sermaye yatırımlarını kısararak ve aile emeğinin “içsel sömürüsü”nü yoğunlaştırarak gerçekleştirmiştir (Boratav 1991).

**Çizelge-III.5. Tarımda Kişi Başına Düşen GSMH (Dolar)**

Yıl	Kişi Başına GSMH (1)	Tarımda KB GSMH (2)	2/1
1980	1.337	611	0,46
1981	1.332	583	0,44
1982	1.235	518	0,42
1983	1.040	428	0,41
1984	1.021	439	0,43
1985	1.216	506	0,42
1986	1.317	558	0,42
1987	1.402	556	0,40
1988	1.326	526	0,40
1989	1.816	702	0,39

Kaynak: TKB (2000)

**Çizelge-III.6. Çiftçi Başına Reel Alım Gücü**

Yıl	Çiftçi Başına Tarımsal Reel Hasılanın Alım Gücü (TL)	Çiftçi Başına Reel Alım Gücü Endeksi
1977	16.002	100,0
1978	13.765	86,0
1979	11.645	72,8
1980	10.323	64,5
1981	10.265	64,1
1982	9.636	60,2
1983	9.125	57,0
1984	9.523	59,5
1985	8.953	55,9

Kaynak: Boratav (1991)

Tarım kesiminin yoksullaştırılması, sektörler arası gelir dağılımı incelendiğinde de anlaşılmaktadır. 1980 yılında kişi başına gelir tarıma göre sanayide 4,6 kat, hizmetlerde 4,7 kat yüksektir. Oysa durum 1988'de daha da kötüleşmekte, sanayide kişi başına gelir tarıma göre 5,7 katına, hizmetlerde ise 4,7 katına yükselmektedir (Kip 1991).

1980 sonrası dış ticaretteki en önemli değişim ithalatın serbestleştirilmesi ile başlayan ve hızlı bir biçimde artan tarım ürünleri ithalatıdır. Öyle ki 1981'de tarım ürünleri ihracat değerinin %5,6'sı kadar tarım ürünü ithalatı yapılırken, bu oran 1989'da %48,9 olmuştur (Çizelge-III.7).

**Çizelge-III.7. İhracat ve İthalatta Tarımın Payı (Milyon Dolar)**

Yıl	İhracat			İthalat		
	Genel	Tarım	Payı (%)	Genel	Tarım	Payı (%)
1980	2.910	1.672	57,5	7.909	51	0,6
1981	4.703	2.219	47,2	8.933	125	1,4
1982	5.746	2.140	37,2	8.843	176	2,0
1983	5.728	1.881	32,8	9.235	138	1,5
1984	7.134	1.749	24,5	10.757	418	3,9
1985	7.958	1.719	21,6	11.343	375	3,3
1986	7.457	1.886	25,3	11.105	457	4,1
1987	10.190	1.853	18,2	14.158	782	5,5
1988	11.662	2.341	20,1	14.335	499	3,5
1989	11.625	2.126	18,3	15.792	1.041	6,6
1990	12.959	2.388	18,4	22.302	1.318	5,9

Kaynak: TKB

1970'li yılların son çeyreğinde tarım ürünleri ve işlenmiş tarım ürünleri ithalatı yılda ortalama 200 milyon dolar kadardır; 1980'li yılların ilk yarısında 500 milyon dolara, ikinci yarısında 1 milyar doların üstüne çıkmış; 1989'da 1,9 milyon dolardan 1990'da 2,5 milyar dolara fırlamıştır. İhracat ancak 2 kat artarken, ithalatta 10 kat artış vardır. İthalatın hayvansal ürünler ve bunların işlenmişlerinde yoğunlaştığı düşünülürse, ithalatın iç pazarda bu ürünlerin fiyatlarını etkileyecek boyutta olduğu söylenebilir. Öte yandan ithalat liberasyonu ile dumping fiyatlarında tarım ürünü ithalatı yapan Türkiye, kendi ihraç ürünleri ve bunların işlenmişleri için pazar kısıtlaması ile karşı karşıya kalmıştır (Kazgan 1993).

Tarım kesimi 1950-78 arasındaki dönemde yılda ortalama %3-3,5 gibi bir hızda büyürken, üretim artışı ciddi biçimde yavaşlamıştır: 1980-83 arasındaki dört yılda yıllık ortalama %1, 1984-87 arasında %2, 1988-91 arasında %1,5'tir (1987 üretici fiyatları ile). Buna göre, üretim artışı nüfus artışını yakalayamamıştır (Kazgan 1993).

1980-90 döneminde tarımda yıllık katma değer artış hızının %1,3 olmasına karşın ortalama (yıllık) nüfus artış hızı %2,3 olmuştur (Kazgan, 1999 b).

FAO'ya göre, Türkiye'de gıda maddeleri üretim endeksi giderek azalan bir eğilim içindedir. 1980-93 döneminde tarım kesimi üretim açısından %1,68 oranında büyüme gösterirken, nüfus %2,2 oranında artmıştır. Başka bir deyişle, nüfus %35 oranında artarken, tarımsal üretim %24 oranına artabilmiştir (TZD 1997). Kişi başına besin maddesi endeksi 1982'de 100,8 iken 1992'de 93,3'e düşmüştür (Gürbüz 1993).

1980 ve 1991 GTS Sonuçları birlikte değerlendirildiğinde (Çizelge-III.8), bu 10 yıllık dönem içerisinde 1-50 dekar toprağa sahip işletmeler ile 1.000

decardan büyük topraklı işletmelerin ve bunların sahip oldukları toprakların hem sayısal hem de oransal olarak büyük bir artış gösterdiği ortaya çıkmaktadır. Gerçekten 50 decardan küçük toprağa sahip geçimlik ve geçimlik düzeyin altındaki işletmelerin sayısı bu dönemde 6 puan artarak 2,2 milyondan 2,7 milyona çıkmıştır. Ancak bu grubun işlenen topraklardaki payı aynı ölçüde artmamış, 2,2 puanlık bir artış göstererek 4,6 milyon hektardan 5,2 milyon hektara yükselmiştir. Buna karşın 1.000 decardan büyük topraklı işletmelerin ve bunların kontrol ettikleri toprakların payında ise büyük bir artış gözlenmektedir. Bu dönemde büyük toprak sahibi ailelerin sayısı 3 binden 13 bine, kontrol ettikleri topraklar ise yaklaşık 1 milyon hektardan 2,5 milyon hektara çıkmıştır.

Çizelge—III.8. Tarım Topraklarının Dağılımındaki Değişmeler (1980–1991)

İşletme Büyüklüğü (da)	İşletme (%)		Toprak (%)	
	1980	1991	1980	1991
–20	28,4	34,9	4,1	5,6
21–50	32,7	32,1	15,9	16,6
51–100	32,6	27,7	45,1	40,8
101–500	5,5	4,4	22,7	19,8
501–1.000	0,8	0,6	4,4	6,4
1.000+	0,1	0,3	4,2	10,7

Kaynak: DİE (1966 ve 1994)

Öte yandan, aynı dönemde, 51–500 dekar büyüklüğündeki işletmelere sahip orta ve üst orta köylülüğün ve bunların kontrol ettikleri toprakların payında büyük bir azalış gözlenmektedir. Gerçekten bu grubun payı 10 yıllık dönem içerisinde işletme sayısında 6 puan, işlenen topraklarda ise 7,2 puan düşmüştür. Aynı şekilde 501–1.000 dekar toprakların zengin köylü işletmelerinin sayısı da 194 binden 174 bine, kontrol ettikleri arazi ise 1,8 milyon hektardan 1,5 milyon hektara düşmüştür.

1980–90 yıllarını kapsayan dönemde IMF ve Dünya Bankası'nın dayatmalarıyla 12 Eylül diktatörlüğünün izlediği emek karşıtı politikalar özellikle tarımı derinden etkilemiş, orta köylü grubu önemli boyutlarda erimiş, bu gruptan geçimlik düzey ile geçimlik düzeyinin altındaki aileleri içeren gruba kaymalar olmuştur. Aynı politikaların bir sonucu olarak topraklarını genişleten zengin köylü işletmeleri ise büyük toprak sahibi haline gelmişlerdir. Tüm bu veriler, bu 10 yıllık dönemde bir yandan topraklarda parçalanma ve mülksüzleşme eğilimleri gözlenirken, öte yandan büyük toprak sahipliğinde bir yığılma olgusunun varlığını ortaya koymaktadır. Böylelikle tarım topraklarının işletmelere ve mülkiyete göre dağılımındaki var olan dengesizlik, 12 Eylül sonrası izlenen emeğe saldırı politikalarının bir sonucu olarak daha da



artmıştır. Gerçekten 1980’de 0,567 olan Gini oranının 1991’de 0,606’ya yükselmesi (Altan 1998) bu olguyu kanıtlamaktadır.

24 Ocak Kararlarıyla başlayan süreçte, emekçi halktan egemen sınıflara büyük değerler aktarılmış ve bu yolla zenginler daha zenginleşirken, yoksullar daha da yoksullaşmışlardır. Gelir dağılımı tablolarına bakıldığında, fonksiyonel dağılım olarak 1976’da tarım kesimi milli gelirin %31,3’ünü, maaş ve ücretliler %32,7’sini alırken; 12 Eylül diktatörlüğünün sürdürdüğü emek karşıtı politikalar sonucu bu paylar sürekli azalarak 1990’da tarımın payı %15,2’ye, maaş ve ücretlilerin payı %13,9’a düşmüştür. Buna karşılık artık kitlesinden daha çok nasiplenen ”faiz” geliri sahibi rantiyeler, mali sermaye ve “ticari kâr” sahibi büyük ihracatçılar ile benzeri grupların payı ise %36’dan %70,9’a yükselmiştir (Çizelge III.9). Bu üç kesimin milli gelirden aldığı payı 1976’da 100 kabul edersek 1990’da tarımın payı 49,6’ya, maaş ve ücretlerin payı 42,5’e düşerken; kâr-faiz-rant geliri elde edenlerin payı 197’ye çıkmıştır. 12 Eylül’de kimin kazandığı, kimin kaybettiği çok açıktır. 12 Eylül’de egemen sınıflar kazanmış; köylüler, işçiler ve memurlar kaybetmiştir. Egemen sınıflar emekçi halktan rövanş almıştır, “şimdi gülme sırası onlardadır”.\*

**Çizelge-III.9. Fonksiyonel Gelir Dağılımı**

Yıl	Tarım	Maaş + Ücret	Kâr + Faiz + Rant
1976	31,3	32,7	36,0
1977	29,1	36,8	34,1
1978	26,7	35,2	38,2
1979	24,3	32,8	42,9
1980	23,9	26,7	49,5
1981	23,1	24,6	52,4
1982	21,8	24,6	53,6
1983	20,5	24,8	54,7
1984	20,4	21,6	58,0
1985	19,1	18,4	62,1
1986	18,1	17,7	64,2
1987	17,1	17,0	65,0
1988	17,0	17,6	65,4
1989	15,4	14,8	69,8
1990	15,2	13,9	70,9

Kaynak: Özmucur (1987 ve 1988)

\*TİSK Başkanı Halit Narin 1983’te işçileri kastederek “**Yirmi yıldır biz ağladık, onlar güldü. Şimdi sıra bizde**” demişti. Bu sözler 12 Eylül’ün esas amacının tekelleri güldürmek ve emekçileri ağlatmak olduğunun itirafıydı.

Bu bölümü bitirmeden 1980–83 döneminde, 117 şirkete sahip olan Koç Holding’in gelirinin (1980 sabit fiyatlarıyla) 164 milyardan 407 milyara, 90 şirketli Sabancı Holding’in gelirinin 185 milyardan 308 milyara, 50 şirketli Çukurova Holding’in gelirinin 88 milyardan 203 milyara yükseldiğini belirtmekte yarar var (Shick ve Tonak 1990). Yani 12 Eylül’ü izleyen üç yıl içerisinde gelirlerini Koç 2,5 kat, Sabancı 1,7 kat, Çukurova 2,3 kat artırdı. Buna karşın aynı dönemde üretici köylülüğün, işçinin ve memurların milli gelirden aldıkları pay ise –yukarıda açıklandığı şekilde– önemli boyutlarda geriledi.

Kısaca belirtmek gerekirse, 12 Eylül rejimi, sermayenin sömürü olanaklarına yeni katkılar yaptı. 24 Ocak Kararlarıyla başlayan süreçte yoksul köylü ve küçük üreticilerden tekellere, tüccarlara, tefecilere büyük değerler aktarıldı. Kırsal kesimde toprak yoğunlaşması, mülksüzleşme, toprak ve gelir dağılımında artan eşitsizliklerle birlikte yoksullaşma süreçleri de hız kazandı.

### **3.2. Yapısal Uyum Sürecinin Tıkanması ve Mali Serbestleşme (1989–1993)**

1981–88 arası dönemin fiyatlama politikaları açısından ayırt edici özelliği, ücretlerin bastırılması yoluyla maliyetlerin düşürülmesi ve yurtiçi talebin daraltılmasıdır. Böylelikle elde edilen artığın ise yurtdışı pazarlarda ihracat yoluyla değerlendirilmesi amaçlanmaktaydı. Söz konusu dönemin birikim ve bölüşüm ilişkileri açısından bir başka özelliği, sanayi sektöründe ücret maliyetlerinin bastırılmasına dayalı bu klasik birikim modelinin, ihracatçı sektörlerle yönelik olarak sürdürülen vergi iadesi, ithal girdilerde vergiden bağışıklık ve teşviklendirilmiş kredi kullanımı gibi doğrudan müdahalelerle desteklenmesidir. Ancak, 1980 sonrası ihracata yönelik sanayileşme modelinin en çarpıcı eksikliğinin sürdürülebilir bir sabit sermaye birikimi yaratmamış olmasından kaynaklandığı görülmektedir.

Kendi içinde gerekli yatırımlarını sağlayamayan ve emek gelirlerinin daraltılmasına dayalı, “yapay” nitelikli bu yapı 1988’den başlayarak “siyasi–toplumsal” gerçeklerle çatışmaya başlamıştır. Gerçekten 1988 yılına ilişkin hemen tüm göstergeler ulusal ekonominin makro düzeyde bir durgunluğa girdiğini ortaya koymaktadır (Yeldan 2000a).

Öte yandan yaklaşan seçim ekonomisinin etkisiyle, sendikaların 1988’den başlayarak emek piyasalarında güçlerini duyurmaya başladığı ve ekonomideki “popülist” eğilimlerin de etkisiyle, reel ücretlerin kamu sektöründen başlayarak tırmandığı gözlenmektedir. Buna ek olarak kırsal ekonomiye yönelik fiyat desteklerinin de bu dönemde yoğunlaştığı ve kırsal kesimin gelirene olan devlet desteğinin artmasının da katkısıyla, iç ticaret hadlerinin tarım lehine döndüğü görülmektedir.

1989 yılında kamu sektörü işçilerine %42'lik bir zam verilmiş, bunu memur zamları izlemiştir. Özel sektördeki toplu sözleşmeler aynı oranlarda olmamakla birlikte, aynı doğrultuda ücret artışları ile sonuçlanmıştır. Reel ücretler iki yıl içinde KİT işçileri için %72, imalat sanayiinde %51 artmıştır (Boratav 1995). Gerçekten de tarım dışı ücretli emeğin payı 1986'da en düşük düzeyine (%17,1) ulaşmış, daha sonra da –özellikle kamu işletmeciliğindeki ücret artışları ile– payını %34'e değin (1992) yükseltmiştir (Yeldan 2000b).

1980'li yılların sonlarında Özal hükümetinin popülizme sürüklenme sürecinin köylülüğe yansıma boyutunu ise Boratav tarafından geliştirilen *Çizelge-III.10*'daki veriler ortaya koyuyor. 1977 yılı 100 kabul edildiğinde iç ticaret hadlerinin 1980'li yıllarda uygulanan emek karşıtı politikaların bir sonucu olarak 1988'de 52,9'a gerilediğini görüyoruz. Başka bir deyişle, iç ticaret hadleri 12 Eylül diktatörlüğü ve onun mirasını devralan Özal dönemlerinde %50 oranında tarım aleyhine dönmüştür. İşçi tabanından gelen güçlü bir direnme hareketi ve seçim korkusu, Özal'ı 1989'dan başlayarak “popülist” politikalara dönmeye zorlamış, bir yandan ücretleri bastırma politikalarına son verilirken, bir yandan da destekleme alımları ve taban fiyatları hızla yükseltilmiştir. Nitekim iç ticaret hadleri, 1988–93 yılları arasında %31 oranında tarım lehine düzelmiştir (Boratav 1998).

Destekleme alımlarının tarım sektörünün toplam katma değerine oranı (DA/TKD), 1976'da %14,7'den 1988'de %5,5'e inmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, 1989'dan başlayarak destekleme alımları hızla yükseltilmiş, 1992'de bu oran %13,2'ye çıkmıştır (*Çizelge-10*).

**Çizelge-III.10.** İç Ticaret Hadleri (İTH) ve Destekleme Alımlarının (DA) Tarımsal Katma Değere (TKD) Oranı (%)

Yıl	İTH	DA / TKD
1976	–	14,7
1977	100,0	–
1988	52,9	5,5
1989	57,3	5,7
1990	65,2	7,6
1991	58,0	12,0
1992	58,6	13,2
1993	69,1	–

Kaynak: Boratav (2004)

Bu gelişmeler birlikte değerlendirildiğinde, iktisadi artığın ücret gelirlerinin daraltılmasına dayalı klasik mekanizmaların 1990'lı yıllarda siyasi ve toplumsal gerçeklerle sürdürülemez duruma geldiğinde, yeni tür bölüşüm

araçlarının devreye girdiğini ve kamu kesiminin bu yeni sürecin tüm maliyetini üstlendiğini görmekteyiz (Yeldan 2000b).

Kamu açıklarının finansmanı için gerekli kaynağın yalnız ulusal tasarruf fazlasıyla yaratılamayacağı ortadadır. Gerçekten, 1989 yılında başlatılan Uluslararası sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesine yönelik düzenlemeler (1989 Ağustos ayından başlayarak IMF'nin onaylamasıyla tam konvertibiliteyi getiren 32 sayılı kararnamenin yürürlüğe girmesi) tam bu döneme rastlamış ve yarı bilinçli bir refleksle, kamu kesimi borçlanma gereğinin uluslararası kısa vadeli sermaye (sıcak para) girişleriyle karşılanmasını olası kılmıştır (Yeldan 2000b). Bu uygulama uluslararası sermayenin yeni dönem stratejisine de tam denk düşüyordu. 32 sayılı kararname ile sermaye hareketlerine tam bir serbestlik getirilerek yabancıların Hazine kâğıtları alabilmesi, böylelikle kamu açıklarının dış fonlarla finanse edilebilmesini olanaklı kılacaktı (Kozanoğlu 2001).

Mali serbestleşme dış borç bulmak konusunda her geçen yıl biraz daha fazla sıkıntı çeken ülkelerin önüne konan tek çıkış yoluydu. Türkiye'nin 1989 yılında mali serbestleşme uygulamalarını başlatmasıyla, ihracatın ithalatı karşılama oranı bu yıldan itibaren düzenli olarak düşmeye başladı. İhracat, 1989 yılında ithalatın %73,6'sını karşılar noktaya gelmişti. Bu oran 1993'te %52,1'e düştü. Aynı dönemde, spekülâtif karakteri ve kâr beklentisini yitirdiğinde dışarıya kaçması nedeniyle aslında kısa vadeli dış borçlar arasında görülmesi gereken portföy yatırımlarında önemli bir artış gözlenmektedir. Gerek kamu iç borçlanma kâğıtları, gerekse 1993'te dolar bazında %209 getiri sağlayarak İstanbul Borsası'na dünya birinciliğini getiren hisse senetleri spekülasyon amaçlı sermayeyi Türkiye'ye çekti (Kazgan 2000).

Olağan dış borçlarını ödeyemeyen Türkiye'nin bu denli yoğun ve yüksek faizli bir kısa vadeli borçlanmayla çok fazla yol alması olanaksızdı. Dış borç stokunun 13 milyara yakın, ithalatın da 6,5 milyardan fazla artış gösterdiği, cari işlemler açığının borç faizleri düşüldüğünde bile 3 milyar dolara yaklaştığı 1993 yılı, sonun geldiğine işaret ediyordu.

### **3.3. 1994 Ekonomik Krizi ve 5 Nisan Kararları**

1980 öncesi dünya ekonomisine iç talebe dayalı ithal ikameci birikim tarzı ile eklenmiş bulunan Türkiye kapitalizmi, bu modelin artık işlememesi sonucu ihracata dönük ya da dışa açılmacı bir birikim tarzına doğru evrilmeye başladı. Önce 12 Eylül diktatörlüğü, ardından da onun mirasını devralan Özal hükümetlerince yerleştirilen yeni birikim modelinin çelişkilerinin ağırlığı altında Türkiye kapitalizmi 1994 yılı başında derin bir ekonomik krize düştü.

Yeni birikim modelinin oluşturulması sürecinde, 80'li yıllar boyunca gümrük duvarları, bankacılık sistemi, sermaye akımları, döviz kuru vb. alanlardaki kontroller birer birer kaldırıldı. Bu gelişimin son aşamasını 1989'da TL'nin konvertibilitateye geçmesi (yani dövize çevrilmesinin serbestleştirilmesi) oluşturdu. Yarı-sanayileşmiş, rekabet gücü sınırlı, emperyalizme bağımlı Türkiye ekonomisi, korumasız biçimde dünya ekonomisiyle rekabetin içine itildi. Bu yeni durum kendine özgü çelişkiler yaratacak, bu çelişkiler krize giden yolu döşeyecekti.

Yarı-sanayileşmiş, emperyalizme bağımlı bir ekonominin yeni-liberal stratejiler temelinde uluslararası ekonomiyle bütünleştirilmesinin en temel çelişkisini, dış ticaretin (mal akımlarının) serbestleşmesi ile mali piyasaların (sermaye akımlarının) serbestleşmesi arasındaki çelişki oluşturur. Türkiye ekonomisi, 1989-93 yılları arasında bu çelişkiyi somut olarak yaşamıştır. Konvertibilitateye geçişle birlikte yüksek faiz oranları, dünya çapında dev boyutlara ulaşan kısa dönemli mali sermaye akımlarından Türkiye'nin de nasibini almasına yol açmış, bu, döviz arzını artırarak TL'nin değerini yitirmesini engellemiş, yüksek TL değeri, Avrupa ekonomisinin 1992-93'te yaşadığı daralmanın sonucu olarak ihracat pazarlarının daralmasıyla birleşince ihracat artışı sınırlanmış (1993'te 15 milyar dolar), ucuzlayan ithalat ise rekor düzeye yükselmiştir (1993'te yaklaşık 30 milyar dolar). Kısacası, ekonominin dış dünya ile ilişkilerinde parasal akımların gelişimi, reel ekonominin önünde bir ayak bağı haline gelmiştir. Sürekli borçlanmaya dayalı bu tür bir model ancak belirli bir süre boyunca işleyebilir. Ekonominin rekabet gücü de, borç ödeme kapasitesi de son tahlilde reel ekonomiye (yani mal ve hizmet üretimine) dayandığı için, reel üretimi engelleyen bir modelin sınırı vardır, sonsuza dek sürmesi olanaklı değildir. 1994 başında Türkiye ekonomisi işte bu sınıra çarpmıştır (Savran 1995).

1994 krizi aynı zamanda yatırım yapmayan, spekülasyondan büyük kârlar sağlayan bir sermayenin krizidir. 1994'te kriz patlak vermeden önce de, ekonomik büyümenin ardından üretken alanlara yapılan yatırımlar yer almıyordu. Örneğin 1992 yılında büyüme hızı %5,7 iken yatırımlar yalnızca %2 dolayında, 1993'te ise %7,3'lük bir büyümeye karşılık yatırımlar %2,5 dolayında artmıştır. 1990'lı yıllarda büyüme varolan kapasite kullanım oranındaki ve toplam tüketimdeki artışa bağlı kalmıştır. Söz konusu olan borçlanmaya ve tüketime bağlı yapay bir büyümedir.

Borçlanma ve tüketim harcamalarına dayanan yapay bir büyümenin içerdiği bir başka çelişki de, devletin de boğazına dek borçlanmasına dayanmasıdır. 1993 sonuna gelindiğinde, devletin iç borcu 360 trilyon lirayı, dış borcu 67 milyar doları (GSMH'nin %38,4'ü) bulmuş; bütçe açığı 130 trilyona, toplam kamu açığı GSMH'nin %16,5'ine ulaşmış, bütçe gelirlerinin

%100'den fazlası iç ve dış borç anapara ve faizlerinin ödenmesine ayrılmasını gerektirecek bir yapı ortaya çıkmıştır (Savran 1995).

Kriz karşısında burjuvazinin çözümü resmi adı "Ekonomik Önlemler Uygulama Planı" olan 5 Nisan kararlarını almak oldu. 5 Nisan Kararları, sermayenin Türkiye tarihinde 24 Ocak'la birlikte işçi ve emekçi sınıflara yönelttiği en önemli saldırılarından biri olma özelliğini kazanmıştır. Bu programın özü üç noktada özetlenebilir:

- ✓ ücretlerin, maaşların ve tarımsal desteklerin ciddi biçimde düşürülmesi,
- ✓ kamu kesimi açıklarının azaltılması,
- ✓ devletin özellikle mal ve hizmet üretimi alanındaki ekonomik rolünün köklü biçimde daraltılması.

5 Nisan Kararları, 24 Ocak Kararlarının liberal yönelişini, para arzını Friedmancı bir mantıkla kısıtlama, döviz kurunu daha serbestleştirme, tarımsal üretime sübvansiyonu kısırarak tarımı dünya piyasasının eğilimlerine daha fazla bağımlı kılma, ancak en önemlisi özelleştirme ve kapatma yoluyla KİT'leri tasfiye etme yönlerinde derinleştirmeyi amaçlamaktaydı (Savran 1995). Kararlar standart istikrar programlarının temel öğelerinin çoğunu içermektedir. Nitekim IMF bu kararları Temmuz 1994 başında bir stand-by anlaşmasıyla onaylamıştır.

Bu tür istikrar programlarının temel mantığı, ekonomiyi daraltma ve kitleleri yoksullaştırma yoluyla enflasyonu ve dış açığı dizginlemektir. 5 Nisan hem ekonomiyi daraltmayı ve kitleleri yoksullaştırmayı hem de enflasyonu –Cumhuriyet tarihinin rekorlarını kırarak– %150'ye çıkarmayı başarmıştır.

5 Nisan Kararları tüm üretken sektörler gibi tarımı da derinden etkileyecek kararlar içeriyordu. Programa göre "*KİT'ler TSKB ve diğer kuruluşlar aracılığıyla yürütülen tarımsal destekleme politikasındaki yanlışlıklar, bu kuruluşların finansman açıklarının artmasına yol açmıştır. Dünya fiyatlarının üstünde seyreden destekleme fiyatları bazı ürünlerde ekim alanlarının aşırı genişlemesine, üretim fazlası oluşmasına ve devletin aşırı alımlar yaparak stok maliyetlerine katlanmasına neden olmaktadır*". Programda bu saptamalar yapıldıktan sonra şu kararlar sıralanıyordu:

- ✓ Destekleme yapılacak ürünlerde fiyatların belirlenmesinde, aynı ürünlerin dünya fiyatları ile yurtiçi diğer tarımsal ürünlerin fiyatlarının yanı sıra ücret ve maaş gibi emek faktörü fiyatlarındaki değişimler de tutarlı bir bütün olarak dikkate alınacaktır.
- ✓ Tarımsal destekleme kapsamındaki hedef kitleye fiyat desteği yerine doğrudan ödeme yapma ve kredi kolaylıkları sağlama gibi konulara ağırlık verilecektir.
- ✓ Destekleme alımlarının kapsamı daraltılacak; hububat, şekerpancarı ve tütün kapsamda tutulacak, diğer ürünler kapsamdan çıkartılacaktır.

- ✓ Tarımsal girdilerle ilgili sübvansiyonlara sınırlama getirilecek, dağıtımı devletçe yapılan girdilerin fiyatları piyasa koşullarına göre belirlenecektir.
- ✓ Tarımla ilgili kamu kuruluşlarının ve TSKB'nin doğrudan ya da dolaylı olarak Merkez Bankası tarafından finansmanına izin verilmeyecektir.
- ✓ TSKB'nin devletçe tahsis edilen kaynakları sınaî kuruluşlarının finansmanında kullanmaları önlenecek, sınaî işletmelerin ipotek, haciz ve tasfiye yasağı dışında tutulması sağlanacaktır.
- ✓ Arz fazlası olan ürünlerde (öncelikle tütünde) ekim alanları sınırlandırılacak ve üretimi azaltıcı önlemler alınacaktır.
- ✓ EBK ve YEMSAN'ın özelleştirme işlemleri en kısa sürede sonuçlandırılacak, EBK'nin kimi kombina ve işletmelerinin etkinliğine son verilecektir. TZDK 1994 yılsonuna dek özelleştirilememesi durumunda kapatılacaktır. TEKEL'e ait Ankara ve Bomanti bira fabrikaları ile Cibali sigara fabrikası 1994 yılı sonuna dek kapatılacaktır.

5 Nisan Programında yalnızca üç ürün (hububat, şekerpancarı ve tütün) için destekleme alımı yapılacağı ilan edilmiş iken, 1994 yaz sonundan itibaren hükümet yetkilileri peş peşe fiyat açıklama çabası içine girdiler. Program tarım destek alımlarında radikal bir azalmayı öngörmesine karşın, 1994 yılı desek fiyatlarında genellikle %100'ün üzerinde bir artış sağlanmıştır. 1994 yılına değin TSKB'lere hemen hemen piyasa faiz hadlerinden Ziraat Bankası aracılığıyla Hazine güvenceli kredi sağlanırken, 1994'ten itibaren Hazine güvencesi kaldırılmış ve kredi olanağı bile sağlanmamış, ancak 1995'ten itibaren DFİF kaynaklı sübvansiyonlu (%50 faizli) kredi uygulamasına geçilmiştir. Birliklere finansman desteği sağlanmamasına karşın 1994/95 kampanya dönemi birlikler ve ortakları açısından sorunsuz atlatılmış, ancak 1994/95 yılları 5 Nisan Kararlarının etkisiyle düşük alım yılları olmuştur. Destekleme alım miktarlarının toplam üretime oranı buğdayda %0,23 (1995), tütünde %51,5 (1995), kütlü pamukta %9,7 (1994), fındıkta %7,5 (1995), ayçiçeğinde %15,4 (1994)'e değin düşmüştür.

Öte yandan 1994/95 dönemi için gübre sübvansiyonu sistemi değiştirilerek gübre sanayicilerinden doğrudan doğruya çiftçiye yönlendirilmiştir. 5 Nisan Programıyla getirilen bu yeni uygulama özel gübre fabrikalarının gözetilmesi anlamına gelmektedir; çünkü geciken DFİF primi ödemelerini bundan böyle gübre sanayicileri değil üretici bekleyecek ve enflasyon yükü çiftçinin üzerine geçecektir.

5 Nisan Programının açıklanmasından sonra 1994 yılı için tütünde miktar kısıtlaması yürürlüğe kondu ve 220 bin ton olarak saptandı.

5 Nisan Kararlarının ardından tarımsal KİT'lere yönelik özelleştirme saldırısı ivme kazandı. Nitekim YEMSAN'a ait 9 fabrika 1994, 3 fabrika ise 1995 yılında özelleştirildi. SEK'e ait işletmelerin hemen hemen tümü (32

adet) ile EBK işletmelerinin 12 adedi ise yine 1995 yılı içerisinde özelleştirildi.

Daha önce değinildiği gibi iç ticaret hadleri, 1988–93 döneminde %31 oranında tarım lehine dönmüştü. 5 Nisan Kararlarının ardından emek aleyh-tarı kriz yönetimi sonunda tarım sektörünün göreceli fiyatları %10 dolayında aşındı (Boratav 2000 b).

### **3.4. Dış Dinamikler ve Türkiye Tarımı**

Öncelikle belirtmek gerekir ki, dünya kapitalizmine eklenme sürecindeki Türkiye'nin tarım politikalarında artık, içsel dinamikler değil dış dinamiklerin belirleme gücü baskın hale gelmiştir. Yeni Dünya Düzeni olarak adlandırılan sürecin temel belirleyicileri olan IMF ve Dünya Bankası gibi oluşumlar kadar tarımı derinden etkileyen GATT (Dünya Ticaret Örgütü) ve AB Ortak Tarım Politikaları (OTP) gibi yönlendirici ve kısıtlayıcı mekanizmalar da Türkiye'nin gündemine girmiş bulunmaktadır.

#### **3.4.1. GATT Uruguay Turu Tarım Anlaşması**

1948 yılında yürürlüğe giren Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT), dünya ticaretine ilişkin kurallar koyan çok taraflı bir sözleşmedir. Bretton Woods Konferansı'ndan sonra kurulan IMF ve Dünya Bankası gibi, GATT'de, II. Paylaşım Savaşı'ndan dünya kapitalizminin egemen gücü olarak çıkan ABD'nin öncülüğündeki uluslararası sistemin, dünya düzeniyle ilgili olarak saptadığı sorunların çözümüne yönelik olarak kurulmuştur. Bu kuruluşlar arasında GATT'ye verilen özel görev ise, dünya ticaretinde serbestleştirmeyi sağlamaktır (Ertuğrul ve Günaydın 1999).

GATT temelde sanayi malları ticaretine konan engellerin kaldırılmasına yönelik bir anlaşmadır. Bu nedenle tarım, tekstil ve giyim ile hizmet sektörleri, başlangıçta GATT kapsamına alınmamıştır. Tarımın bu anlaşmanın öngördüğü ticaretin serbestleştirilmesi kapsamına alınmaması, ABD'nin 1955'te GATT'ye bir istisna hükmünü geçici olmak koşuluyla koydurmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu hükümle, ABD kendi üreticilerini dış rekabetten korumak için süt dışalımına uygulamakta olduğu kotayı kaldırmayı kabul etmemiştir. Bu istisna, izleyen yıllarda yaygınlaşmıştır. Bu gelişmeler doğrultusunda tarım birçok ülkede karmaşık yöntemlerle teşvik edilmiş ve korunmuştur. Ortak Tarım Politikası (OTP) ile AB, ABD karşısında tarım ürünleri ticaretindeki payını sürekli olarak artırmaya başlayınca, ABD GATT'yi kullanarak tarım ürünleri ticaretinin de serbestleştirilmesini savunmaya başlamış, Uruguay Roundu (Turu) ile de bunu başarmıştır (DİSK–AR 2000).

GATT çerçevesinde yapılan çok taraflı ticaret görüşmelerine ticaret turları (round) denir. GATT'nin kuruluşundan bu yana sekiz adet tur gerçekleştirilmiştir.



rilmiştir. ABD'nin dünya tarım pazarlarına egemen olduğu dönemde tarım ürünleri yönünden kendi kendine yeterli olmayan AB, kuruluşundan dört yıl sonra OTP'yi oluşturmuş ve yürürlüğe koymuştur. Avrupa geleneksel olarak güçlü olduğu süt ve süt ürünlerinde, OTP'nin üretimi teşvik edici yapısı nedeniyle daha çok gelişme sağlamıştır. Süt ürünleri ihracatının yarısından çoğunu gerçekleştiren Avrupa'ya karşılık, ABD hububat ürünlerinde güçlü idi. Bu yapı, Atlantik'in iki yakasındaki bu iki devin, tarımsal pazarları paylaşmalarına neden olmuştur. ABD hububatta, AB ise süt ürünlerinde dünyanın en büyük ihracatçıları olma konumlarını uzun süre korumuşlardır (Ertuğrul ve Günaydın 1999).

GATT çerçevesinde yapılan sekizinci çok taraflı ticaret görüşmesi olan Uruguay Turu, Eylül 1986'da başlamış, yaşanan uzun ve çetin pazarlıklar nedeniyle ancak Aralık 1993'te sonuçlandırılabilmiş, sonuç senedi Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ve Çok Taraflı Anlaşmalardan oluşan Marakeş Şartı 111 ülke tarafından Eylül 1994'te imzalanmıştır. Böylece GATT geçici statüsünü yitirmiş ve yerini uluslararası ticareti yönetecek ve yönlendirecek daha geniş yetkilerle donatılmış DTÖ'ye bırakmıştır.

GATT Uruguay Turu ticaret görüşmelerinin üzerinde yoğunlaştığı üç ana alan öne çıkarılabilir: pazara giriş (ithalat kısıtlamaları), ihracat sübvansiyonları (rekabeti) ve iç destekler. Anlaşma bu alanları ilgilendiren bazı kurallar (yasaklar) koymakta ve yukarıda sayılan her bir alanda uygulanacak indirimleri düzenlemektedir.

**Pazara giriş** hükmü ile tarım ürünleri ithalatında uygulanan tarife dışı engellerin tümünün gümrük tarifelerine dönüştürülmesi öngörülmektedir. Gümrük tarifeleri 1986–88 dönemi esas alınarak gelişmiş ülkelerde altı yıl içerisinde ortalama %36, azgelişmiş ülkelerde on yıl içerisinde ortalama %24 oranında indirgenecektir. Bu indirim her ürün için gelişmiş ülkelerde en az %15, azgelişmiş ülkelerde ise %10 olacaktır. Asgari giriş kuralı ise, ithalatı gümrük tarifelerine bağımlı temel ürünlerde, anlaşmanın ilk yılında temel dönem tüketiminin %3'ü, altı yıl sonunda ise %5'i kadar ithalat zorunluluğu getirmektedir. Bu asgari ithalat oranı azgelişmiş ülkeler için on yıl sonunda %4 olacaktır. Anlaşma, ithalatın belli bir sınırın üstünde çıkması ya da fiyatların belli bir sınırın altına düşmesi durumunda ithalatçı ülkeye "özel korunma hükmü" çerçevesinde ek gümrük vergileriyle geçici bir süre için korunma olanağı sağlamaktadır.

Türkiye, 2004 yılına değin, yıllık eşit dilimler halinde ortalama %24'lük, her bir üründe de en az %10'luk bir indirim taahhüt etmiştir. Pazara giriş tarımsal koşulu altında hükme bağlanan asgari giriş, Türkiye için, Uruguay Turu öncesi yaptığı ithalatı artıracak bir etki yapmayacaktır. Ancak aynı madde, bazı azgelişmiş ülkelerin beslenme bağımsızlıklarını tehlikeye sokar niteliktedir. Bu kural uyarınca, örneğin Hindistan yılda 6 milyon ton buğday,

Endonezya ise 5 milyon pirinç ithal etmek zorunda kalacaktır. Kendi kendine yeterlilik sağlanmış söz konusu ürünlerde ithalat üretimin kısılmasına yol açacaktır. Kısılan üretim karşılığında çiftçilerine –ABD, AB ya da Japonya’da olduğu gibi– doğrudan ödeme yapabilme olanaklarına sahip olmayan bu ülkelerde GATT’nin zorunlu ithalat kuralı, işsizlik ve yoksulluk gibi toplumsal ve ekonomik sorunlara kaynaklık edecektir (Şahinöz, 1996).

**İhracat sübvansiyonları** hükmü, ihracat sübvansiyonlarının değer ve sübvansiyona konu olan ürün miktarı açısından kısılmasını öngörmektedir (DİSK–AR 2000). Bu kurala göre, 1986–90 dönemi esas alınacak, alıy yıl içerisinde, ihracat sübvansiyonları değer olarak %36, sübvansiyonla ihraç edilen ürün miktarı %21 oranında azaltılacaktır. Azgelişmiş ülkelerde on yıllık bir süre içerisinde indirim oranları sırasıyla %24 ve %14 olacaktır.

Türkiye, tarım anlaşması çerçevesinde ihracatta sübvansiyon değerlerinin 1986–90 dönemi ortalamasına göre on yıl içerisinde %24, sübvansiyonlu ihracat miktarlarının ise %14 oranında, yıllık eşit dilimler halinde azaltılmasını kabul etmiştir. Yaklaşık 44 ürün (kimi durumlarda ürün grubu) için ihracat sübvansiyonunu sınırlamayı; sözü edilen 44 ürün dışında kalanlar için ise hiçbir ihracat sübvansiyonu verilmeyeceğini taahhüt etmiştir (Akder 1998).

İhracat sübvansiyonlarının değer olarak azaltılması, bugüne dek ihracatına en çok sübvansiyon uygulanan tahıl, şeker, et ve süt ürünleri gibi temel ürünlerin fiyatlarının artmasına neden olacak; dolayısıyla, ülke sayısı açısından  $\frac{3}{4}$ ’ü net tarım ürünü ithalatçısı konumunda olan azgelişmiş ülkeler, giderek yükselen bir ithalat faturası ile karşı karşıya kalacaklardır (Şahinöz 1996).

Türkiye’de, öteden beri ikinci plana itilmiş olan hayvansal üretim, 1980 sonrası uygulamaya konan yapısal uyum programları çerçevesinde dış ticaretin serbestleştirilmesine paralel olarak, yabancı kökenli ucuz et ve süt ürünleri ithaline yönelinerek iyice ihmal edilmiş, özellikle bu ürünlerde dışa bağımlı bir ülke konumuna gelinmiştir. Bu nedenle dünya piyasa fiyatlarındaki artıştan Türkiye de –büyük bir olasılıkla– olumsuz yönde etkilenecek, olası fiyat artışları Türkiye’nin ithalat faturasını yükseltecektir.

**İç destek** hükmü, iç destek politikalarını ticarete zarar veren ve vermeyenler olarak sınıflandırmış ve buna göre fiyat destekleri, pazarlama kredileri, alan bazında yapılan ödemeler, canlı hayvan sayısına bağlı ödemeler ve girdi (tohum, gübre, sulama vb.) yardımları ticarete zarar veren politikalar olarak belirlenmiştir. Bu politikalar Toplu Destek Ölçümü (TDÖ) kullanılarak saptanacak ve destek indirgenecektir. Tarımsal üretime sağlanan tüm iç destekler 1986–88 yılları esas alınarak, gelişmiş ülkelerde altı yılda %20, azgelişmiş ülkelerde on yılda %13,3 oranında azaltılacaktır. Ancak, iç destek harcamalarının tarımsal üretim değeri içindeki payı %5’in altında olan gelişmiş

ve %10'un altından olan azgelişmiş ülkeler için "de minimis" sınırı geçerli olmakta ve iç desteklerde indirim yükümlüğü ortadan kalkmaktadır.

Türkiye'nin tarımsal destek harcamalarına ayırdığı kaynak tarımsal üretim değerinin %10'undan az olduğu için "de minimis" sınırları içinde kalmış ve Uruguay Turu kapsamında iç destekler konusunda herhangi bir yükümlülük altına girmemiştir.

Uruguay Turu'na değin kısmen serbestleştirme kapsamı dışında tutulan tarım ticareti, 1986-93 döneminde yaşanan büyük pazarlıklar sonucunda serbestleştirilmiştir. Tarımdaki bu köklü değişimin kaynağı ise, Atlantik'in her iki yakasındaki aşkın üretim kapasitesidir. ABD ve AB, her türlü destekleme aracını cömertçe kullanarak eriştikleri ve ulusal gereksinimlerinin çok üzerindeki tarımsal üretimlerini ihracatla eritmek konusunda karşılaştıkları güçlükleri aşmak için, öncelikle tarım ticaretini serbestleştirmeyi amaçlamışlardır (Ergin 2000).

Günümüzde dünya tarımsal ürün ticaretinin %57'sini ABD ve AB ülkeleri gerçekleştiriyor. ABD yalnız kendi topraklarında ürettiği tahıl ile dünya dış ticaretinden %25 pay alıyor. Dünya tahıl (buğday, arpa, çavdar, yulaf) piyasalarının %60'ından çoğu bir uluslararası tekel olan Cargill'in denetimi altında (Kafaoğlu 2000). Dünya tohumluk piyasasının %40'ı Monsanto dahil 10 dev şirketin elinde (Yıldızoğlu 1999). Öte yandan AB tek başına dünya süt ürünleri ihracatının %45'ini, et ihracatının ise %25'ini elinde bulunduruyor (Yeşildere 1999). Gelişmiş ülkelerde inek başına ortalama süt verimi 5 bin kg'nin üstünde (örneğin İsveç'te 6,9 bin, Hollanda'da 6,6 bin, Danimarka'da 6,4 bin kg) olmasına karşılık, azgelişmiş ülkelerde 1.000 kg'nin altındadır. Gelişmiş ülkelerde çiftçi başına ortalama üretim azgelişmişlere oranla 25-30 kat daha fazladır.

Ihracata sağlanan destekleri ve ithalat kısıtlamalarını azaltarak dünya tarım ticaretinde serbest rekabeti egemen kılmaya çalışan GATT Uruguay kararları, eşit olmayan güçleri karşı karşıya gelmeye zorlayarak haksız bir rekabet yaratmaktadır. Kişi başına düşen üretim miktarı, üretim maliyetleri ve ticaret alt yapısı yönünden aralarında çok büyük farklılıklar oluşmuş gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerin benzer ürünlerde rekabete girmeleri çok güç görülmektedir (Şahinöz 1996).

Uruguay Turu'nun üzerinden 12 yıl geçti. 2000 yılı itibariyle tarım ürünlerine verilen destek ABD'de %22, AB'de %38 ve Japonya'da %64. Kişi başına düşen toplam destek miktarı ise ABD'de 338, AB'de 276 dolar. Türkiye'ye gelince... Tarıma verilen destek IMF'ye verilen taahhütler doğrultusunda 1998'deki %25 seviyesinden %13'e kadar çekildi. Kişi başına destek miktarı ise 109 dolar. Yani, ABD çiftçisinin üçte biri, AB çiftçisinin aldığı desteğinsene yarısından az. Buna karşılık ABD, Mayıs 2002 başında tarım sübvansiyonlarını %70 artırma kararı aldı (Minibaş 2002).

Emperyalist metropollerin tarımdaki korumacılığını sürdürmesini küreselleşmenin kararlarına karşı çıkış olarak değil, durgunluğun ülkeleri sıkıştırdığında, tarım ve hayvancılık stoklarının arttığı, kaynak savaşının hızlandığı bir sürecin politikaları olarak değerlendirmek gerekir.

GATT nedeniyle Türkiye'nin karşılaştığı/karşılaşacağı başlıca sorunlar şöyle özetlenebilir (Ertuğrul 2000):

- ✓ Uruguay Turu ve GATT sonrası dünyaya pazar ekonomisi egemen olacaktır.
- ✓ Gelişmiş birçok ülkede çok büyük tarım ürünü stokları vardır.
- ✓ Tarım ürünü ticareti uluslararası kurallara bağlanacaktır.
- ✓ Destek fiyatlarının yerini borsa fiyatları alacaktır.
- ✓ Uruguay Turu sonrası korumacılık azalacaktır.
- ✓ OTP'ye uyum durumunda ise koruma azaltıcı öngörüler zorunluluk haline gelecek bu nedenle, destek nitelikli birçok uygulama, belli bir süreç içerisinde kaldırılacaktır.
- ✓ İç destekler aşamalı olarak kalkacaktır.
- ✓ İhracat sübvansiyonları azalacak, dolayısıyla tarım ürünleri fiyatları artacaktır. Bu durum, hayvansal ürünlerde net ithalatçı olan Türkiye'nin ithalat faturasını kabartacaktır.
- ✓ Gümrük tarifeleri indirilecektir.
- ✓ İç tüketimin bir kısmı ithalatla karşılanacaktır.
- ✓ Zamanla, rekabet gücü olmayan –ve yüksek desteklerle korunan– kimi ürünler tasfiye olacaktır.

### 3.4.2. Tarım Alanında Türkiye–AB İlişkileri

Türkiye tarımını etkileyici ikinci dış dinamik olarak, karşımıza AB mekanizmaları olarak Gümrük Birliği ve OTP çıkmaktadır.

AB ile Türkiye tarımı karşılaştırıldığında en belirgin farklılık, Türkiye'de tarım kesiminin GSYİH içindeki payının, toplam nüfus içinde tarımsal işgücü oranının ve tarımsal işletme sayısının yüksekliğidir (Babacan 2000):

AB ülkelerinin GSYİH'si içinde tarım kesiminin payı %0,8 (Almanya) ile %7,5 (Yunanistan) arasında değişmekte olup, ortalama %1,8 düzeyindedir. Türkiye'de ise bu oran %10'lar dolayındadır.

Toplam istihdamda tarımın payı ele alındığında, AB ülkelerinde bu oran %2,2 (İngiltere) ile %20,8 (Yunanistan) arasında değişmekte olup, ortalama %5 düzeyindedir. Türkiye'de ise bu oran %25'ler dolayındadır.

Aynı şekilde AB'de tarımsal işletme sayısı 3,3 bin (Lüksemburg) ile 2,5 milyon (İtalya) arasında seyrederken, Türkiye'de tarımsal işletme sayısı 4

milyon dolayındadır. AB’de ortalama işletme büyüklüğü 174 dekar iken, Türkiye’de bu değer yaklaşık 60 dekadır.

### **AB Ortak Tarım Politikası (OTP)**

Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası’nın doğumunun tarihlendiği 1960’lı yıllarda Topluluğun içinde bulunduğu tarımsal koşullar özetlenirken, tarımdaki işletme sayısının çokluğundan ileri gelen parçalılığın tarımda teknoloji kullanımına izin vermediği, bu yapının verim düşüklüğüne neden olduğu, üretimde istenilen artışların sağlanamadığı ve Topluluğun birçok üründe kendine yeterli olmadığı, bu tabloya eklenen yüksek tarımsal nüfusun, üretici gelirlerinin öteki toplumsal sınıflara göre daha düşük olmasına yol açtığı altı çizilir. OTP’nin ilke ve amaçları da, bu sorunların çözümüne yönelik olarak oluşturulmuştur. 1960’lı yıllarda AT’nin tarımsal yapısının/sorunlarının, günümüz Türkiye’si ile neredeyse birebir eş olması gerçekten ilgi çekicidir. Bu sorunları aşmak için Topluluk, bütçesinin yarısını tarıma ayırarak, her türlü destekleme aracını cömertçe kullanarak, kendi ürünlerine öncelik verip dışarıya karşı kendi üreticisini koruyarak tam anlamıyla bir tarımsal-kırsal kalkınma seferberliği yaratmıştır (DİSK-AR 2000).

Avrupa Topluluğunu kuran 1958 tarihli Roma Anlaşması’nın 3/d maddesi, tarım alanında ortak bir politikanın oluşturulmasını öngörmekteydi. Tarım sorunlarını görüşmek üzere Temmuz 1958’de bir araya gelen tarım bakanları, OTP’nin ilkelerini saptamışlardır. Belirlenen bu ilkeler; ortak bir pazar kurularak tarımsal ürünlerin üye ülkeler içerisinde serbestçe dolaşabilmesi, iç pazarlarda yabancı ürünler yerine Topluluk ürünlerinin satışına öncelik verilmesi ve bu ilkelerin uygulanabilmesi için gerekli olan mali kaynağın ortak bir bütçeden ve tüm üye ülkelerin katılımıyla karşılanmasıdır. OTP’nin mali dayanışma ilkesi çerçevesinde yürütülmesi için Roma Anlaşması’nın 40. ve 43. maddeleri doğrultusunda Topluluğu oluşturan altı üye tarafından Nisan 1962’de Avrupa Tarımsal Garanti ve Yönverme Fonu (FEOGA) kurulmuştur. FEOGA, AB bütçesinin en önemli bölümü olarak genel bütçe harcamaları içerisinde yaklaşık %60 paya sahip olan bir fondur.

FEOGA’nın kuruluş amacı, Roma Anlaşması ışığında tarım politikası amaçları arasında yer alan arzın esnekliğinin sağlanması, üreticilerin belirli bir gelir düzeyine ulaştırılması, fiyat politikalarını ve tarımsal altyapıyı düzenlemek için bir finansman kaynağı oluşturmaktadır (Demirci 1999).

OTP uygulamalarının başlamasıyla, sözü edilen konuların tümünde hızlı iyileşmeler sağlanmıştır. 1960-80 yılları arasında tarımda çalışan nüfusun toplam çalışan nüfusa oranı %21’den %7,4’e, tarımsal işletme sayısı ise 7,3 milyondan 4,9 milyona düşmüştür. Buna karşılık işletmelerin üçte biri yok olmuş, ortalama işletme büyüklüğü 12 hektardan 17,5 hektara yükselmiştir. Aynı dönemde 50 hektardan büyük işletmelerin kontrol ettiği topraklar

%20'den %43'e yükselmiştir. Traktör sayısı 2,5, biçerdöver sayısı 4,5 kat artmış, hektar başına kullanılan kimyasal gübre miktarı 77 kg'den 180 kg'nin üzerine yükselmiştir (Günaydın 1998).

Tarımsal yapıdaki bu iyileşmeler doğal olarak verim ve üretim artışlarını da birlikte getirmiş, sağlanan üretim artışları Topluluğun birkaç ürün dışında kendine yeterli konuma gelmesine neden olmuştur. Kısa süre içinde tarım ürünleri stokları tarihinin en yüksek miktarlarına ulaşmış, sürekli olarak artan bu stokların eritilmesi, Topluluğun en önemli kaygılarından biri haline gelmiştir.

AB'de 1992'de uygulanmaya başlanan reformlar ile tarım ürünleri fiyatlarının düşürülmesi, yeni gelir destekleme araçlarının kullanılarak ekim alanına ve hayvan sayısına bağlı telafi edici ödemelerin yerleştirilmesine çalışılmıştır. Hububat, yağlı tohumlar ve protein içeren bitkiler, sığır ve domuz eti pazarlarına yönelik önemli değişiklikler yapılmıştır. Uygulanan reform sonucunda pazar dengelerinde önemli iyileşmeler sağlanmış, reform yapılan ürünlerde stokların eritilmesinde önemli oranda başarı sağlanmış, ekim alanı sınırlandırılması ile tahılda üretim kontrol altına alınmıştır. Öte yandan tarımda kişi başına gelir 1992-96 döneminde üye ülkelere ve işletme büyüklüklerine göre değişmekle birlikte yıllık %4,5 oranında artmıştır. Reformun bir başka etkisi de tüketiciler üzerinde olmuş, fiyat desteklerinin düşmesi ve doğrudan ödemelerin girişiyile tüketiciler yararına bir durum ortaya çıkmıştır (Özkaya vd. 2000).

### **Tarım Alanında Türkiye – AB İlişkileri**

Tarım alanında Türkiye-AB ilişkileri büyük ölçüde Ankara Anlaşması, Katma Protokol, 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararı (OKK) ve 8 Kasım 2000 tarihli Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) çerçevesinde yürütülmektedir. Anılan mevzuat çerçevesinde tarım alanında Türkiye-AB ilişkileri;

- ✓ Tarım ürünlerinin serbest dolaşımı: Türkiye tarımının OTP'ye uyumu,
- ✓ Tarım ürünleri ticaretinde karşılıklı olarak tercihli bir rejim uygulanması (tarım tavizleri),
- ✓ İşlenmiş tarım ürünleri

konuları olmak üzere üç yönlü bir gelişme göstermektedir (Ertuğrul, 2001).

#### ***Tarım Ürünlerinin Serbest Dolaşımı: Türkiye Tarımının OTP'ye Uyumu***

AB, sanayi ürünlerinde gümrük birliği yoluyla gerçekleştirdiği serbest dolaşımı, tarım ürünlerinde OTP ile gerçekleştirmiştir.

Tarım alanında Türkiye-AB ilişkilerinde en önemli konu Türkiye tarımının OTP'ye uyumudur. Türkiye tarımının OTP'ye uyumu gerçekleştiğinde, Türkiye ile Topluluk arasında tarım ürünlerinin serbest dolaşımı sağlanacak, dolayısıyla

sıyla, işlenmiş tarım ürünleri (tarım ögesi açısından) ve karşılıklı tarım tavizleriyle ilgili rejim OTP kapsamına girerek sona erecektir (Ertuğrul, 2000).

Katma Protokolde, 22 yıllık dönem sonunda, Türkiye tarımının OTP'ye uyumunun sağlanması için Türkiye'nin gerekli önlemleri alması, ancak Ortak Konseyi'nin uyum için belirlenen tarihi değiştirebileceği öngörülmüştür. Gerçekten, 1/95 sayılı OKK ile bu süre herhangi bir tarih belirlenmeden ek bir süre verilerek uzatılmıştır.

Türkiye tarımının OTP'ye uyumuna ilişkin son ve en önemli gelişme Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) ile ortaya çıkmıştır. KOB, Türkiye'nin AB'ye yol haritasının ve tam üyeliğin gerçekleşebilmesi için yerine getirilmesi gerekli asgari koşulların AB tarafından belirlendiği belgedir. KOB ekonomik kriterler kapsamında kısa dönemli hedef olarak tarım reformunun sürdürülmesini öngörmekte ve diğer konularda olduğu gibi tarım alanında da kısa (2001) ve orta dönemli (2001–2003) hedefler belirlemektedir.

KOB'ye göre Türkiye'nin kısa dönemde tarım alanında yerine getirmesi gerekli konular; arazi kayıt, hayvan kimlik ve bitki geçiş izinleri sistemlerinin geliştirilmesi, tarım piyasalarının izlenmesi için yönetsel yapının iyileştirilmesi; hayvan ve bitki hastalıklarıyla mücadele için mevzuatın ve topluluk mevzuatına uyum stratejisinin oluşturulması; denetleme ve kontrol önlemleri yoluyla balıkçılık piyasasının yapısal gelişimini izleyecek yönetsel yapının kurulması ve balıkçılık filosu kayıtlarını iyileştirilmesidir.

KOB ekonomik kriterleri kapsamında orta vadede özelleştirme sürecinin ve tarım sektörü reformunun tamamlanması öngörülmekte, Türkiye'nin orta dönemde tarımsal ve kırsal kalkınma politikalarıyla ilgili müktesebat için hazırlıklarını tamamlaması; et ve süt işleme tesislerini AB standartlarına göre modernize etmesi ve daha ileri düzeyde test ve tanı birimleri oluşturması istenmektedir. KOB orta dönemde balıkçılıkla ilgili olarak ise; ortak balıkçılık politikasının uygulanabilmesi için hazırlıkların tamamlanmasını ve balıkçılık ürünlerinin kalite standartlarının ve güvenliğinin iyileştirilmesini öngörmektedir.

Kısaca belirtmek gerekirse Türkiye, OTP'ye uyum sürecinde, kısa dönemde veterinerlik ve bitki sağlığı koşulları başta olmak üzere gerekli yasal ve kurumsal düzenlemeleri yapacak, orta dönemde ise uyum için gerekli tüm koşulları tamamlayacaktır. Balıkçılık için de benzer bir süreç öngörülmüştür (Ertuğrul 2001).

Türkiye'nin büyük bir tarım ülkesi olması ve tarımsal yapısının AB'den büyük farklılıklar göstermesi nedeniyle, OTP'ye uyum önemli sorunlar yaratabilecektir. Türkiye; tarım işletmelerinin yapısındaki bozukluk, teknoloji kullanımındaki yetersizlik, düşük verimlilik gibi sorunlara bağlı olarak doğal kaynakları nedeniyle avantajlı olduğu ve meyve–sebze, tütün, pamuk gibi Topluluk tarımının tamamlayıcı nitelikte olabilecek ürünler dışında, çoğu

tarımsal üründe, özellikle hayvansal ürünlerde toplulukla rekabet edemeyecektir. Tarımsal üretimde ve üretici gelirlerinde beklenen artış sağlanamayacak, hatta azalmalar ortaya çıkabilecektir. Ayrıca Türkiye çoğu stratejik tarım ürününde dışa bağımlı bir hale gelecektir (Ertuğrul 2001).

### ***Tercihli Rejim***

Topluluk Ankara Anlaşması ile Türkiye çıkışlı kimi tarım ürünlerine (tütün döküntüleri, kuru üzüm, kuru incir ve fındık) indirimli tarife kontenjanları tanımıştır. Katma Protokol ile Türkiye ve Topluluğun birbirlerine, tarım ürünleri ticaretinde tercihli bir rejim uygulaması öngörülmüştür. Katma Protokol ile Türkiye lehine işleyen tercihli rejimin 1/95 sayılı OKK ile karşılıklı çıkar sağlayacak biçimde yeniden gözden geçirilmesi ve karşılıklı tarım tavizlerinin sağlanmasına yönelik görüşmelerin 1995 yılında başlatılması benimsenmiştir. Türkiye ile Topluluk heyetlerinin katılımı ile 13 tur süren görüşmelerin sonunda sağlanan Anlaşma, 1998 yılı başlarında her iki taraftan da Resmi Gazetesinde yayımlanmasıyla yürürlüğe girmiştir. Bu Anlaşmaya göre Türkiye Topluluktan ithal edilen ürünlerin %33'üne, topluluk ise Türkiye'den ithal edilen ürünlerin %93'üne tavizli rejim uygulanacaktır.

Türkiye yeni Tercihli Rejim çerçevesinde, 1 Ocak 1998'den başlayarak AB çıkışlı dondurulmuş büyükbaş hayvan eti (19 bin tonluk, %30–40 gümrük tarifeli) ve besilik büyükbaş hayvan (3.500 tonluk %50 tarife indirimi) için tavizler tanımıştır.

AB tarafı ise, fındık (AB'nin 1995 yılındaki genişlemesi nedeniyle 9.060 tonluk tarife kontenjanı), domates salçası (yıllık toplam 30 bin tonluk, 1998'in ikinci yarısı için 15 bin tonluk) ve karpuz (1 Temmuz – 31 Aralık tarihleri arasında geçerli olacak 14 bin tonluk tarife kontenjanı) için tavizler tanımıştır.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 1 Ağustos 1996'dan başlayarak, Türkiye'de şap hastalığı olduğu ve ithal hayvanların sağlığının bu hastalıktan korunmadığı gerekçesiyle canlı hayvan ithalatını durdurmuştur. Et ithalatında da kontrol belgesi düzenlenmemekte ve söz konusu ürünlerin ithalatı gerçekleştirilmemektedir. Türkiye'nin bu uygulamalarına karşılık AB tarafı fındık, domates salçası ve karpuzda Türkiye'ye tanıdığı tavizleri Temmuz 1998'de askıya almıştır.

### ***İşlenmiş Tarım Ürünleri***

İşlenmiş tarım ürünleri kavramı AET'yi kuran Roma Anlaşmasında yer alan bir tanımlama olmayıp, Topluluk, 1967, 1969 ve 1993 tarihli tüzükler ile bu kavramı oluşturmuştur. Bu ürünler için tarım payı ve sanayi payı olarak iki öge tanımlanmakta ve dış ticarete bu her iki öge için farklı bir gümrük rejimi uygulanmaktadır. Tarım payı, temel tarım ürünü olarak tanımlanan ürünleri kapsamında bulunduran ürünler için uygulanmakta ve dış ticarete tarım payı için tarım ürünü olarak işlem yapılmaktadır. Sanayi payı ise



işlenmiş tarım ürünlerinin kapsamında yer alan sanayi katma değerine karşılık uygulanmakta ve dış ticarete sanayi ürünü olarak işlem görmektedir.

Temel tarım ürünleri esas olarak kapsamında tahıl, şeker ve süt bulunduran ürünlerdir. Bu üç ürün grubu AB'nin kendine yeterlilik sınırının en fazla aşıldığı ve bu nedenle FEOGA fonlarının %40'ını aşkın bölümünün ayrıldığı ürünlerden oluşmaktadır.

Tarım payı, işlenmiş tarım ürününün kapsamında bulunan temel tarım ürününe uygulanan gümrük vergisi oranına ve bu üründe kullanılan temel tarım ürünü miktarına bağlı olarak belirlenmektedir.

Topluluk işlenmiş tarım ürünlerinin ithalatında, tarım payı yoluyla temel tarım ürünleri için uyguladığı korumanın yanı sıra, bu ürünlerin ihracatında da kaçınılmaz olarak ihracat sübvansiyonu uygulamaktadır. Uruguay Turu sonrasında, Topluluğun pazar izni, ihracat sübvansiyonları ve iç desteklere ilişkin yükümlülükleri işlenmiş tarım ürünlerini de kapsamış, işlenmiş tarım ürünlerinin kapsamında bulunan temel tarım ürünleri için uygulanan değişken vergi (*prelevman*) için değişken öge, tarım payı şekline dönüşmüştür.

AB ile yapılan Gümrük Birliği Anlaşması, 31 Aralık 1995 tarihinde yürürlüğe girmiş; Türkiye ile Topluluk arasındaki ilişkilerde işlenmiş tarım ürünlerine ilişkin önemli gelişme 1/95 sayılı OKK ile ortaya çıkmıştır. 1/95 sayılı OKK, gümrük birliği kapsamında tarım ürünlerini içermemekte, ancak, işlenmiş tarım ürünleri bünyesinde bulundurduğu sanayi payı nedeniyle gümrük birliği kapsamına girmektedir. Başka bir deyişle, Gümrük Birliği Anlaşmasında esasen temel tarım ürünleri kapsam dışında bırakılırken çikolata, şekerleme, çocuk mamaları, bisküvi, pasta, makarna, dondurma gibi bünyesinde tahıl, şeker ve süt bulunduran işlenmiş tarım ürünleri anlaşma kapsamına alınmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi bu üç ürün grubu AB'de desteklemenin ve korumanın en yoğun biçimde uygulandığı ürünlerden oluşmaktadır. Topluluğun üretim, rekabet üstünlüğü ve net fazlaya sahip olduğu ürünler Anlaşma kapsamına alınarak, Türkiye'nin doğal koşullarının kendisine belli bir üstünlük sağladığı başta domates-salça konservesi olmak üzere meyve-sebze-su konserveleri Anlaşma kapsamı dışında tutulmuştur (DISK-AR 2000).

Topluluk Türkiye'nin dış ticaretinde son derece önemli bir yere sahiptir. Türkiye'nin ithalat ve ihracatının yarısına yakın bölümünü Toplulukla yapılan ticaret oluşturmaktadır (*Çizelge-III.11*). Aynı şekilde Türkiye, 01-24 fasıllar arasında yer alan tarım ürünlerinin yaklaşık beşte birini AB'den ithal etmektedir. AB, Türkiye'nin tarım ürünleri ihracatında ise yaklaşık beşte iki oranı ile daha yüksek bir paya sahiptir.

**Çizelge-III.11. Türkiye'nin Dış Ticaretinde AB-15'in Payı**

Yıl	İhracat		İthalat		Açık
	Milyon \$	Payı (%)	Milyon \$	Payı (%)	Milyon \$
1990	6.893	53,2	9.328	41,8	2.435
1991	7.042	51,8	9.221	43,8	2.179
1992	7.601	51,7	10.049	43,9	5.642
1993	7.599	49,5	13.875	48,8	6.276
1994	8.635	47,7	10.915	46,9	2.280
1995	11.078	51,2	16.861	47,2	5.783
1996	11.556	49,8	23.138	53,0	11.549
1997	12.248	46,6	24.870	51,2	12.622
1998	13.504	50,1	24.075	52,4	10.571
1999	14.352	54,0	21.401	52,6	7.049
2000	14.510	52,2	26.610	48,8	12.100
2001	16.118	51,4	18.280	44,2	2.162
2002	18.459	51,2	23.321	45,2	4.862
2003	24.484	51,8	31.696	45,7	7.211
2004	32.589	51,6	42.359	43,4	9.770
2005	35.872	48,8	45.406	39,0	9.534
1990-1995	8.141	50,9	11.708	45,4	3.567
1996-2005	19.369	51,0	28.116	57,6	8.747

Kaynak: DIE, DTM

Gümrük Birliği Anlaşmasında, kapsamın Türkiye'nin çıkarlarına aykırı biçimde belirlenmesi, beklenen etkilerini göstermekte gecikmemiş, AB-Türkiye dış ticaret dengelerinin hızla Türkiye aleyhine bozulmasına neden olmuştur. Gerçekten, uygulamanın başladığı ilk yılda Türkiye'nin AB'den yaptığı tarım ürünleri ithalatının %33 artmasına karşın AB'ye yapılan ihracat %2 oranında gerilemiştir. Türkiye'nin tarım ürünleri ithalatında AB'nin payı 1993'te %60 düzeyinde idi. Bu pay 2002'de %74'e çıkmıştır, başka bir deyişle Türkiye AB'nin çok önemli bir tarımsal ürün ihracat pazarı haline gelmiştir. Öte yandan Türkiye'nin AB ile ticaretinde 1995'te 5,8 milyar dolar olan dış ticaret açığı 2005'te 9,5 milyar dolara ulaşmış; yani Gümrük Birliği Anlaşması'ndan sonra AB ile ticaretteki açık %65 oranında artmıştır.

Gümrük Birliği Anlaşması'ndan sonra AB'den ve üçüncü ülkelerden Türkiye'ye dolan mallar sonucu sanayide kapasite kullanım oranı düşmüş, yenileme yatırımları ertelenmiş, imalat sanayii üretiminde dış girdi ortalaması %35'ten %50'ye yükselmiştir. Türkiye'de sanayici ithalata yönelmeye başlamıştır. Yeni yükümlülükler tekstil, ilaç, beyaz eşya, elektronik, gıda gibi alanlarda yabancıların denetimini artırmıştır. İç ticaret giderek AB'nin dev şirketlerinin denetimi altına girmektedir. Sermaye yatırım için değil, yerli şirketleri satın almak için gelmektedir (Manisalı, 2001).

Gümrük Birliği sanayide olduğu gibi tarım alanında da yükümlülükler getirmiştir. AB'nin ve üçüncü ülkelerin "sübvansiyonlu" tarım ürünleri Türkiye tarımını çökertmeye başlamış, yerli üretici rekabet gücünü yitirmiştir. AB'de yüksek sübvansiyona karşılık, Türkiye çiftçisi çok düşük düzeyde destek görmektedir.

Aradan geçen 10 yıl Türkiye'yi AB'nin pazarı konumuna getirmiş, üretkenlik yeteneğini köreltmüş, dış ticaret açığını büyütmüş, rekabet koşullarını daraltmış, en önemlisi yeni ilişki dinamiğini ve pazar çeşitliliğini ortadan kaldırmıştır. Türkiye bu anlaşmayla AB'nin ortak gümrük politikasını uygulama yükümlülüğü altına girmiştir. Üçüncü tarafla AB'nin kendi çıkarları doğrultusunda belirlediği dış ticaret kararlarını kendi çıkarlarıyla çelişse bile uygulama zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır.

Ekonomik sonuçları itibariyle Gümrük Birliği tam bir yıkım yaratmıştır: Büyüyen dış ticaret açığı, gerileyen sanayi ve tarım, artan yoksulluk ve hızla artan işsizlik oranı.

OTP'ye uyum sürecinin Türkiye tarımında yaratacağı yeni sorunlar şöyle sıralanabilir (Ertuğrul 2000):

- ✓ "Ortaklık çerçevesinde uyum", AB'nin tarım fonlarını kapsamadığından, bu aşamada Topluluktan mali kaynak sağlanamayacak, bu durum, ekolojik avantajlarla bağlantılı kimi ürünler dışında, Türkiye'nin AB ile rekabet gücünü olumsuz etkileyecektir.
- ✓ Gelecekte GATT koşulları nedeniyle Topluluğun tarıma vereceği desteklerin azalmasından dolayı, uyumun gecikmesi Türkiye için destekleyici/koruyucu olamayacaktır.
- ✓ Mevcut koşullarda uyum, mevcut üyelerin çıkarlarını gözeten kararları benimsemek anlamına gelecektir.
- ✓ GATT ile bağlantılı biçimde desteklerin kalkması, üretici kitlesi üzerinde olumsuzluk yaratacaktır.
- ✓ Hayvancılık açısından rekabet koşulları ağırlaşacaktır.
- ✓ Kimi tahıl ve baklagiller bu süreçten olumsuz etkilenecektir.
- ✓ Türkiye ile AB'nin tarım yapılarının farklılığı, Türkiye'deki işletmelerin rekabet gücünü olumsuz etkileyecek, bu durum bir kısım üreticinin tasfiye sürecini hızlandıracaktır.

### 3.4.3. Avrupa Komisyonu Düzenli Raporları

İlerleme Raporları; Avrupa Birliğinin beşinci genişleme süreci çerçevesinde, Avrupa Komisyonu tarafından yıllık olarak hazırlanan ve aday ülkelerin üyelik yolunda kaydettiği ilerlemelerin değerlendirildiği raporlardır. 1998 yılından bu yana her yıl sonbahar döneminde yayımlanan İlerleme Raporları,

Mayıs 2004’de aday ülkelerden 10’unun üyeliğinin gerçekleşmesinden sonra, 2004 yılında sadece Türkiye, Bulgaristan ve Romanya için hazırlanmıştır.

Türkiye için ilk İlerleme Raporu, Haziran 1998 tarihli Cardiff Zirvesinde alınan karara dayanarak diğer aday ülkelerle birlikte 1998 yılı sonbaharında, ikincisi ise 1999 yılı sonbaharında yayımlanmıştır. Aralık 1999 tarihli Helsinki Zirvesinde aday ülke ilan edilen Türkiye için, 2000, 2001, 2002 ve 2003 yıllarında da diğer aday ülkelerle birlikte İlerleme Raporlarının hazırlanmasına devam edilmiştir.

Avrupa Komisyonu 6 Ekim 2004 tarihinde Türkiye’ye ilişkin üç belge yayımlamıştır. Bunlardan ilki, her yıl düzenli olarak yayımlanan İlerleme Raporu, ikincisi 2002 Kopenhag Zirvesinde sözü edilen Tavsiye Metni ve üçüncüsü ise Türkiye’nin Avrupa Birliğine üyeliğinin olası etkilerinin değerlendirildiği Etki Raporu’dur.

### **2004 Yılı İlerleme ve Etki Raporlarının Tarıma İlişkin Bölümleri**

Yüzölçümünün yarısını tarımsal amaçlarla kullanan Türkiye için tarım gerek sosyal, gerekse ekonomik yönden kilit bir sektör olma özelliğini sürdürmektedir. Tarımın 2003 yılında GSMH’ye katkısı %12,2 olarak hesaplanmıştır (1983 yılında %21,4). İşgücünün üçte biri tarımda istihdam edilmiş olup, bu da yaklaşık 7 milyon çalışana denktir.

Sahip olduğu iklim ve coğrafi koşullar Türkiye’ye çok değişik tarımsal faaliyet olanağı sağlamaktadır. Türkiye, hâlihazırda hububat, pamuk, tütün, meyve ve sebze, fındık, şekerpancarı, koyun ve keçi etinde dünyanın önemli üreticileri arasında yer almaktadır. AB üyeliği tarla bitkileri, şeker, hayvansal ürünler ve özel ürünler için ortak piyasa düzenlerine bütünleşmeyi gerektirmektedir.

Türkiye’deki tarım işletmeleri, düşük verimli ve ürünlerinin ancak küçük bir kısmının pazarlandığı işletmeler olarak tanımlanabilir. 2001 tarım sayımına göre, Türkiye’de, genellikle aile bireylerinin istihdam edildiği yaklaşık 3 milyon tarım işletmesi (AB’de 13 milyon) bulunmaktadır. Ortalama işletme büyüklüğü 60 dekar (AB’de 130 dekar) olarak hesaplanmıştır. Çiftçilerin %65’inin arazisi 50 dekarın altında olup, işletmelerin yalnızca %6’sı 200 dekardan büyüktür.

Türkiye’nin AB’ye üyeliği halinde, AB’deki tarım alanları 39 milyon hektar artacak olup; bu miktar AB tarım alanının %23’ünü oluşturmaktadır. Ayrıca, satın alma gücü AB ortalamasından oldukça düşük olmakla birlikte, 452 milyonluk AB nüfusuna 80 milyon yeni tüketici katılacaktır.

Türkiye, AB’ye daha önce katılan ülkelerden yüzölçümü ve nüfus olarak daha büyük, ancak daha yoksul bir ülkedir. Tarım sektörü korumacı bir yapıya sahiptir; tarım ve gıda sektörünün rekabet edebilirlik düzeyi AB ortalamasının altındadır.

Türkiye’de tarım piyasası geleneksel olarak yüksek tarife oranlarıyla korunmuştur. Bu durum geçerliliğini korumaktadır; ancak 2000 yılından başlayarak, tarımsal destekleri yeniden düzenlemeyi, arz–talep dengesini sağlamayı, sektörün rekabet gücünü artırmayı ve devlet müdahalesini azaltmayı hedefleyen bir tarımsal reform programı uygulanmaktadır.

Dünya Bankası’nın desteği ile geliştirilen Tarım Reformu Uygulama Projesinin (ARIP) temel amacı üretim ve girdiye dayalı desteklerin kaldırılması ve bunların yerine sahip olunan araziye dayalı gelir desteği programının getirilmesidir. Projenin bileşenleri şunlardır: (a) sürdürülebilir olmayan, ticareti bozucu özellikler taşıyan ve yılda yaklaşık 5 milyar dolar tutan gübre, kredi ve fiyat desteklerinin kaldırılması; (b) tarım ürünlerinin pazarlama ve işlenmesinde devletin rolünü azaltmak için devlete ait kooperatiflerin çoğunun özelleştirilmesi; (c) üretimden bağımsız bir doğrudan gelir desteği (DGD) sisteminin yürürlüğe konulması; (d) Türkiye’nin bazı bölgelerinde, çiftçilerin fındık ve tütün üretiminden alternatif ürünlere geçmesinin teşvik edilmesi (ürün geçiş programı).

Tarımda reform süreci henüz tamamlanmaktan uzaktır, ancak bazı olumlu etkileri görülmektedir (örneğin ticareti en çok bozucu destek tiplerinin seviyesi üzerinde). Bununla birlikte Türkiye’nin tarım politikası AB’den oldukça önemli farklılıklar göstermekte; bu farklılık özellikle doğrudan destek oranının yüksekliği ve etkin bir kırsal gelişme politikasının bulunmaması konularında açıkça anlaşılmaktadır. *Müdahale alımları, girdi sübvansiyonları ve üretimle ilişkili destekler gibi bütçeden finanse edilen çeşitli piyasa politikaları hala varlığını sürdürmektedir.* Tarımsal ürünlerin çoğunda ithalat vergileri AB’den daha yüksektir ve bazı hassas ürünlerin ithali yasaktır. İhracat sübvansiyonları, AB’deki kadar ağırlıklı olmamasına rağmen önemli bir yere sahiptir. Devlete ait tarımsal kuruluşların (tarımsal KİT’ler) özelleştirilmesi yavaş gitmektedir.

OECD verilerine göre, 2003 yılında Üretici Destek Eşdeğeri Türkiye’de %26 iken AB’de %37’dir. Toplam Destek Eşdeğeri Türkiye’de GSMH’nin %4,4’ü, AB’de ise %1,3’ü düzeyindedir.

Meyve ve sebze üretiminde dünyada söz sahibi olan Türkiye bu alanda AB’de önemli bir role sahip olacaktır. Günümüzde, Türkiye’nin bu alanlardaki üretimi şu anda AB meyve üretiminin %40’ına, sebze üretiminin ise %20’sine denk düşmektedir. Türkiye AB’nin en büyük sebze üreticisi olmasına karşılık, İtalya ve İspanya’dan sonraki en büyük üçüncü meyve üreticisi olmaya adaydır.

Kuruyemişte dünyanın en önemli üreticilerinden olan Türkiye, 1999 yılında AB fındık üretiminden üç kat fazla üretim gerçekleştirmiştir. Uygun iklim koşulları ve ucuz işgücü nedeniyle Türkiye bu alanda çok avantajlı rekabet koşullarına sahiptir.

Türkiye'deki canlı hayvan ve hayvan ürünleri sektörü oldukça korumacı bir yapıya sahiptir. Kişi başına et tüketimi AB ortalamasının beşte biri, inek sütü tüketimi ise AB seviyesinin yarısı kadardır. Koyun eti dışındaki et ve süt ürünlerinin piyasa fiyatları AB ortalamasından yüksektir.

Önemli bir tarım ürünleri ihracatçısı olan Türkiye'nin 2003 yılında toplam ihracatının %8'i, toplam ithalatının ise %5'ini tarım ürünleri oluşturmaktadır. Tarımsal ihracatın %46,5'i taze meyve ve sebzelerden sağlanmaktadır. Tarım ürünlerinde Türkiye'nin en önde gelen ticari ortağı AB'dir. Türkiye 2003 yılında ABD ile yaptığı tarım ürünleri ticaretinde yaklaşık 600 milyon Euro açık vermiş; AB ile yapılan tarım ürünleri ticaretinde ise ticari fazlaya sahip olmuştur. AB'nin Türkiye'den yaptığı ithalatın büyük kısmını meyve ve fındık oluştururken, bu ürünleri sebze ve meyve preparatları izlemiştir. AB'nin başlıca ihraç ürünlerini ise tütün, hububat, hayvansal ve bitkisel yağlar oluşturmuştur.

Tarım ürünleri, Gümrük Birliği kapsamı dışında bırakılmıştır. Tarım ürünleri ticaretinde karşılıklı olarak tanınan tavizler, Türkiye'nin yararına asimetrik bir durum göstermektedir. Ayrıca Türkiye canlı hayvan ve hayvansal ürünler üzerine koyduğu ithalat yasağını sürdürmektedir. Bu durum Türkiye'nin AB lehine tanımış olduğu en önemli tavizin kullanılamaması sonucuna neden olmaktadır. Türkiye bu ürünlerin yasaklama gerekçesini kamu ve hayvan sağlığı olarak gösterse bile, bu uygulama uluslararası normlarla uyuşmamakta; esas olarak Türkiye'nin canlı hayvan ve hayvansal ürünler piyasasının korunmasına hizmet etmektedir.

Katılım öncesinde uzun bir görüşme süreci yaşanacağı için, Türkiye'nin olası üyeliğinin tarım alanındaki etkilerinin bugünden net bir analizini yapmak mümkün değildir. Bu alandaki değerlendirme, var olan müktesebatın etkilerinin ekonomik analizine dayanacak olmasına karşın, üyeliğin gerçek etkileri uzun katılım öncesi dönemde Türkiye'nin tarım politikasındaki gelişmeler tarafından belirlenecektir. Karşılaşılabilecek sorunlar, zaman içinde değişebilecek üretim ve tüketim alışkanlıkları, fiyat ve ticaret koşulları, DTÖ görüşmelerinin sonuçları ile dünya pazarının yapısı gibi nedenlerle daha da zorlaşacaktır.

Türkiye'nin tarım ve gıda sanayi rekabet edebilirliğiyle kırsal alanlarda ekonomik canlılığın sağlanması gelecekteki önemli siyasi ve ekonomik sorunları oluşturacaktır. Yeni üye ülkelerde olduğu gibi, katılım öncesi süreçte ticaretin serbestleştirilmesi yönünde adımlar atılmalıdır. Özellikle sığır etine ilişkin tavizlerin uygulamaya koyulması ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasında öncü adım olacaktır.

Türkiye hâlihazırda meyve ve sebzeler, kuruyemişler, nohut, mercimek ve koyun etinde rekabet edebilecek durumdadır. Önemli bir hububat ve hayvansal ürün üreticisi olan Türkiye'nin tarım sektörünün yeniden yapılandırılması

ve modernleştirilmesine katkı sağlayacak önlemlerin alınması gerekmektedir. Özellikle hayvancılık alanındaki veterinerlik önlemleri ile gıda güvenliğinin artırılması rekabet edebilirlik açısından büyük önem taşımaktadır.

*Tarım ürünlerinin hâlihazırda AB'deki tercihli rejimden önemli oranda yararlanıyor olması nedeniyle, üyelikle birlikte Türkiye'nin AB'ye olan tarımsal ihracatında kısa zamanda önemli bir artış olması beklenmemelidir. Ancak var olan kısıtlamaların kaldırılması halinde AB'den Türkiye'ye olan ihracat ve dolayısıyla karşılıklı ticaret hacmi artacaktır.*

Türkiye'de kırsal kesimdeki nüfusun büyük bir bölümü geçimini küçük ölçekli aile işletmelerinden sağlamaktadır. Kırsal alanlarda ekonomik gelişmeye katkı sağlanması için iş alanlarının çeşitlendirilmesi gerekmekte, bu da önemli bir kaynak ihtiyacı doğurmaktadır.

Katılım görüşmelerinin başlaması durumunda AB, 2007–2013 döneminde Türkiye'ye yönelik olarak, SAPARD, PHARE ve ISPA programlarının yerini alacak yeni bir katılım öncesi kırsal kalkınma aracı (*pre-accession Instrument*) yaratmalıdır. SAPARD benzeri önlemleri içerecek bu aracın hayata geçirilmesinde merkezîyetçi olmayan bir anlayış hâkim kılınmalı ve AB'dekine benzer bir Ödeme Ajansı oluşturulmalıdır.

AB tarım mevzuatının bugünkü yapısı dikkate alınarak yapılan hesaplamalara göre, Türkiye için yapılacak doğrudan gelir desteği ödemeleri bugünkü fiyatlarla 8 milyar Euro, pazar önlemleri ödemeleri de 1 milyar Euro olacaktır. Yeni üye olan 10 ülke için harcanması öngörülen toplam tarımsal mali kaynak ise bugünkü fiyatlarla 7 milyar Euro'dur. Türkiye için kırsal kalkınma alanında aktarılacak kaynak bugünkü fiyatlarla 2,3 milyar Euro olacaktır. Yeni üye 10 ülke için ise bu miktar 2 milyar Euro olarak hesaplanmıştır.

Görüşmeler başladığında, gerek Türkiye'de tarımın ekonomik ve sosyal yönden önemi, gerekse tarım sektörünün büyüklüğünün bütçe üzerinde yaratacağı mali etkiler, katılıma hazırlanmada en önemli konulardan birisinin tarım olacağını göstermektedir. Oldukça yüksek koruma düzeyi, Türkiye'nin tarım ürünlerinin AB içerisindeki rekabet gücüne ilişkin sorunları da birlikte getirmektedir. Türkiye'nin üyelik anındaki şoktan korunması için, katılım öncesi dönemde AB'nin ihracatına yönelik kısıtlayıcı önlemleri kaldırması ile tarım–gıda sektörünün yeniden yapılandırılması ve modernize edilmesi önem taşımaktadır. Kimi sektörlerdeki üretim potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda; Türkiye, AB tarımında önemli bir aktör olma kapasitesine sahiptir. Ancak, Türkiye'nin AB'ye ihracatı büyük ölçüde tavizli rejim kapsamında gerçekleşmektedir ve bu nedenle üyeliğin etkileri ilk aşamada temel ihrac kalemlerinde hissedilecektir.

*Türkiye'de kırsal nüfusun çoğunun geçimlik ve yarı geçimlik tarımsal işletmelerde istihdam edilmiş olması, katılımın sosyal etkilerinin önemli ola-*

*cağını göstermektedir.* Bu işgücünün azaltılması diğer ekonomik (özellikle kırsal alanlardaki) sektörlerin kapasitesi ile yakından ilişkilidir.

Türkiye'nin uygulamakta olduğu tarım reformu programının katılım öncesi dönemde doğrudan AB Ortak Tarım Politikasının gerekleri üzerinde ve özellikle müktesebat uyumunun henüz başlamadığı alanlarda yoğunlaşması gerekmektedir. Bu bağlamda öncelik tarım sektörünün yeniden yapılandırılması, modernizasyonu ve kırsal alanlardaki ekonomik canlılığın sağlanmasını amaçlayan bir kırsal kalkınma stratejisine verilmelidir.

Özel geçiş dönemleri ve istisnaların (*derogasyon*) söz konusu olacağı konular için, katılım öncesinde ve özellikle mevzuat tarama süreci başlamadan bir tahminde bulunmak olanaksızdır. Bu kapsamda, katılım öncesi dönemde mevzuat uyumu/ yakınlaştırılması yönünden ne kadar ilerleme sağlanacağı önem taşımaktadır. Ancak temel ilke açıktır ve Türkiye'nin o dönemde tarım alanında uygulanmakta olan AB müktesebatını eksiksiz kabul etmesi gerekecektir. Bu, büyük bir olasılıkla katılım sonrası döneme de sarkacak düzenlemeleri içeren uzun geçiş dönemlerini gerektirecektir. Bu geçiş dönemleri, hem Türkiye'yi tam uyumlu ve hazır olmadığı alanlarda katılımdan sonra yaşayacağı şoklardan koruyacak, hem de AB üye devletlerinde bazı spesifik sektörlerde var olan tereddütlerin giderilmesine katkıda bulunacaktır.

Veterinerlik alanında temel gereklerin katılım öncesi dönemde yerine getirilmesi gerekmekte birlikte, katılım anında da ciddi sorunların yaşanması beklenmektedir. *Bu nedenle, katılımdan sonra da Türkiye'den gelen canlı hayvan ve hayvansal ürünlerin dolaşımına yönelik özel kısıtlamalar öngörülmelidir.* Bu durum, Türkiye ve diğer üye ülkeler arasında özel sınır kontrolleri gerektirebilecektir.

Hayvansal kökenli ürünlerde Türkiye'nin gıda güvenliği ve hijyen alanındaki yüksek AB standartlarına ulaşması gereklidir. Katılımdan sonra Türkiye'de bu koşulları yerine getirmeyen işletmeler ya kapatılacak ya da tanıncak geçiş sürelerinde gerekli koşulları sağlayana kadar ürünlerini Türkiye dışındaki AB ülkelerine satamayacaklardır.

### **2004 Yılı AB İlerleme ve Etki Raporlarına İlişkin Değerlendirme**

Avrupa Komisyonu'nun 6 Ekim 2004 tarihinde Türkiye için açıkladığı İlerlemeye İlişkin Düzenli Raporu'nu, dönemin Tarım ve Köyişleri Bakanı Sami Güçlü "*Karamsarlığa gerek yok, Türkiye tarımsal destek ve piyasa mekanizması bakımından AB'ye giren son 10 ülkeden çok daha iyi, AB sadece üç alanda Türkiye'yi eleştiriyor. Hayvancılık, hububat ve yağlı tohumlar gibi tarım ürünlerine yüksek koruma oranları uygulanmasını, küçük işletmelerde üretim yapılması ve tarım altyapısının yetersiz olmasını eleştiriyor*" şeklinde değerlendirmiştir (Cumhuriyet, 2/10/2004).



Gelelim İlerleme ve Etki Raporlarının tarımla ilgili bölümlerinin içeriğine:

✓ Raporun İç Pazar Bölümünde, Türkiye'nin mevcut durumda neredeyse tüm tüketim malı gruplarında doymamış bir pazara sahip olduğu, iç pazara tümüyle entegre olmuş refah içindeki bir Türkiye'nin geniş ve büyüyen bir tüketici pazarı ve dinamik bir ihale pazarı olarak ortaya çıkacağı vurgulanmaktadır. AB'nin genişlemeden sorumlu komisyon üyesi Verheugen de, Raporu açıkladıktan iki gün sonra, Almanya'da katıldığı bir toplantıda, Türkiye'nin AB üyeliğinden kaygı duyanlara şu sözleriyle güvence veriyor: *"Kaygılar yersiz, 10–15 yıl içerisinde AB'nin güney ülkelerdeki pazarlarının yerine, önüne Türkiye çıkacak, Türkiye AB'nin en büyük pazarı olacak"*. Yani sanıldığı gibi AB'nin kaygısı kendini bile besleyemeyen bir ülkeyi bünyesine almak değildir; tersine Türkiye'yi karşısında AB şirketlerinin tarım yatırımlarını kolaylıkla yapacağı ve pazarlayacağı bir ülke olarak görmeyi istemektedir.

✓ Avrupa Birliği, genişlemenin OTP üzerindeki etkilerini azaltmak için Gündem 2000 tarım reformları kapsamında aday ülkelerin kırsal kalkınma ve OTP'ye uyum çalışmalarını desteklemek amacıyla Tarım ve Kırsal Kalkınma Alanında Özel Katılım Programı (SAPARD) oluşturmuştur. Ancak 6 Ekim'de yayımlanan Raporda, 1 Mayıs 2004'te AB'ye katılan ülkelerin yararlandıkları bu fonun yerine Türkiye için yeni bir katılım öncesi kırsal kalkınma aracı (IPA) önerilmesi, bir çifte standart olarak karşımıza çıkmaktadır.

✓ Raporda, Türkiye'de tarım işletmesi sayısının fazlalığının, küçük ölçekli ve düşük verimli olmalarının; ayrıca yüksek bir tarımsal nüfusun bulunmasının altı çiziliyor. Yani 1960'lı yıllarda AB'nin tarımsal yapısı/sorunları, günümüz Türkiye'si ile neredeyse birebir aynı. Bilindiği gibi, AB'de OTP uygulamalarının başlamasıyla, yapısal değişimin yaşandığı iki temel olan, tarımsal nüfus ve işletme ölçekleri olmuştur. 1960–80 yılları arasında makineleşme ve piyasa ekonomisi ile bütünleşme, tarımda istihdam edilen nüfusu yarı yarıya azaltmış; öte yandan yeni sosyo-ekonomik ve teknik yapıya uyum sağlayamayan küçük ve orta ölçekli işletmelerin önemli bir bölümü tasfiye olmuştur. Bu süreçte ortalama işletme büyüklüğü 120 dekardan 175 dekara; 500 dekardan büyük işletmelerin toplam tarım alanlarından aldığı pay ise %20'den %43'e yükselmiştir.

✓ Raporda, Türkiye'de kırsal nüfusun çoğunun küçük ölçekli (geçimlik ve yarı-geçimlik) işletmelerde istihdam edilmiş olması nedeniyle AB üyeliğinin sosyal etkilerinin önemli olacağı; bu işgücünün azaltılmasının diğer sektörlerin kapasitesi ile yakından ilişkili olduğu vurgulanmaktadır. Bilindiği gibi, Türkiye'nin 24 Ocak 1980 kararlarıyla yeni liberal politikaların yörüngesine girmesi, tarım sektöründe de köklü değişimlere yol açmıştır. Yapılan hesaplamalara göre her yıl yarım milyona yakın insan kırdan kente göç etmektedir. DİE verilerine göre, tarımda istihdam oranı 1980'de %54 iken günü-

müzde %25'e gerilemiştir. Oysa AB'de tarımsal istihdamın toplam istihdamdaki payı %5'ler seviyesindedir. Türkiye tarımının OTP'ye uyumu 12–13 milyon çiftçinin ya kendi toprağında işçi ya da işsiz kalacağı anlamına gelmektedir.

✓ Raporunda, Türkiye'nin 2000 yılından başlayarak tarımsal destekleri yeniden düzenlemeyi, arz–talep dengesini sağlamayı, sektörün rekabet gücünü artırmayı ve devlet müdahalesini azaltmayı hedefleyen bir tarımsal reform programı uyguladığı belirtiliyor. Ancak yine Raporun ifadeleriyle, Dünya Bankası'nın desteği ile geliştirilen bu proje henüz tamamlanmaktan uzaktır; DGD oranları yüksektir; müdahale alımları, girdi sübvansiyonları ve üretimle ilişkili destekler gibi bütçeden finanse edilen piyasa politikaları hala varlığını sürdürmektedir. Ayrıca tarımsal KİT'lerin özelleştirilme işlemi yavaş gitmektedir.

*Rapordaki bu yalanların doğrularını ortaya koymadan önce altını çizelim; sadece yukarıdaki paragraf, Türkiye'nin AB'ye giriş sürecinin IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı tarım politikalarına uyup uymadığına göre şekilleneceğini ortaya koymaktadır.* Gelelim yalanlara; Türkiye'de şu anda hangi tarım girdisine sübvansiyon uyguluyor, gübre mi, kredi mi? Müdahale alımları neredeyse sıfırlanmadı mı? Beş ürüne verilen çok düşük miktardaki primler dışında üretimle ilişkili destek kaldı mı? SEK, EBK, YEMSAN, TZDK, ORÜS, TÜGSAŞ nerede? TİGEM ve TŞFAŞ teker teker özelleştiriliyor. Raporun “doğruları” da yok değil! Ziraat Bankası ve TEKEL; IMF ve Dünya Bankası'na vaat edilen süre içinde özelleştirilemedi... Ayrıca, Türkiye'de tarımsal sanayi kurulmasına ve tarım ürünleri ihracatının geliştirilmesine öncülük etmiş olan Tarım Satış Kooperatif ve Birliklerine kamu desteği yasa hükmüyle yasaklanmasına, birçok sanayi işletmesinin satılmasına, binlerce çalışanın emekli edilmesi ya da iş akdinin iptaline rağmen, 750 bin çiftçinin sahibi olduğu bu kuruluşlar henüz tam anlamıyla bitirilemedi.

✓ Raporunda Türkiye'de tarımsal desteklerin 2003 yılı itibarıyla GSMH' nin %44'ü, AB'de ise %1,3'ü seviyesinde olduğu belirtilmektedir. 31 Ekim 2004 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 2005 Yılı Programına göre; son yıllarda toplam tarımsal desteklerin GSMH içindeki payı %1 oranının altında olup; 2003 yılında %0,79'dur. 2004 yılında yaklaşık %0,76 olması beklenmektedir; 2005 yılında ise %0,72 olarak programlanmıştır. Bir başka deyişle, Türkiye 2003 yılında milli gelirinin %8'ini tarımsal destekleme için harcamıştır. Oysa iç ve dış faiz demelerinin milli gelire oranı %16,4 olarak gerçekleşmiştir. Kısaca herhangi bir emek harcamadan faiz gelirleriyle geçinen zengin azınlığın kasasına, milyonlarca çiftçiye yapılan desteğin 20 kat fazlası kaynak aktarılmıştır. Öte yandan, tarım sektörünün GSMH'ye katkısının %12 dolayında olduğu dikkate alınır, tarımda destek/katma değer oranının yaklaşık %7 dolayında olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu değer gelişmiş ülke-

lerde genellikle %50–75 seviyelerinde oluşmakta; hatta bazı ülkelerde tarımsal destekler tarımsal katma değerine çıkabilmektedir. Yani Türkiye’de tarıma yönelik iç destekler “*de minimis*” sınırları içerisinde.

✓ Raporda, olası üyelik halinde bugünkü AB tarım mevzuatına göre, Türkiye için yapılacak doğrudan gelir desteği ödemelerinin 8 milyar Euro, pazar önlemlerinin 1 milyar Euro, kırsal kalkınma önlemlerinin 2,3 milyar Euro olacağı; bunların AB’ye yeni üye olan 10 ülke için harcanması öngörülen tarımsal mali kaynaktan daha yüksek olduğu belirtilmektedir. Kısaca olası üyelik halinde, Türkiye tarımının AB bütçesine getireceği yükün çok ağır olacağı kastediliyor. Ayrıca burada vurgulanması gereken bir başka konu; AB’nin 8 milyar Euro ödenmesi gerektiğini hesaplamasına karşın, Türkiye’nin 2004 yılında çiftçisine 1,5 milyar Euro dolayında DGD ödemesi yaptığıdır.

✓ Rapora göre meyve–sebze, kuruyemiş, bakliyat ve koyun etinde rekabet edebilecek durumda olan Türkiye’nin, halen AB’deki tercihli rejimden önemli ölçüde yararlanıyor olması nedeniyle, olası üyelikle birlikte kısa dönemde AB’ye olan tarımsal ihracatında önemli bir artış olmayacaktır. Tarımsal ürünlerin çoğunda ithalat vergileri AB’den daha yüksek ve bazı hassas ürünlerin ithali yasaktır. Türkiye üyelik anındaki şoktan korunması için katılım öncesi dönemde AB’nin ihracatına yönelik kısıtlayıcı önlemleri kaldırmalıdır. Böylelikle AB’den Türkiye’ye olan ihracat ve dolayısıyla ticaret hacmi artacaktır. Bilindiği üzere, temel tarım ürünleri AB ile 1996’dan başlayan Gümrük Birliği kapsamının dışında bırakılmasına karşın; hububat, şeker ve süt içeren işlenmiş tarım ürünleri Anlaşmaya dahil edilmiş; ancak Türkiye’nin avantajlı konumda olduğu domates salçası, meyve suyu ve sebze konserveleri işlenmiş tarım ürünü olmalarına karşın Anlaşmaya dahil edilmemişlerdir. Geçen 10 yıllık sürede Türkiye, AB ile ticaretinde Anlaşmanın bu hükmünden dolayı milyarlarca dolar kayba uğramıştır. AB’ye olan ihracatımızda tarımın payı 1996 yılında %16,1 iken 2003 yılında %8,1’e gerilemiştir. Öte yandan 1996–2003 döneminde Türkiye AB ile ticaretinde toplam 67,8 milyar dolar (yıllık ortalama 8 milyar dolar) açık vermiştir.

✓ Yukarıda anlatılan gerçeklere karşın Raporda, GB anlaşması kapsamında tarım ürünleri ticaretinde karşılıklı olarak tanınan tavizlerin Türkiye’nin yararına asimetrik bir durum gösterdiği; ayrıca Türkiye’nin canlı hayvan ve hayvansal ürünler üzerine koyduğu ithalat yasağını sürdürdüğü; katılım öncesi süreçte özellikle sığır etine ilişkin tavizlerin uygulamaya konulmasının ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasında önce adım olacağı belirtiliyor. Ancak katılımdan sonra da Türkiye’den gelecek olan canlı hayvan ve hayvansal dolaşımına yönelik özel kısıtlamalar getirilmesi öngörülmüyor. Türkiye, GB çerçevesinde AB’den gümrüksüz olarak 19 bin ton kırmızı et ithal etmeyi taahhüt etmiş; ancak AB’de görülen deli dana hastalığı nedeniyle

ithalat gerçekleşmemiştir. Halen Uluslararası Hayvan Hastalıkları Ofisi tarafından hastalık riskinin kalkmış olduğu deklare edilmemişken; daha önceleri yapılan hatalar gibi et ithali bir yandan ülkemiz hayvancılığının geleceğini tehlikeye atacak; öte yandan da insanlarımızı hastalık riski altına sokacaktır.

✓ Türkiye, aday ülke statüsü ile AB Ortak Tarım Politikası'na uymak yolunda çalışmalar üretmek durumundadır. AB'nin ortak piyasa düzenleri ve DGD uygulaması, Türkiye'de sürdürülen tarımsal uygulamalara oranla, çok daha fazla müdahalecidir. Bu bağlamda da, Türkiye'nin uymakla olumlu etkileneceği bir süreci temsil ediyor. Oysa AB, geçiş sürecinde Türkiye'ye kendisinin uyguladığı OTP yerine, IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı politikaların sürdürülmesini tavsiye ediyor. Yani AB Türkiye'ye, kendisi için uyguladığı DGD sistemini değil, Dünya Bankası'nın dayattığı DGD sistemini öneriyor. Ya sonrası? Şimdilik tarımın yükünü üstlenmeden Türkiye'ye özel statü önermek olarak gözüküyor.

## Dördüncü Bölüm

### IV. Azgelişmiş Ülkelerde ve Türkiye’de IMF ve Dünya Bankası’nın Tarım Programları

#### 4.1. IMF ve Dünya Bankası’nın İstikrar ve Yapısal Uyum Programlarına Giden Süreçler

*Borç krizine sürüklenen azgelişmiş ülkelere IMF ve Dünya Bankası tarafından dayatılan “yapısal uyum programları”, bu ülkelerde tam bir felakete yol açtı; tarımsal yapıları tahrip etti, kuraklığın, açlığın, yoksulluğun, iç savaşların temellerini attı. Ancak uluslararası sermayenin resmi kurumları, yine de, mantıksızca aynı reçeteleri yazmaya devam ediyorlar. “Arabaların sürücüleri aynı kaldığı sürece hep aynı yollardan geçilecek”. Azgelişmiş ülke halkları kendi sorunlarına sahip çıkarak, çözümü kendi örgütlü güçlerinde aramak yerine uluslararası sermaye ve yerli işbirlikçilerinden bekledikleri sürece bu reçeteler daha çok yazılacak...*

### **Sömürgecilik Dönemi**

Sömürgecilik döneminde kapitalist ülkeler, sömürgeleri, doğrudan siyasal denetim altında tutarak hammadde ve tarım ürünleri kaynağı, daha az da pazar olarak kullanıyorlardı. Sömürgelerin ekonomik siyasal gelişme süreçleri, tümüyle sömürgeci ülkenin çıkarlarına göre biçimleniyordu. Sömürgeler sanayileşemiyor, hatta kapitalistleşemiyordu. Bu dönemde bağımlılıkla geri kalmışlık arasındaki ilişki çok belirgindi. Gelişmek için önce siyasal bağımsızlığın kazanılması gerekiyordu.

### **Sömürge Sistemin Çözülmesi ve Yeni Sömürgecilik**

Sömürge sistemi 20. yüzyılın ikinci yarısında çözülmeye başladı. Bağımsızlığını kazanan kimi ülkelerde, ilk küreselleşmenin çöküşünün getirdiği olanakların da katkısıyla, bir gelişme, sanayileşme süreci başladı. Ancak II. Paylaşım Savaşı'nı izleyen "Yeni Dünya Düzeni" içinde görüldü ki, söz konusu ülkelerle gelişmiş ülkeler arasındaki fark kapanmıyor, hatta kapanmasının koşulları da oluşmuyordu. Bu kez de, yeni uluslararası işbölümü, eski sömürgeleri bir görece az gelişmişlik, teknolojik geri kalmışlık içine hapsedmiş gibiydi. Yeni işbölümü, sermaye yoğun, verimli sektörlerin metropol ülkelerde gelişmesini; emek yoğun, verimi düşük sanayilerin de az gelişmiş ülkelere kaydırılmasını öngörüyordu. Bu kez, yağma yoktu ama ticaret alanında eşitsiz değişim, sanayi alanında da doğrudan çokuluslu şirketlerin kâr transferi gelişme için gerekli ekonomik artığın önemli bir kısmını alıp götürüyordu. Üstelik sürekli artan bir borç yüküne, gelişmiş ülkelerin modası geçmiş ürün modellerine, teknolojilere ve montaj sanayiine bağımlı olmak gibi bir durum da vardı.

Belki iç pazarı gümrük duvarları arkasında korumak, gelişmeyi planlamaya çalışmak olanağı vardı ama iç pazarda egemen olanlar da yine çokuluslu şirketlerdi. Üstelik bu kez çokuluslu şirketler, devlet/çoğu zaman ordu ve kimi yerli iş çevreleri arasında oluşan ortaklıklar ülkelerin karar mekanizmalarını, çokuluslu şirketlerin çıkarlarına öncelik tanıyan bir biçimde belirliyordu. Böylece, siyasal bağımsızlığın içi, ekonomik bağımlılık yoluyla giderek boşaltılıyordu (yeni sömürgecilik).

### **Borç Krizi ve Uluslararası Mali Sermaye**

Kapitalizmin, II. Paylaşım Savaşını izleyen istikrarlı büyüme dönemi, 1970'lerde metropol ülkelerde başlayan krizle sona erdi. Kriz ucuz işgücü, hammadde ve devletler tarafından verilen ayrıcalıkların peşinde koşan çokuluslu şirketlerin uluslararası yatırımlarını hızlandırdı. Bilindiği gibi bu süreç aynı zamanda dış kredilerle de destekleniyordu. 1970'lerde birçok az gelişmiş ülkede sanayileşme süreci giderek hızlandı, ancak buna karşılık, ekonomik istikrarsızlık o denli arttı ki, ülke ekonomileri dış kaynak (borç ve yardım) olmadan işleyemez duruma geldi.

### ***Az gelişmişlere Yapısal Uyum Programları Dayatılıyor***

1980'lere az gelişmiş ülkeler şiddetli bir borç krizi ile girerken, uluslararası mali sermaye bu borçlanma/borç verme işlemleri sürecinde, uluslararası borç piyasalarını sıkı sıkıya denetleyecek biçimde güçlenerek girdi. 1970'ler boyunca mali sermayenin, az gelişmiş ülkeleri serbestleştirme, özelleştirme ve dünya ekonomisine açma politikaları da dünya ekonomisini düzenleyen IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlarda egemen duruma gelmişti. Bu kuruluşların borç krizine tepkileri, bu isteklere uygun olarak oluşturulan “*yapısal uyum programları*” oldu. Geri bıraktırlmış ülkeler dış kaynaklara ulaşmak istiyorlarsa, özellikle 1980'lerde borç krizinden sonra artık, ülke ekonomisinin, çoğu zaman da siyasal ilişkilerinin yönetilme biçimine ilişkin, kendi dışlarında kimi merkezlerde (Washington, Wall Street, IMF–Dünya Bankası) oluşturularak kendilerine dayatılan bu yeni uluslararası reçeteyi kabul etmek zorundaydılar (Yıldızoğlu 1996c).

### ***Metropoller Tarımda İhracatçı Konuma Geliyor***

Bu olguya bir de metropol ülkelerin mal ihracı gereksinimi yönünden bakmak gerekiyor. Bilindiği gibi 1970'li yıllara dek metropol ülkeler, genellikle sanayi malı ve mali sermaye ihracatçısı, hammadde ve tarım ürünleri ithalatçısı idiler. Emperyalist metropoller, geliştirip uyguladıkları yeni teknolojilerle (makine, kimyasallar ve biyoteknoloji) birlikte her türlü destekleme aracını da sonuna dek kullanarak, tarımsal üretimlerini olağanüstü artırdılar. Böylelikle hem gıda, hem de sanayi hammaddesi açıklarını hızla kapattılar. Önce kendi kendine yeterli hale geldiler, sonra da üretim fazlaları oluşmaya başladı. Ancak bu stoklar için yeni pazarlar bulmak gerekiyordu. İşte tam da bu nedenden dolayı az gelişmiş ülkelerin tarımsal kaynaklarını çökertmek ve pazarlarını ele geçirmek için bir saldırı programı başlattılar. Bu saldırı 1980'li yılların başında borç krizine sürüklenen Afrika, Latin Amerika ve Asya'da birçok az gelişmiş ülkeye dayatılan “*yapısal uyum programları*” ile gerçekleşti.

### ***IMF ve Dünya Bankası'nın Günümüzdeki İşlevleri***

Günümüzde IMF'nin iki temel etkinliğini gözetim ve yapısal uyum kredisi ve bunun yanı sıra az gelişmiş ülkelerin borç bunalımını yönetmek oluşturmaktadır. 1980'lerin başında birçok az gelişmiş ülke yabancı mali kuruluşlara olan borçlarını ödemede krize düşünce, dünya bankacılık sistemi çökme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. IMF'nin temel işlevi bu ülkelerin borçlarını ödemesini ve ödeme takviminin uygulanabilirliğini sağlamaktır. IMF bu amaçla az gelişmiş ülkelere borç verdi ve yukarıda belirtildiği gibi ülkelerin bu koşullara uyumunu sağlamak amacıyla, Dünya Bankası'nca geliştirilen “*yapısal uyum*” programının kabul edilmesi koşulunu getirdi. İlk yıllarda yalnız dış iktisadi dengesizlik durumunda borç veren IMF, son yıllarda artık tümüyle az gelişmiş ülkelere yönelik daha uzun dönemli yapısal uyum kredisi

vermektedir. Bu kredilerin amacı ekonomileri rekabete açarken ve liberalize ederken mali istikrarı sağlamaktır. Böylece IMF'nin "istikrar" ve Dünya Bankası'nın "yapısal uyum" programları eskiden olduğundan çok daha fazla paralelleştirilmiş ve bütünleştirilmiş oluyordu (Arın1995).

### **IMF ve Dünya Bankası İşbirliği İçinde**

Yapısal uyum uluslararası finans kuruluşları tarafından iki ayrı evre halinde ele alınır: "Kısa dönemli" makroekonomik istikrar önlemlerini bir dizi daha köklü ve "gerekli" yapısal reform izler. Ancak, daha büyük bir çoğunlukla, söz konusu "yapısal" reformlar "ekonomik istikrarı sağlama" süreciyle aynı zamanda gerçekleştirilir. IMF ve Dünya Bankası arasındaki görev paylaşımına göre, Dünya Bankası ekonomik reformları, IMF ise yapısal reformları desteklemeyi üstlenmiştir. "Gerekli" ekonomik reformlar Dünya Bankası tarafından yapısal uyum kredileri (*structural Adjustment loans*–SAL) ve sektörel uyum kredileri (*sectoral adjustment loans*–SECAL) ile "desteklenir" (Chossudovsky 1998).

Bu başlık altında tartışılan yapısal reformlar paketi;

- ✓ Ticaretin serbestleştirilmesi,
- ✓ Bankacılık sektörünün kuralısızlaştırılması,
- ✓ Devlet işletmelerinin özelleştirilmesi,
- ✓ Vergi reformu ve
- ✓ Tarım alanlarının özelleştirilmesi

ile ilgili önlemlerden oluşur. IMF tarafından yaşama geçirilen yapısal uyum programlarının işlevi de; alt yapısı Dünya Bankası tarafından oluşturulan bu yağmanın son adımını atarak ülkelerin gerçek varlıklarına el konulmasını olanaklı duruma getirmektir (Yılmaz 2000).

1980'lerde bu koşullarda dünya tarımında yeni bir uluslararasılaşma süreci başladı. Bu "yeni" tarım politikaları, artık ulusal tarımı çağdaştırmanın bir aracı değil, uluslararası sermayenin devrelerinin bir aracı haline gelmişti. Uluslararası mali sermaye, dış ticaret finansmanından, ödemeler dengesi finansmanına geçerken, IMF az gelişmiş ülkelere eğer borçlanmayı sürdürmek istiyorlarsa ülke pazarını uluslararası rekabete açmalarını, yerel tarıma verilen destekleri ihracata yönlendirerek ihracatı ve ihracata dönük üretimi teşvik etmelerini dayatıyordu.

IMF yapısal uyum programlarıyla dünya ekonomisine açılan, kontrolleri kaldıran, ekonomik yapılarını ve kaynaklarını borç ödemeye göre yeniden düzenleyen ülkelere, hükümetlerinin bu işgüzarlıkları çok pahalıya patladı. Bu ülkelerin hakları, gittikçe artan borç bağımlılığı altında, kendi ekonomileri üzerindeki demokratik ve ekonomik denetimlerini yitirdiler. Ekonomik daralmanın yükü esas olarak emekçi sınıfların üzerine yıkılırken, büyüme, dışarıdan alınan borçla ucuza çalıştırılan işçi ve köylülerin sırtından finanse



edildi. Bu arada yabancı bankalar, IMF yardım paketlerinin de yardımıyla, kendi borçlarını tahsil etmeyi sürdürdüler.

Ağırlıklı olarak tarıma dayalı ülkelerde ise IMF uyum politikaları, tam anlamıyla bir yıkıma yol açtı. Birçok araştırmacı, 1980–90'larda kronik hale gelen açlık sorununun arkasında, doğal nedenlerden daha çok, IMF politikalarının ülke tarımını ve hayvancılığını, dünya fiyatlarına bağımlı kılarak, yeni bir uluslararası işbölümünü zorlamasının böylece hem tarımı hem de doğal çevreyi tahrip etmesinin yattığını ortaya koydular.

Metropol ülkelerin, az gelişmiş ülkelerdeki tarıma yönelik politikalarının iki hedefi vardır. Birincisi; o ülkelerdeki geleneksel ve ülkenin gereksinimlerine, ekolojik koşullarına (iklim, toprak vb.) uygun tarımı çökertmek ve uluslararası tarım tekellerine bağımlı kılmak; ikinci hedef ise; doğrudan toprak kiralararak ya da satın alarak söz konusu ülkelerdeki tarım ve hayvancılığı uluslararası tekellerin en çok kâr edeceği biçimde yönlendirmektir (Evrensel, 20.03.2000).

### **Yıkımın Özeti**

Bu politikaların sonucunda, tarım ürünleri ithalatı serbestleşti ve az gelişmiş ülkelerin tarım ve hayvancılık ürünlerine açıldı. Böylece metropol ülkelerin tahıl ve et stokları eritilirken, bu programları uygulayan bağımlı ülkelerin tarım ve hayvancılık sektörleri çökmeye başladı. Bu çöküş, devletin tarımdan desteğini çekmesi, geleneksel olarak üretilen ürünleri değil, dünya ekonomisinde talebi olan ürünleri teşvik etmesi, tarımı birkaç üründe uzmanlaşmaya zorlaması ile daha da derinleşti. Sonuç olarak sıralamaya çalışırsak;

✓ Tarımcı nüfus kentlere göçmeye başladı, ancak, zaten kriz içinde ve işçi çıkartmakta olan sanayi bu nüfusu ememedi. Devletin altyapı yatırımlarına ayıracak parası da olmadığı için, bu yeni nüfus türedi işlere ve son derece kötü yaşam koşullarının egemen olduğu gecekonduklara yığıldı. Bir toplumsal kimi zaman da –örneğin Orta Afrika'da– etnik boyutlar alacak kriz mayalanmaya başladı.

✓ Kırsal alandaki topraklar boş kaldığı için erozyon doğal dengeyi tahrip etmeye başladı. Bu gelişme 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında birçok yerde görülmemiş ölçüde kuraklık, açlık ve buna bağlı olarak iç savaşlarla da körüklenen göçmen dalgalarına yol açtı (ki buna Afrika iyi bir örnektir).

✓ İhracata dönük olarak desteklenen ve yoğunluğu özellikle aşırı kimyasal kullanımı, aşırı sulama, hibrit tohum kullanımı ile artırılan alanlarda ise üretim tümüyle dünya fiyatlarındaki dalgalanmalara bağlı kaldı. Bu sektörde üretici değil, esas olarak ihracatçı ve uluslararası alıcılar büyük kârlar sağladılar. Yerel köylü nüfus ise yoksulluğun pençesinden kurtulamadı. Böylesine kıran kırana bir ihracat yarışının toprakta çoraklaşma, tuzlanma gibi sorunlar oluşturması, ormanları kestirmeye zorlaması (ör-

neğin Gana’da 1980’lerde hemen hemen tüm ormanlar ihraç edilmek için kesildi, Brezilya’da yağmur ormanları dış borç ödeme gereksinimini finanse etmek için yağma edildi) ve doğal dengeyi alt üst etmesi de bir başka yıkım oldu.

### **Programları Başarısız**

IMF’nin yapısal uyum programlarının gerçekte başarısız olduğu, az gelişmiş ülkelerde yıkıma yol açtığı, yalnızca metropol ülkelerinin ve uluslararası mali sermayenin işine yaradığı, yapılan araştırmalarda ortaya konuldu: 1995’e değin IMF’den uyum politikaları için kredi alan 137 ülkeden 81’inin IMF’ye bağımlılığı azalmak yerine arttı, 89 az gelişmiş ülkeden 48’inin durumu iyileşmedi, 32’si ise daha da yoksullaştı. Az gelişmiş ülkelerin dış borçları kriz sonrasında 1980’de 685 milyar dolar iken 1996 yılına gelindiğinde 2 trilyon dolara ulaştı. Bu arada IMF yalnızca 1984–1990 arasında az gelişmiş ülkelere net 715 milyar dolar aktarılmasını sağladı. Öte yandan IMF’nin kendi saptamasına göre bu yapısal uyum programlarını uygulayan ülkelerde ekonomik büyüme, uygulamayanlara göre daha düşüktü.

IMF’nin 17 Mart 2003 tarihli “Mali küreselleşmenin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkileri: kimi deneysel kanıtlar” (*Effects of financial globalization on developing countries: some empirical evidence*) başlıklı raporuna bakarsak; az gelişmiş ülke ekonomilerinin IMF’nin istikrar programlarıyla hızlı büyümeyi yakalayacağına, işsizliği önleyeceğine, geniş kesimin ekonomik durumunu düzelterek artık IMF’nin de inanmadığını görmekteyiz (Yıldızoğlu 2003).

Küreselleşme süreci olarak sunulan politikalar paketi, kapitalizmin 1980’lerde mali aşamasına giren yapısal krizine uyum sağlamak, onu düzenlemek için formüle edilmişti. Bu yönde, genel olarak uluslararası sermayenin, özel olarak da hegemonik ülkelerin çıkarı açısından etkili oldular. Bugün dünyanın en büyük çokuluslu 500 şirketi toplam dünya ticaretinin %70’ini, toplam dış yatırımların %80’ini elinde bulunduruyor. Dünyanın en zengin üç kişisinin toplam geliri 48 yoksul ülkede yaşayan 600 milyon insanın gelirine eşit hale geldi. Bunların üçü de –Bill Gates (90 milyar dolar), Warren Buffet (36 milyar dolar), Paul Allen (30 milyar dolar)– 1980–2000 arasında parladı. IMF’nin sözde “yapısal uyum programları” tam anlamıyla bir yıkıma yol açtı: Yoksulluk sınırının altında yaşayanların sayısı, gerilemek bir yana, 1985’te 1,1 milyardan 1998’de 1,2 milyara yükseldi. Sonuçta serbest piyasa uygulamalarının yaygınlaştığı dönemde küresel gelir dağılımı iyice bozuldu. 1970’te dünya nüfusunun en zengin %20’sinin geliri, en yoksul %20’sinin 31 katı iken; 1991’de bu oran %100 artarak 61 katına, 1990’ların sonunda ise 80 katına yükseldi. Dünya Bankası’nın yıllık olarak yayımlanan Dünya Gelişme Raporu’na göre, 1999’da yüksek gelirli olarak adlandırılan ve dünya nüfusunun %15’inin yaşadığı 24 ülke, 30,2 trilyon

dolarlık toplam gelirden %78’lik pay aldı. Dünya nüfusunun %40,5’inin (2,4 milyar) yaşadığı düşük gelirli ülkeler ise dünya hasılasının ancak 30’da 1’ini yaratabildiler. Böylece zengin ülkelerde kişi başına gelir 25,7 bin dolar bulunurken, düşük gelirli ülkelerde bu rakam 410 dolar oldu. Yani arada 1.530 kat fark var. Kişi başına gelir İsviçre, Norveç, Japonya, Danimarka ve ABD’de 30 bin doların üstünde olmasına karşılık, Malawi, Nijer, Sierra-Leone, Burundi ve Etiyopya’da 200 doların altında bulunuyor. Kişi başına gelirin 130 dolar dolayında olduğu Sierra-Leone üstelik dünyanın en adaletsiz gelir dağılımına sahip ülkesi.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, neoliberalizmin bu yaygın ve yadsınmaz sonuçları, insan onurunun sınırlarını zorlamaya başladı. Ancak piyasa ekonomisine dogmatik bir biçimde bağlı olan IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar, yine de, mantıksızca aynı reçeteleri yazmaya devam ediyorlar. Ergin Yıldızoğlu’nun belirttiği gibi *“Bu arabaların sürücüleri aynı kaldığı sürece biz bu yollardan geçmeye devam edeceğiz.”*

## **4.2. Yapısal Uyum Programlarının Azgelişmiş Ülkelerde Tarımsal Üretim ve Nüfus Üzerinde Yarattığı Etkiler**

Uluslararası mali sermayenin resmi örgütlenmeleri olan IMF ve Dünya Bankası “yapısal uyum programları” ve bu programı dayatmanın yolu olan “krediler” aracılığıyla azgelişmiş ülke halklarını yoksulluğa ve emperyalistlere giderek artan bir bağımlılığa sürükledi. Uygulanan ekonomi politikaları bu ülkelerde dış borç sarmalına ve mali krizlere yol açtı. IMF, bir ahtapot gibi her ülkeye yayılmış durumda. Bu programların toplumsal sonuçları karşısında dayanamayarak 1988’de IMF’den istifa eden ekonomist Davidson Budhoo’nun vurguladığı şu gerçekler aslında sözü fazla uzatmayı gerektirmeyecek kadar durumu özetliyor: *“IMF–Dünya Bankası uyum programları, azgelişmiş ülkelerde halkın tüketimini kısırarak, sanayi ihracatının teşvikine aktarılmasıyla sağlanan kaynaklarla, borç ödenmesini amaçlıyordu. IMF–Dünya Bankası’nın Afrika, Latin Amerika ve Asya’da, halkın gereksinimlerini göz önüne almayan, neredeyse soykırıma varan politikaları yüzünden 1982’den bu yana, her yıl 5 yaşın altında, 6 milyon çocuğun yaşamını yitirdiği sanılıyor... Bugün Üçüncü Dünya’da yaklaşık 1,2 milyar insan mutlak yoksulluk içinde yaşıyor (10 yıl öncesine göre %100 artış). Çevre sorunları açısından, milyonlarca yerli insan geleneksel tarımdan çiftliklere, kereste plantasyonlarına sürüldüler. IMF–Dünya Bankası’nın politikalarının Güney halkının yaşamı üzerinde felaket boyutlarına ulaşan toplumsal–ekonomik etkiler yarattığında hemen herkes anlaşıyor (Aktaran: Yıldızoğlu 1996)”*. Aşağıda kimi Afrika, Latin Amerika ve Asya ülkelerinde IMF–Dünya Bankası ile uygulamaya konulan yapısal uyum programlarının tarımsal üretim ve

nüfus üzerinde yarattığı etkiler özetlenmiştir (Chossudovsky 1999; Bello 1998; Barnet ve Cavanagh 1995; Süvari 1999; Demirci 2000):

#### 4.2.1. Aşağı Sahra Afrikası

*IMF'nin dayattığı dışa açılma politikaları Afrika'da tarımsal yapıları tahrip etti, kuraklığa, açlığa, kronik iç savaşlara yol açtı. Afrika dünyanın en borçlu bölgesi haline geldi. 1980'de dış borçlar GSMH'nin %39,6'sı iken, bu oran 1996'da %78,7'ye yükseldi. 1987-98 yılları arasında Aşağı Sahra'da mutlak yoksulluk içinde yaşayanları sayısı 80 milyon kişi arttı. Dünya Bankası'na yayımlanan bir rapor Afrika ülkelerinden çoğunun, 40 yıl öncesine göre çok daha geride olduklarını ortaya koyuyor. Emperyalistlerce kışkırtılan savaşların pençesindeki kara kıtadaki 48 ülkenin toplam yıllık geliri, Belçika'nın yıllık gelirini ancak geçiyor ve dünyanın en yoksul 50 ülkesinden 33'ü Sahra Afrikası'nda bulunuyor.*

#### Somali

Somali ekonomisi göçebe çobanlar ile küçük çiftçiler arasındaki değişime dayalı bir ekonomiydi. Göçebe çobanların nüfusun yarısını oluşturduğu ülkede, 1970'lerdeki yeniden yerleşim programları geniş bir kırsal ticaret sektörünün gelişmesine yol açmıştı. 1983 yılına değin hayvancılık ihracat gelirlerinin %80'ini oluşturuyordu. Üst üste gelen kuraklıklara karşın Somali, 1970'lere dek gıda açısından kendine yeterliliğini korumuştur.

1980'lerin başında IMF müdahalesi Somali'de tarım krizinin şiddetlenmesine yol açtı. Yapısal uyum programı tahıl ithalatına bağımlılığı arttırdı. 1970'lerin ortasından 1980'lerin ortasına değin Somali'ye yapılan gıda yardımı 15 kat arttı. Hükümetin teşvik ettiği ABD tahılının fiyatları düşürmesinin yanı sıra tarımsal girdi fiyatlarının yükselmesi küçük çiftçileri yok etti. En verimli tarım toprakları bürokratlar, subaylar ve tüccarların eline geçti. Kredi kuruluşları mısır, süpürge darısı gibi geleneksel ürünlerin üretimini teşvik etmek yerine, sulanan arazilerde ihracata yönelik meyve, sebze, yağlı tohum ve pamuk üretimini teşvik ettiler.

Dünya Bankası'nın dayatmasıyla hayvan sağlığı hizmetleri özelleştirildi. Suyun ticarileşmesinin yanı sıra 1970'lerde özelleştirilen kuyu ve otlakların korunması ihmal edildi.

Ülkenin temel gelirini oluşturan sığır ihracatı zengin ülkelerin çıkarlarına hizmet etmek için engellendi. Devlet harcamalarının uluslararası mali kuruluşların denetiminde yeniden yapılanmasıyla tarımsal altyapı çökertildi. Çobanların imhası, tahıllarını sığır karşılığında satan ya da takas eden çiftçileri boşlukta bıraktı. Üretimleri azaltılan devlet çiftlikleri daha sonra Dünya Bankası denetiminde ya kapatıldı ya da özelleştirildi.

## Zimbabwe

Bir zamanlar Güney Afrika'nın "ekmek sepeti" olarak anılan Zimbabwe, 1992'de yaşanan kuraklık ve kıtlıktan ciddi biçimde etkilendi. Büyük ölçüde daha az verimli topraklarda yapılan mısır üretimi ülke çapında %90 oranında düştü. Ancak, kuraklığın doruk noktasında ihracat amacıyla üretilen ve modern sulama, kredi, araştırma vb. ile desteklenen tütün üretiminde önemli artışlar sağlandı. Bir yandan kıtlık halkı karınca yemeye zorlarken, öte yandan tütünden elde edilen ihracat gelirleri dış borç ödemelerinde kullanıldı.

## Malawi

Bir zamanlar gıda ihracatçısı olan Malawi'de yapısal uyum programları uyarınca çiftçiler, hızla geleneksel gıda ürünleri üretimini terk ettiler. 1992'de mısır üretimi %40 azalırken, 1986-93 arasında tütün üretimi ikiye katlandı. Ülkedeki en verimli toprakların 150 bin hektarı tütün ekimine ayrıldı.

## Ruanda

Ruanda'nın 1962'de bağımsızlığı kazanmasından sonra da Belçika yönetimi sırasında kurulan ve ülkenin döviz girdilerinin %80'inden çoğunu oluşturan kahveye dayalı sömürge tipi ihracat ekonomisi büyük ölçüde korundu. Küçük çiftçilerin yaklaşık %70'i kahve yetiştiriyordu. Ancak yöresel pazarlarda ve kent pazarlarında geleneksel gıda ürünleri (manyok, fasulye, süpürge darısı) ve muz birası satışları da dahil, çeşitli ticari etkinlikler gelişmişti. 1965-89 yılları arasında GSYİH %4,9 oranında artmış, yıllık enflasyon %4'ün altında kalmıştı.

Ruanda'da 1980'lerin sonlarına değin gıda yardımını da içeren tahıl ithalatı diğer bölge ülkelerine göre çok düşüktü. Yerel üreticiler gıda ürünleri ithalatı kısıtlanarak korunuyordu. Bu kısıtlamalar 1990'da yapısal uyum programlarının benimsenmesiyle kaldırıldı.

Dünya Bankası'nın ticaretin serbestleştirilmesi, devalüasyon, tarım teşviklerinin kaldırılması, özelleştirme ve işten çıkarmaları içeren makro-ekonomik reform programı benimsenerek 1990'da Ruanda parası %50 devalüe edildi. Yakıt ve zorunlu tüketim maddelerine büyük zamlar yapıldı. Ödemeler dengesi korkunç biçimde bozuldu ve 1985'ten beri ikiye katlanmış olan dış borçlar, 1989-92 arasında %34 oranında arttı.

Ekonomik kriz, doruğuna 1992'de çiftçilerin umutsuzluk içinde 300 bin kahve ağacını kökünden söktüğünde ulaştı. Dünyada fiyatların yükselmesine karşın hükümet, IMF ve Dünya Bankası'yla yaptığı anlaşma uyarınca kahve fiyatlarını 1989'daki düzeyinde dondurmuştu. Kahve üretimi bir yılda %25 oranında düştü. Kahve üretimindeki kriz, geleneksel gıda maddeleri üretimini de geriletmişti. Ruanda'ya dayatılan "serbest piyasa" sisteminde ne ihraç ne de geleneksel gıda ürünleri ekonomik yaşam alanı bulabildi. Tarım sis-

temi tümüyle krize itildi. Ödemeler dengesi yardımı adı altında verilen kredilerin önemli bir bölümü –kimi zaman kredi koşulu gereğince– askeri teçhizat alımına yönlendirildi. Dahası, Ruanda ordusu bir gecede 5 binden 40 bine çıkarıldı ve kredilerin bir bölümü de buraya aktarıldı. Bundan hemen sonra Ruanda’da iç savaş, etnik çatışmalar ve katliamlar başladı.

## Gana

Gana, 1983–92 yılları arasında IMF ve Dünya Bankası’yla 16 istikrar ve yapısal uyum anlaşması imzalamış Afrika’nın en çok “*yapısal uyumlandırılmış*” ekonomisidir. Liberalleşme, devalüasyon ve devletsizleştirmeden oluşan bu sert daraltıcı politikaların sonucu tam bir başarısızlık abidesidir. Gana’nın dış borcu yapısal uyum programının uygulanmaya başlandığı 1983’te 1,7 milyar dolardan 1990’da 3,5 milyar dolara yükseldi. Dış borç ödemelerinin ihracata oranı da aynı dönemde %31’den %35’e yükseldi.

Gana’nın yapısal uyumunun üzerinde odaklaştığı temel nokta, ithalatı kısıp ihracatı, özellikle de paranın aşırı devalüe edilmesi sonucu kakao ihracatını artırarak, dış ödemeler tablosunun iyileştirilmesiydi. Ancak Gana’nın kakao üretimindeki büyük artış, 1986–89 döneminde dünya kakao fiyatlarında %48’lik düşüşe neden oldu. 1986–90 döneminde cari işlemler açığı 5 katın üzerinde arttı.

Programın ihraç ürünlerine (özellikle de kakaoya) aşırı destek vermesi, tarımsal girdi sübvansiyonlarını kaldırması, ülkenin gıda üretimini çökertti ve gıda maddeleri ithalatına bağımlılığı artırdı.

Öte yandan Dünya Bankası’nın desteğiyle ticari ormancılık canlandırılmaya çalışıldı, 1984–87 döneminde yaklaşık 3 kat artan kereste üretimi, Gana’da zaten kısıtlı olan orman alanlarının tahrip edilmesiyle sonuçlandı. 1993 yılı itibarıyla Gana’nın ormanla kaplı alanı başlangıçtaki düzeyin dörtte birine inmişti. Ormansızlaştırma bölgesel iklim değişiklikleri ve toprak erozyonuna yol açmasının yanı sıra ülkenin gıda güvenliğini de tehlikeye attı. Nüfusun %75’i gıda açığını giderebilmek için, yabani hayvan avlamak durumunda kaldılar.

## 4.2.2. Güney ve Güneydoğu Asya

*Güney ve Güneydoğu Asya’da uygulanan IMF–Dünya Bankası programları küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerinin batmasına neden oldu. Tarım destekleme sisteminin çöküşüyle birlikte kırsal nüfusun büyük bir bölümü topraklarını yitirirken toprak kutuplaşması ve tefecilik yaygınlaştı.*

## Hindistan

Hindistan'da 1991'de yürürlüğe konulan IMF programı yüzlerce milyon insanın yaşamını doğrudan etkiledi, ülkede yaygın kronik açlık ve toplumsal yoksunluk ortaya çıktı. IMF'nin gerçekleştirdiği "ekonomik operasyon" hükümeti sosyal programlar ve altyapı yatırımlarına yönelik harcamaları kesmek, destekleme fiyat uygulamasını kaldırmak ve en kârlı kamu işletmelerini büyük özel şirketlere ve yabancı sermayeye satmak zorunda bıraktı. 26 milyon örgütlü emek gücünden 4-8 milyon kamu ve özel sektör işçisi işlerinden atıldı.

IMF anlaşması gereğince tarım desteklerinin kaldırılması ve girdi fiyatlarının artırılması 900 milyonluk nüfusun 400 milyonunu oluşturan çok sayıda küçük ve orta ölçekli çiftçiyi iflasa sürüklediği gibi milyonlarca topraksız tarım işçisinin de yeni ekonomik politikaların altında ezilmesine yol açtı. O dönemin Dünya Bankası Başkanı Preston'un belirttiği gibi bu program "*yoksulluğun değil yoksulların yok edilmesine katkıda bulundu*". Milyonlarca tarım işçisi, esnaf ve küçük tüccar kişi başına günde 50 sentin altındaki gelirle yaşamaya çalıştı, kimileri açlıktan öldü. IMF programı tam anlamıyla bir "ekonomik katliam" aracı haline dönüştü. Mülksüzleşme hızlandırılırken komünal köy arazileri zengin köylüler ve toprak ağalarınca yağma edildi, tefeciler güçlendirildi.

## Bangladeş

Bangladeş'te Başkan Mujibur Rahman'ın 1975'te CIA destekli bir askeri darbeye iktidardan düşürülüp katledilişinin ardından, yapılan ABD askeri yardımının devamı, ülkenin IMF politikalarına tam olarak uyması koşuluna bağlandı. IMF'nin dayatmasıyla tarıma verilen teşvikler kaldırıldı, bu süreç 1980'lerin başlarında küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerinin batmasına yol açtı. Ayrıca tarımsal kredilerin liberalizasyonu tefecilerin geleneksel rolünü güçlendirdi. Ancak, yapısal uyum programı kapitalist çiftliklerin gelişimine de katkı sağlamadı. Ticaretin serbestleştirilmesi ve tahıl piyasasının kuralsızlaştırılması, iç pazara dönük gıda üretiminde durgunluğa yol açtı. Bu durgunluk aynı zamanda ABD'li tahıl üreticilerinin çıkarlarına da hizmet etti.

Bangladeş temel döviz girdisini hintkenevirinden elde ediyordu. Çokuluslu tekstil şirketlerinin çıkarımı gözeten IMF, verdiği krediye ek koşul olarak bu sanayiın üçte birinin kapatılarak 35 bin çalışanın işten çıkarılmasını istedi. Ancak yaşamları hintkeneviri ekimine bağlı olan üç milyon çiftçi ailenin bundan nasıl etkileneceği hiç düşünülmedi.

Sonuçta ülkenin değişik bölgelerinde kronik açlık yoğunlaştı. Neredeyse yalnız tahıldan oluşan beslenme sonucu A vitamini eksikliğinin yaygınlaşmasıyla, kırsal alanlarda yaşayan pek çok yetişkin ve çocuk kör oldu. Yar-

dım kuruluşları ve sivil toplum örgütlerince başlanan birçok “yoksulluğu azaltma projesi” ise asker ve sivil bürokratların zenginliğine katkıda bulunmaktan başka bir işe yaramadı.

### **Vietnam**

Vietnam’da savaşın vahşi koşulları içinde 1986’da Bretton Woods kuruluşlarının öncülüğünde uygulamaya konulan reformlar, ekonomik ve toplumsal çöküşün yeni bir tarihsel evresini başlattı. 1994’e değin kamu işletmelerinin %40’ı kapandı ya da iflasa sürüklendi, bir milyonu aşkın işçi ile çoğunluğu sağlık emekçisi ve öğretmen olmak üzere 136 bin kamu çalışanı işten atıldı. Borç yükü 1986–93 arasında on kattan fazla arttı.

1986’da başlatılan ikinci tarım reformu dalgası köylülerin büyük bölümünün yoksullaşmasına yol açtı. Orta Vietnam’da çiftçiler gıda üretiminden vazgeçerek kahve, manyok, pamuk gibi ihraç ürünlerinde uzmanlaşmaya teşvik edildiler. Ancak bu ürünler dünya piyasalarındaki arz fazlası nedeniyle satılamıyordu. Sonuç kıtlıktı, çünkü çiftçiler ne sanayi ürünleri satabiliyor, ne de kendi gıdalarını üretebiliyorlardı. Öte yandan tahıl piyasasının kural-sızlaştırılması, kıtlığı ve çocukların kötü beslenme düzeyini şiddetlendirdi. Çeltikten vazgeçip başka ürünlere dönüş, çeltik tarımı için çok elverişli bölgelerde bile teşvik edildi. 1980’lerin sonuna değin tarımsal destekleme sisteminin çöküşüyle birlikte tarımsal girdi maliyetlerinin yükselmesi, kırsal alanlardaki kutuplaşmayı artırdı. Arazi sahipliğinde daha büyük bir yoğunlaşma görüldü, kırsal nüfusun büyük bir bölümü topraklarını yitirdi. Özellikle güneyde tefecilik ve toprak kiralama yeniden ortaya çıktı. Giderek sayıları artan topraksız köylüler, kentlerde ya da zengin çiftçiler ve yabancı sermaye ortaklı ticari çiftliklerde mevsimlik işçi olarak çalışmaya zorlandılar.

Reformlar toplumsal sektörleri vahşice parçaladı. Eğitim sistemi ve sağlık hizmetleri çökertildi. Sıtma, verem ve ishal gibi çok sayıda bulaşıcı hastalık yeniden görüşmeye başladı. Vietnam halkı yaklaşık 40 yıldır harcadığı çabaları ve mücadeleyi yok etti, eski ilerlemenin kazanımlarını tersine çevirdi.

### **4.2.3. Latin Amerika**

*Dünya Bankası verilerine göre 1980–90 arasında Latin Amerika’da GSMH %10’un üzerinde düştü. Mutlak yoksulluk sınırı altında yaşayanlar 1980’lerde 130 milyon iken 1990’larda 180 milyon yükseldi. Aynı dönemde nüfusun en yüksek gelirli %20’sinin zenginliği, en yoksul %20’ye göre 20 kat arttı. 1990’larda Latin Amerika nüfusun %44’ü yoksulluk sınırının altında yaşıyor. 1990’da toplam dış borçlar 476 milyar dolar iken 1998’de 698 milyar dolara (GSMH’nin %45’ine) ulaştı.*



## Peru

Peru’da IMF/Dünya Bankası reçeteleriyle uyumlu yapısal reformlar, tüm ülkede ilan edilen olağanüstü hal ile birlikte yürürlüğe kondu. IMF programına karşı yürütülen sivil muhalefete gözdağı vermek için solda öne çıkmış kişiler, sendika, köylü ve öğrenci önderleri rastgele tutuklandı, işkenceden geçirildi ya da suikastlara uğradı. Ekonomik ve toplumsal politikaların başarısızlığıyla yükselen Aydınlık Yol ayaklanmasını bastırmada resmi yaklaşım “*ne hapse atma, ne de yaralı ele geçirme*” oldu.

IMF programı kırsal ekonomiyi hemen etkiledi, yasa dışı koka ekimi dışında, 1990 şok tedavisinden sonraki yıl tarımsal üretimde büyük bir düşme görüldü. Tarımsal sanayi tekellerinin pazarlama ve dağıtım kanallarını sürekli denetlemesiyle kırsal nüfusun yoksullaşması daha da arttı. Tarımsal girdi ve kredi fiyatlarındaki hızlı yükselişler küçük çiftçilerin iflasına yol açtı. Böylelikle üretim maliyetleri yükselen yerli üreticiler ucuz tarımsal ürünlerin ithal edilmesi sonucunda topraklarını yitirdiler. 1991’de çıkarılan toprak yasası en az 100 dekarlık mülkiyet birimlerini gerekli kıldı. Bu ölçeğin altındaki üretim birimleri artık tarım kredisi alma hakkına sahip değildi. Böylece toprağın yoğunlaşması, orta ölçekli işletmelerin güçlenmesine ve orta köylülüğün pekiştirilmesine yol açarak teşvik edildi. Ancak orta köylülük, yeni elde ettiği toprakların ipotek edilmesiyle ticari ve mali sermayeye bağımlı hale geldi. Toprak yasası, küçük çiftçilerin toprağını yitirmesine ve kentlerdeki ticari çıkar çevrelerinin büyük miktarlarda toprak satın almasına hizmet etti. Yoksul köylü yığınları ise giderek ticari tarımın yedek işgücü haline geldiler.

Peru öteden beri kokain elde etmek için kullanılan koka yaprağı üretiminde dünyanın en önde gelen ülkesiydi (üretimdeki payı %60). 1990 ekonomik şoku uyuşturucu ticaretinin daha da büyümesi için gerekli koşulları yarattı. Ekonomik reformlar yoksullaşan köylülerin koka üretilen bölgelere göçünü teşvik etti ve paraya çevrilecek bir ihraç ürünü olarak koka ekimi anlamlı sayılabilecek bir ölçekte artmaya başladı. 1991’de ABD ile uyuşturucuyu mücadele anlaşması imzalandı. Ancak, IMF destekli reformların bir sonucu olarak, bu anlaşmada öngörülen bölgedeki alternatif ticari tarım –yasadışı koka üretimi dışında– artık varlığını sürdüremez durumdaydı. Bu anlaşmaya karşın Peru’da uyuşturucu ekonomisi giderek güçlendi ve ülkenin borç servisi yükümlülüklerinin karşılanmasında önemli katkıları oldu.

## Bolivya

Ekonomisi –Peru’da olduğu gibi– temel döviz kaynağı olarak büyük ölçüde yasadışı koka ihracatına dayanan Bolivya’da 1985 yılında başlatılan IMF programı, koka ekonomisi ve kentsel hizmet sektörleri dışında durgunluğa yol açtı. Uygulanan ekonomik programın satınalma gücü düzeyini düşürmesi

ticaretin serbestleştirilmesiyle (ve ucuz gıda ithalatının ülkeye akın etmesiyle) birleşerek, büyük ölçüde iç pazara dayanan kırsal ekonominin çökmesine yol açtı. Yerel tahıl pazarları gıda yardımı ile Arjantin ve Brezilya'dan –kaçakçılık da dahil olmak üzere– ucuz gıda ithalatından (örneğin buğday) etkilendi. Ülkeye olan bu akış yerel gıda ürünlerinin fiyatlarını düşürdü. Tarımsal ürünlerin gerçek toptan fiyatları 1985'i izleyen üç yıl içerisinde %25,9 düştü. IMF programının soya fasulyesi üretimi dışında ticari tarıma katkısı olmadı ve Peru'da olduğu gibi geleneksel ihrac ürünlerinden yasadışı koka ekonomisine doğru bir geçiş yaşandı. Hükümet küçük koka üreticilerine karşı acımasız eylemlere girişti, ancak koka hamuru ticareti ve ihracatı yapan güçlü çıkar çevrelerine karşı pek etkin olmadı.

IMF'nin yapısal uyum programının tüm asli bileşenlerini kapsayan ekonomik paketin Bolivya tarımında yaptığı tahribatın istatistikî sonuçları 1990'larda alınmaya başlandı: Yoksulluk sınırı altında yaşayan köylülerin oranı %95'e fırlamıştı. Yani ülkedeki her yüz köylüden 95'i ayakta kalma savaşı veriyordu. IMF destekli programın uygulanmasıyla yabancı şirketler ülkedeki verimli toprakları ele geçirmiş, toprakları ellerinden alınan çiftçiler ise ölümcül toprak kaymalarına açık yamaçlarda tarım yapmaya ya da ormanları yakıp kendilerine alan açmaya zorlanmış, çoğu köylü kentlere göçmüştü. Küçük çiftçilere verilen devlet desteği kesilirken, tarımda tekelleşme hızlanmış; yabancı tekeller, yerli halklar tarafından bin yıllar içinde geliştirilen tarım tekniklerinin patentini ele geçirmişlerdi. Tümüyle ihracata dayalı tarım politikaları, kimyasala bağımlı tarım tekniklerini geliştirmiş, bunun sonucunda toprak zehirlenmişti.

## Şili

Şili en uzun süreli yapısal uyum programı uygulayan ülkelerden biridir. Program, ilk kez demokratik olarak seçilmiş Allende iktidarının, Pinochet tarafından faşist bir darbeyle yıkılmasından sonra başlatılmıştır. Şili'de yalnızca yapısal uyum programının bilinen öğeleri devreye sokulmakla kalmamış; serbest pazar fiyatlaması, ticari ve mali serbestleştirme, devalüasyon, ihracata dönük sanayi, özelleştirme, deregülasyon ve devletsizleştirme tam bir ideolojik intikam kaygısıyla uygulanmıştır.

1980'in sonuna geldiğinde Şili ekonomisi artık dönüşüme uğratılmış durumdaydı. 600 kadar devlet işletmesi satılmış, tüm mallar için %10'luk standart bir gümrük vergisi uygulaması benimsenmiş, yabancı yatırımcılar ekonomide büyük bir ağırlığa sahip olmuşlardı. Toplam ticaret hacmi 1970–90 döneminde GSMH'nin %35'inde %57,4'üne yükselmiş, dış borçlar daha da artmıştı.

Orman ürünleri ihracatı 1983–89 döneminde ikiye katlanmış, ancak birçok orman alanı kesilerek çam ormanı plantasyonuna dönüştürülmüştü. Ba-

lıkçılık endüstrisindeki aşırı avlanmanın doğal sonucu olarak, toplam balık üretimi 1990'da %22 oranında gerilemişti. Bunda bakır işleme rafinerilerinden çıkan atıkların ve tarım ilacı kalıntılarının akarsularla denize taşınmasının da önemli bir rolü bulunuyordu.

Şili'de uyumun maliyeti yoksulların ve orta sınıfın omuzlarına yüklendi. Bu nedenle hem yoksulluk hem de eşitsizlik büyüdü. Ülke nüfusunun yaklaşık %40'ı yoksulluk tanımına dahil edildi. 1980–90 döneminde yoksul %50'nin payı %20,4'ten %16,8'e gerilerken, en zengin %10'un payı %36,5'ten %46,8'e yükseldi. Pinochet faşizminin kanatları altında varlıklı sınıflar ekonomik egemenliklerini pekiştirirken yoksul %40'ın aldığı günlük kalori 1970–90 yılları arasında 2.000'den 1.600'e düştü.

### **Kosta Rika**

Kosta Rika, 1980–89 arasında IMF ve Dünya Bankası'nın 9 istikrar ve yapısal uyum programlarına tabi oldu. Temel amaç, ulusal ekonomiyi dışarıya ve yabancı sermayeye açarak, ekonominin etkinliğini artırmak ve döviz kazanmak üzere ülke sanayiini ihracata yöneltmekti. Yapısal uyum politikalarından en çok yararlanan iki sanayi dalı, muz endüstrisi ve sığır yetiştiriciliği idi. Muz endüstrisine büyük vergi indirimlerinin yanı sıra önemli sübvansiyonlar da sağlandı. Bir yandan yerli ve yabancıların sahip olduğu muz plantasyonları genişlerken, öte yandan ormansızlaşma süreci hızlandı. 1986'da başlayan muz plantasyonlarının genişlemesi yılda 2 bin hektarlık artışla devam etti ve bölgedeki biyolojik çeşitliliği tehdit eder bir duruma geldi. Aşırı düzeyde kullanılan kimyasal gübre ve tarım ilacı denize karışarak ülkenin güneydoğu sahilindeki mercan kayalığının %90'ını tahrip etti. Kosta Rika'da yapısal uyum, plantasyon sahiplerine yaradı ancak işçileri ve ailelerini daha derin bir yoksulluğa sürükledi.

Çevre bozulmasına neden olan bir başka sektör, yapısal uyum programından yaralanan uluslararası fast-food sanayiine yönelik sığır yetiştiriciliği idi. Devlet kaynaklı tarım kredilerinin üçte birine sahip olan sığır yetiştiricileri, orman alanlarını hızla otlak ve meraya dönüştürdüler. 1970–87 yılları arasında ülkedeki ormanla kaplı alan %50'den %31'e gerilemiş, ormansızlaştırılan alanların %70'i otlak ve meraya dönüştürülmüştür. Ancak hızla verimsizleşen bu toprakları terk eden hayvan yetiştiricileri, yeni orman alanlarını otlak haline getirmeye yöneliyorlardı.

### **Meksika**

Meksika, 1940'tan 1970'lere dek gıda alanında kendi kendine yeten bir ülkedir. Gıda üretimini son derece yüksek olan nüfus artış hızının iki katı bir hızla artırabiliyor, hükümet politikalarının temelini gıdada kendi kendine yeterlilik oluşturuyordu.

1981’de dünya piyasasındaki aşırı üretim nedeniyle petrol fiyatları düştü. Petrol sektörünün almak zorunda olduğu ek borç, Meksika’nın dış borcunu artırdı, devalüasyon gerçek bir dram boyutuna ulaştı ve parada istikrar ilkesi iflas etti

1982’de yaşanan borç krizinin ardından IMF’nin yazdığı reçeteler uygulamaya konuldu. 1986’da IMF ile stand-by anlaşması yapıldı, 103 milyar doları bulan dış borçların faiz ödemeleri yeni bir plana bağlandı (1987). Özelleştirme, serbestleştirme (dışa açılma, sermaye hareketlerindeki denetimin kaldırılması) süreci esas olarak 1988’den sonra hızlandı. Salinas hükümeti, devlet harcamalarını kısıtı ve bütçeyi denkleştirdi, özelleştirmeleri hızlandırarak 20 milyar doları aşkın gelir sağladı. Bu gelişmelerin ürünü olarak Meksika 1993 yılının sonlarında ABD ve Kanada tarafından kurulan Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi’ne (NAFTA) alındı. Özetle, özelleştirme ve “gümrük birliği”. Artık her yerde Meksika mucizesinden konuşuluyor, küresel yatırım şirketleri Meksika’ya müşterilerine coşkuyla öneriyorlardı.

Meksika’da yaklaşık altı yıl süren bir dışa açılma, serbestleştirme ve özelleştirme süreci sonunda, 1988’de 4 milyar dolar olan cari açık 1994’te 30 milyara, dış ticaret açığı da %400 artarak 20 milyar dolara çıktı. Böylece dış borçlar GSMH’nin %46’sına, yıllık ihracatın da %235’ine ulaştı. Aktif nüfusun %20’si işsiz, %40’ı gizli işsizdi ve yarısından çoğu yoksulluk sınırı altında yaşıyordu.

1994 sonunda yabancı yatırımcılar pesodan kaçmaya başlayınca peso, 10 günde yaklaşık %39 değer yitirdi ve çöktü. Meksika mucizesi bir anda küresel mali sistemi tehdit eden bir krize dönüştü. ABD yönetimi, bu krizin yoğunlaşmasını –IMF’nin de yardımıyla– tarihte görülmemiş büyüklükte (50 milyar dolarlık) bir yardım paketini hızla devreye sokarak engellemeyebildi.

Meksika’da tarım sektörü, ülkede 1980’li yıllarda başlayan IMF dayatmaları ve Dünya Bankası programlarıyla uygulanan ekonomik reformlar dalgasından payını aldı. 1988 yılından itibaren Salinas hükümeti döneminde başlayan tarımsal liberalleşme süreci “doğrudan gelir desteği” sistemine geçilmesiyle tamamlandı. ABD’li tarım uzmanlarının Meksika hükümetine verdiği “tarım geliştirme programları” çerçevesinde Meksikalı çiftçiler, mısır ve fasulye gibi gıda ürünleri yerine, daha yüksek fiyatla satabilecekleri hayvan yemi üretimine yönlendirildiler. Bu nedenle daha önce temel gıda maddelerine ayrılan arazilerde yonca ve başka hayvan yemleri ekilmeye başlandı. Bu arada tarım destekleme fonları %70 oranında azaltıldı, dış ticaretin serbestleştirilmesine koşut olarak mısır, fasulye ve şeker ithalatına izin verildi. 1990’lı yıllarda Meksikalıların tükettiği fasulyenin 40’ı, mısırın %25’i ve şekerin %30’u –hemen hemen tümü ABD’den olmak üzere– ithal ediliyordu. İthal fasulye doğal olarak yerli üretimden pahalı olduğu için, kişi başına fasulye tüketimi %28 oranında düşmüştü. Ayrıca taze süt tüketimi %21, et

tüketimi ise %30 azalmıştı. Satınalma güçleri %60 oranında gerileyen çok sayıda Meksikalı, bir zamanlar kolayca sağladıkları günlük gıdaları satın alamıyordu ve kırsal kesimdeki çocukların yarısı beslenme bozukluğu içindeydi.

Mısır ve fasulye gibi temel gıda ürünlerinde sübvansiyonların kaldırılması, sulama, bakım ve elektrik gibi hizmetlerin özelleştirilmesiyle başlayan süreç, 1992’de yapılan Anayasa değişikliğiyle ejidos olarak bilinen komünal toprakların da özelleştirilmesiyle hızlandırılmıştı. Doğrudan ödemeler programı ise “tarım reformu” konusunda atılan son adımdı. Program, devletçe belirlenen ürünlerde çiftçinin üretimini denetleme, dünya piyasalarında yaşanan gelişmelere göre üretimden vazgeçirmek için uygulanıyordu.

Tarımda uluslararası uzmanlaşmanın ve ulusal programlamanın bir örneği olarak gündeme getirilen sistem, uygulanan serbest tarım politikasıyla küçük çiftçileri bütünleştirmeyi amaçlıyordu. Doğrudan gelir sistemi, küçük üreticilerin, dünya fiyatlarıyla uyumlu bir üretim sürecine sokulmasını hedefliyordu.

Meksika’da doğrudan gelir ödemeleri, 1994 yılından itibaren 15 yıllık bir süre için geçerli Ulusal Doğrudan Ödemeler Programı (*Programa Ncional de Modernizacion del Campo*, PROCAMPO) ile başlatılmıştır. Destekleme fiyatları üç yıllık geçiş sürecinde azaltılarak, doğrudan gelir ödemeleri sistemine geçilmiştir. Başlangıçta 14 milyon hektarda uygulanan program, başta mısır, baklagil, sorgum ve buğday olmak üzere 9 ürünü kapsamakta, ödemeler verimden bağımsız olarak hektar başına yapılmaktadır. Ödemede üst limit 100 hektar olarak belirlenmiş olup, bir işletmeye en çok 6,7 bin dolar ödeme yapılmaktadır. Program kapsamındaki üreticiler garanti fiyat desteğinden yararlanamamaktadır. Doğrudan gelir ödemeleri programının başlatılmasıyla birlikte tarım kesimine transfer 1993’te 6,4 milyar Meksika dolarından 1994 yılında yaklaşık iki kat artarak 11,7 milyar Meksika dolarına yükselmiştir. Doğrudan gelir ödemelerinin transfer etkinliği destekleme fiyatlarına göre daha yüksektir. Büyük ölçekli işletmeler bu uygulama sonucunda –eskiden olduğu gibi– ödemelerden en büyük payı almaya devam etmektedir. Tüm üreticilerin %45’ini oluşturan 50 dekarın altında topraklı küçük çiftçiler, program ödemelerinin ancak %10’unu alabilmektedir. Yapılan araştırmalar doğrudan gelir sisteminin orta ve büyük işletmelerin gelirlerini yükselttiğini, 30 dekardan daha küçük işletmelerde ise daha önceki destekleme sistemine göre gelir azalması olduğunu ortaya koymaktadır.

PROCAMPO, sübvansiyonların kaldırılması sonucu tarımda oluşan mali güçlükleri aşma çabası olarak gerekçelendirilse de sistem, Meksika tarımının tümüyle NAFTA ayrıcalıklarından yararlanan ABD tekellerince yağma edilmesine yol açmıştır. Seçilmiş ürünlerde bir tür destekleme mekanizması olan PROCAMPO, her ne kadar çiftçinin uğradığı mali zararları karşılamaya

yönelik olsa da, sistem köylülerin bankalara ve tefecilere olan borçlarını karşılamaktan uzak kalmıştır. 1994'te yapılan devalüasyonla birlikte, programın uygulamaya konulduğu bir yıl içinde tarımsal borçlar %35 oranında artmış, tarım arazileri ABD şirketleri tarafından yok pahasına satın alınmıştır. Meksika tarımı hızla küçülmüş ve tarım işçilerinin %30'u topraktan koparak ilkel koşullarda yaşanan kent varoşlarına göçmüşlerdir.

Meksika ekonomisinin hızla büyümesi, ihracatın 1994'ten beri ikiye katlanması, ülke içindeki zengin-yoksul uçurumunu daha da derinleştirmiştir. Ulusal İstatistik Enstitüsü'nün araştırmasına göre, Meksika'nın köylüleri, yerli halklar ve sade vatandaş ekonomik büyümeden pay alamamış; en yüksek gelir grubundaki %20'nin ülke refahından aldığı pay, 1984-98 döneminde, %49'dan %54'e, en yoksullar grubundaki %40'ın payı ise aynı dönemde %14,4'ten %12,5'e düşmüştür. Meksika'nın NAFTA'ya katılmasıyla, en yüksek gelir grubunda yer alan %10'luk ailelerin aylık geliri 6,9 bin dolara çıkarken, en yoksullarınki 158 dolara inmiş, aradaki fark 44 kata çıkmıştır. Böylece Latin Amerika ekonomilerinin özel sermayeye açılması ve devletin rolünün azaltılmasıyla yoksulların da refahtan pay alacağı savı geçerlilik kazanmamıştır. Yaklaşık 98 milyon nüfuslu Meksika'nın 40 milyonu yoksulluk, 26 milyonu da mutlak sefalet içinde yaşamaktadır.

Meksika örneği uluslararası sermayenin az gelişmiş ülke tarımına doğru üretim örgütlenmesini üstlenerek girmesinin ve kırsal alanı global tarımın tahkimi altına almasının çarpıcı bir örneğidir.

### 4.3. Dünya Bankası'nın Türkiye'de Tarım Reformuna Yönelik Önerileri

27 Ekim-14 Kasım 1997 tarihlerinde bir Dünya Bankası Heyeti "*tarım sektörünü desteklemeye yönelik kimi cari politikaları değerlendirmek ve bunların nasıl iyileştirilebileceği konusunda önerilerde bulunmak*" amacıyla Türkiye'yi ziyaret etmiş ve bu ziyaretin sonunda Heyet başlangıç aşamasında vardığı sonuçlar ve önerileri içeren "*Tarımsal Destek Politikasına Yönelik Öneriler: Reform Taslağı*" başlıklı bir rapor hazırlamıştır. Rapor, 13 Kasım 1997'de Hazine tarafından organize edilen ve çok sayıda Bakanlığın katıldığı bir seminere sunulularak tartışılmıştır.

Dünya Bankası'nın Türkiye'den tarım reformuna ilişkin istekleri adı geçen Heyetin Başkanı John Nash tarafından hazırlanarak 1998'de yayımlanan "*Tarımsal Destek Politikası Önerileri: Reform İçin Öneriler*" başlıklı raporda daha da somut hale getirilmiştir.

Dünya Bankası'na göre, Türkiye'de halen uygulanmakta olan tarımsal destekleme politikaları mali açıdan pahalı ve ekonomik olarak verimsizdir. Vergi yükümlüleri ve tüketicilere önemli yükler getiren sistemden yoksul

çiftçi kesiminin küçük bir bölümü yararlanabilmektedir. Sistem var olan haliyle gereksiz harcama ve yolsuzlukları teşvik etmekte, kırsal alandaki yoksulluğun hafifletilmesi ve bölgesel kalkınma gibi politika hedeflerine yönelme açısından da etkisiz kalmaktadır. Kullanılan araçların çoğu AB ile entegrasyona engel oluşturmakta ve DTÖ kurallarını zorlamaktadır.

Dünya Bankası mevcut destekleme sistemi yerine önerdiği reformun temel ilkelerini şöyle açıklamaktadır: Tarım politikası reformunun temeli, çiftçiler tarafından girdilere ödenen fiyatlarla, onlar tarafından üretilen ürünlere ödenen fiyatların bir bütün olarak ekonomiye kattıkları gerçek değere eşit olmasına dayandırılmalıdır. Bu kapsamda geçerli olan ikinci kural; tarım politikası istikrarlı, anlaması kolay, basit politika araçlarıyla uygulanabilir ve siyasal keyfiliklere yol açmayan açık kurallara dayandırılmış olmalıdır. Parasal açıdan sürdürülebilir ve kestirilebilir nitelikte olması gereken desteklemeler; yoksulların desteklenmesi, çevrenin korunması ya da bölgesel kalkınma gibi kamu politikaları araçlarına yönelik olmalıdır. Bu çerçevede, tarım ürünleri fiyatları, dünya fiyatları düzeyine getirilmeli, fiyat destekleri ya da sübvansiyonlar yerine doğrudan gelir ödemeleri sistemi getirilmelidir. Ayrıca doğrudan ödeme yapmak ilkesi, üreticinin üzerinde kontrol olanağı bulunan herhangi bir şeye dayalı olmamalı (*delinking*), üretimden bağı da kopartılmalıdır.

Dünya Bankası, tarım destekleme politikalarına ilişkin olarak kısa, kısa-orta ve orta vadeli hedefler önermektedir.

Kısa vadede, tarım ürünleri fiyatları, dünya fiyatları düzeyine getirilmeli, Hükümet buğday gibi çok önemli ithalat rekabetine giren ürünler dışında, piyasa fiyatlandırmasına müdahaleden kaçınılmalıdır. Gübre ve kredi sübvansiyonları aşamalı olarak üç yıl ya da daha kısa süre içerisinde ortadan kaldırılmalıdır.

Tarım satış ve kredi kooperatiflerinin reformu için kısa vadeli amaç, hükümetle olan tüm bağların ve özel imtiyazların ortadan kaldırılmasıdır. Hükümetin TSKB Kanunu için hazırladığı değişiklikler, hükümetin TSKB yönetiminde doğrudan kontrol sahibi olmasını ortadan kaldıracak ve bunların sanayi hizmet araçlarının varlıklarını, kredi verenlerin haczine tabi tutacaktır.

Kısa ve orta vadede, doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi nedeniyle devlete ait olma gerekçeleri ortadan kalkan ve geçersiz varlıklar durumuna gelen tarımsal KİT'ler özelleştirilmelidir. Bunların bazıları hiçbir ön hazırlığa gerek kalmaksızın hemen özelleştirilebilir, kimilerinin ise biraz hazırlığa gereksinimi vardır. Raporlarda bu işlemin aşamaları;

- ✓ emek rasyonalizasyonu
- ✓ örgütsel yeniden yapılanma

- ✓ şirketleşme
- ✓ özelleştirme

olarak belirtilmektedir.

**(a) Emek Rasyonalizasyonu:** TEKEL, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TÜGSAŞ ve TMO'da toplam 73 bin sürekli işçi çalışmaktadır. Bu beş ana tarımsal KİT'te %30 işgücü fazlası bulunduğu kabul edilirse, bu, 22 bin personelin işten çıkarılması anlamına gelir.

**(b) Örgütsel Yeniden Yapılanma:** Çoğu KİT'in tarımsal destek fonksiyonları ticari birimlerle entegre olmuş ve pazarlama fonksiyonları gelişmiştir. Yeniden yapılanma ticari fonksiyonları destek fonksiyonlarından ayırmalıdır. KİT'lerin ticari birimi ile lojman, dinlenme yerleri ve kantin gibi sosyal mal varlıkları tasfiye için hazırlanırken, yayım gibi kimi çiftçi hizmet fonksiyonları Tarım Bakanlığına devredilerek hizmet sistemi geri kalanına entegre olmalıdır.

**(c) Şirketleşme:** KİT'lerin şirketleşmesi onların özerk, kendi kendini yöneten ve finanse eden kurumlar haline gelmesi demektir. Politika açısından bunun anlamı hükümetin KİT'lere sıkı bir bütçe kısıtlaması getirmesi ve zararlarını kapatmak için Hazineye güvenmekten vazgeçmeleri gerekliliğidir. Şirketleştiklerinde, hükümet, KİT'lerin devlete ait bankalara borçlanmalarını yasaklamalı ve özel sektörden de borç verenlerin ikrazları üzerinde herhangi bir güvenceyi kabul etmemelidir.

**(d) Özelleştirme:** Bu konuda birçok seçenek bulunmaktadır. Stratejik yatırımcılara (yabancı ya da yerli) yapılacak ticari amaçlı satışlar, bu kapsamda en uygun olan yaklaşımdır. Amaç, kuruluşun verimini yükseltmek ve pazara yönelik rekabet gücünü en yüksek düzeye çıkartmaktır.

Orta vadeli hedefin ise halen uygulanmakta olan girdi ve çıktı sübvansiyonlarına dayalı, karmaşık ve mali açıdan bedeli yüksek olan fiyat müdahale sistemi yerine küçük çiftçileri hedef alan saydam bir gelir destek programı getirmek olduğu belirtilmektedir. Dünya Bankası'na göre, bu yaklaşım halen mevcut olmayan bir çiftçi (ve kırsal alanda yaşayan diğer kesimlerin) kayıt sisteminin geliştirmesini gerektirmektedir.

Dünya Bankası'na göre, çiftçiler uygun gübre kullanımının ekonomik yararının farkındadırlar, dolayısıyla gübre kullanımını teşvik etmek için desteğin sürdürülmesine gerek kalmamıştır. Gübre desteğinin kaldırılması fiyatları yükseltecektir, ancak bu toplam gübre kullanımını önemli ölçüde etkilemeyeceği gibi gübrenin daha dikkatli kullanılması sonucu üretime etkisi ihmal edilebilir bir düzeyde olacaktır.

Dünya Bankası, Ziraat Bankası'nın çiftçilere ve tarım kredi kooperatiflerine verdiği kredilerin faiz oranlarının piyasa faiz oranları düzeyine yükseltilmesinin kısa vadede mali bedeli azaltmaya yardımcı olacağını belirtmek-



tedir. Bankaya göre, kısa vadede faiz oranını piyasa düzeyine göre ayarlayarak sübvansiyonu aşama aşama ortadan kaldırmak, tarım kredi kooperatiflerini tümüyle özerk hale getirmek ve bunların diğer kredi alanlarla eşit koşullarda rekabetini sağlamak ve en sonunda da Ziraat Bankası'nı özelleştirmek gerekir. Ayrıca Ziraat Bankası'nın özelleştirme için hazırlanmasının bir parçası olarak, Hükümet, Bankanın ticari bir temele dayalı olarak çalışmasını güvence altına almalıdır.

Dünya Bankası'nın Türkiye'ye önerdiği (ya da dayattığı) tarım reformu paketinin temel öğeleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir (DB 1997; Nash 1998; Öztuksavul 2000):

**(a) Girdi ve kredi sübvansiyonları:**

- ✓ Gübre destekleri en fazla üç yıl içerisinde aşama aşama ortadan kaldırılmalıdır.
- ✓ Tarım kredilerinin faiz oranları piyasa koşullarına bağlanmalı, Ziraat Bankası ticari bir temele dayalı olarak çalışmalı ve sonra da özelleştirilmelidir.
- ✓ Fiyat destekleri ya da sübvansiyonlara dayalı mevcut tarım destekleme sistemi yerine doğrudan gelir desteği sistemi getirilmeli ve bu sistem üreticinin üzerinde kontrol olanağı bulunan herhangi bir şeye dayalı olmamalıdır.
- ✓ Çiftçi kayıt sistemi geliştirilmelidir.

**(b) Fiyat destek politikaları:**

- ✓ Hükümet öncelikle piyasa fiyatlandırmasına müdahaleden –buğday gibi çok önemli ithalat rekabetine giren ürünler dışında– kaçınmalıdır.
- ✓ Taban fiyat uygulaması adı altında buğdayın rakip ihracatçısının belirlediği ihracat fiyatını baz alan bir eşik olarak asgari bir fiyat (mutlak) belirlenmelidir.
- ✓ Hükümet ithalat ve ihracat üzerinde nicel kısıtlamalar uygulamamak için somut bir çaba göstermelidir.
- ✓ İthalat resimleri ve KDV tarımsal ithalata yönelik tek vergi olmalıdır.

**(c) Tarımsal KİT'ler ve kooperatifler:**

- ✓ TEKEL, TŞFAŞ, ÇAYKUR, TÜGSAŞ ve TMO'da çalışan 73 bin devamlı işçiden ihtiyaç fazlası 22 bin işçi işten çıkartılmalıdır. Bu kuruluşlar ticari fonksiyonları destek fonksiyonlarından ayrılacak şekilde yeniden yapılanmalı; özerk, kendi kendini yöneten ve finanse eden şirketler haline getirilmelidir.
- ✓ Kısa ve orta vadede doğrudan gelir desteği sistemine geçilmesi nedeniyle devlete ait olma gerekçeleri ortadan kalkan ve geçersiz varlıklar haline

gelen tarımsal KİT'lerin bazıları hemen, bazıları da belirli bir hazırlık süresinden sonra özelleştirilmelidir.

✓ Tarım satış ve kredi kooperatiflerinin hükümetle olan tüm bağları ve özel ayrıcalıkları ortadan kaldırılmalı ve bunların sanayi tesislerinin borç verenerce hazine olanak sağlanmalıdır.

#### 4. 4. Türkiye'nin Uluslararası Mali Kuruluşlara Verdiği Niyet Mektuplarında Tarım Reformuna İlişkin Taahhütleri

Temel amacı kapitalist sistemin kendi istikrarsızlığını azgelişmiş ülkeleri sisteme eklemleyerek çözmek olan ekonomik istikrar paketlerinin, Türkiye iktisat tarihindeki yarım yüzyıllık geçmişine karşın tarımın istikrar paketleri içinde yer alması çok yeni bir olgudur. Bunda II. Paylaşım Savaşı'nın ardından oluşan yeni uluslararası işbölümünde tarım gibi katma değeri düşük sektörlerin azgelişmiş ülkelere bırakılmasının da etkisi vardır. Uruguay Turu sürecine değin de GATT görüşmeleri içinde doğrudan tarım kesimine yönelik bir anlaşma yer almamıştır. Ancak, bunu tarımın dışlanması olarak algılamak gerekir. Aksine, Truman Doktrini, New Deal Programı ve Marshall Planı doğrultusunda bu ülkelere yapılan dış kaynak aktarımı tarım ağırlıklıdır. Örneğin 1949, 1950 ve 1954'te Marshall Planı çerçevesinde gelen dış krediler tarım araç ve makineleri satın alınması ve yol yapımı amaçlı proje kredileri biçiminde olmuştur. Böylelikle hem tarımın dış borçlanma yoluyla makineleşmesi hem de pazara açılması sağlanmıştır.

IMF ve Dünya Bankası'nın Türkiye'nin tarım kesimi üzerindeki yönlendirme ve denetimleri 1945'lerden beri sürmesine karşın, tarım kesiminin açık ve belirgin bir biçimde istikrar paketlerinde yer alması 24 Ocak–12 Eylül süreciyle başlamıştır. Bilindiği gibi, bir istikrar önlemleri paketi olarak sunulan 24 Ocak 1980 Kararları, içerdiği yapısal dönüşüm programı nedeniyle kapitalist sistemin küreselleşme sürecine eklemleme modeliydi. 9 Aralık 1999 tarihli Niyet Mektubuyla içeriği belirlenen 2000–03 istikrar programı da bu modelin gerçekleşme yolundaki son aşamasıdır. 1994'te sonlanan Uruguay Turu tarım ve tekstil ürünleri olmak üzere iki sektör anlaşmasını kapsamaktaydı. Aslında Türkiye, Uruguay Turu'nun hükümleriyle birlikte “Çok Tarafli Anlaşmalar”ın “mal ticareti” başlığı altında yer alan tarım anlaşmasını imzalayarak tarımda desteklerin kalkacağını taahhüt etmişti. Dolayısıyla Türkiye, tarımda desteklerin kaldırılacağını 1994'ten beri bilmekteydi. Kaldı ki Aralık 1999'da IMF'ye verilen niyet mektubundan yedi–sekiz ay önceki IMF ve Dünya Bankası Bahar Toplantısı'nda *Türkiye'ye enflasyonla mücadelede Arjantin, sosyal güvenlikte Şili, tarımda da Meksika modelini gündeme getirmişti*. Yine niyet mektubunun gönderildiği günlerde “Tarımda Tam Liberasyon ile ilgili WTO Anlaşması” imzalanmış, üye ülkelerin tarım-

da korumacı uygulamalarını azaltmaları için ikna edilmeleri amacıyla bir yıllık bir görüşme dönemi tanınmıştı (Minibaş 2001).

Türkiye ekonomisi, Aralık 1999'dan beri niyet mektupları ile yönetiliyor. IMF'ye verilen ilk (özgün) niyet mektubu Aralık 1999 tarihini taşıyor. Üstelik hiç alışkın olunmamasına karşın, 2000 Mart'ında Dünya Bankası'na da –bir tür– niyet mektubu veriliyor.

IMF ve Dünya Bankası'na verilen niyet mektuplarında tarımsal reform ya da tarımda yeniden yapılandırmanın gerekçelerine bakıldığında, bunların, geçilmesi öngörülen doğrudan gelir sisteminin erdemlerinden çok mevcut destekleme politikalarının kötülükleri üzerine kurulu olduğu görülmektedir. 9 Aralık 1999'da IMF'ye verilen ilk (özgün) niyet mektubuna göre; halen uygulanmakta olan destekleme programları yoksul çiftçilere destek sağlamanın en düşük maliyetli yöntemi değildir. Yapılan uygulama, piyasadaki fiyat sinyallerini bozarak kaynak dağılımını olumsuz etkilemekte, yoksul çiftçilerden çok zengin çiftçilere yarar sağlamaktadır. Tüm bunların ötesinde, bu politikalar, son yıllarda ortalama olarak GSMH'nin %3'ü gibi bir maliyet ile vergi yükümlüleri üzerine ağır bir yük getirmektedir. 10 Mart 2000'de Dünya Bankası'na verilen kalkınma politikası mektubuna göre ise; tarım reformu programı, yıllık olarak GSMH'nin yaklaşık %1'i oranında uzun vadeli bütçe tasarrufu yaratacak ve tüketiciye en az GSMH'nin birkaç puanı oranında tasarruf sağlayacaktır. Daha önemlisi, bu program, çiftçinin katma değeri daha yüksek ürünlere geçmesini ve özel sektörün tarım sektöründe yatırıma girmesini engelleyen bozucu teşvik yapısını kıracaktır.

Uluslararası mali kuruluşlara verilen niyet mektuplarında hükümetin tarımsal reform ve tarımsal yeniden yapılanmaya ilişkin taahhütleri aşağıda özetlenmiştir.

#### 4.4.1. IMF ile İlişkiler

11 Mart 1947'de, yani IMF'nin kuruluşundan 1 yıl sonra üyeliğe kabul edilen Türkiye, bu kulübe şirin görünmek için IMF'ye üyeliği henüz söz konusu olmadan 7 Eylül 1946'da %119 oranlı bir devalüasyon yapmıştı. Bu yüksek oranlı devalüasyon ihracatı artırmamış, ithalatın hızını yavaşlatmamış ancak Türkiye'nin IMF'ye kabulünde önemli bir referans olmuştu (Sönmez 1999)

1950'li yıllar boyunca ithalatı kısıcı politikalara, ithal ikameci sanayileşme uygulamasına karşın, 1950'lerin sonlarına doğru ciddi bir ödemeler dengesi sorunu ile yüz yüze gelindi. 4 Ağustos 1958'de IMF'nin önerileri doğrultusunda yeni istikrar önemleri alındı, %320 oranında, 1946 sonrasının en büyük devalüasyonu yapıldı.

1960'lı ve 1970'li yıllar, Türkiye'nin ithal ikameci birikim modeli çizgisinde hızla ilerlediği bir dönemdir ve bu dönemin belli aralıklarında ve sonunda yüz yüze kalınan ödemeler dengesi darboğazı Türkiye ile IMF'yi yine sık sık buluşturacaktır. 1961–70 döneminde her yıl hükümet, IMF'ye bir niyet mektubu vermiş ve Türkiye 60 yıllık IMF'li tarihindeki stand-by düzenlemelerinin 8'ini bu dönemde yapmıştır.

IMF'li yıllar 1975 sonrası hızlandı. 1974 petrol şokuna pek aldırmayan Türkiye yüksek büyüme temposunu sürdürürken ithalatı da patladı ve yine ciddi bir ödemeler dengesi krizine sürüklendi. Şubat 1978'de %32'lik bir devalüasyon yapıldı. Ancak 1978 sonundaki denetimler, IMF'yi memnun edici değildi: Yüksek enflasyon, büyüyen dış açık ve kamu açığı... IMF'nin son derece radikal bir istikrar programı dayatması üzerine 10 Haziran 1979'da yapılan stand-by anlaşması ile 1 dolar 47 TL'ye çıkarıldı, KİT ürünlerine yüksek oranlı zamlar yapıldı. Ancak bu düzenlemeler ekonomide iyileşme sağlamadı.

24 Ocak 1980'de, önce istikrar önlemleri paketi olarak uygulamaya konan ekonomi politikaları dizisi zaman içinde ekonomik yapıda köklü değişiklikleri amaçlayan bir yapısal uyum programına dönüştü. Bu programın düzenleme ve uygulama evrelerinde IMF ve özellikle Dünya Bankası son derece etkili oldular.

12 Eylül darbesiyle başlayan ve 1983 sonunda kurulan Özal iktidarıyla süren dönemde, Türkiye sürekli ödemeler dengesi sorunu yaratan ithal ikameci birikim tarzından ihracata yönelik birikim tarzına doğru evrilmeye başladı. Ancak dışa açılmacı model de, kronik ödemeler dengesi krizini ortadan kaldıramadı. Bu dönemde IMF ile müthiş bir uyum yaşayan Türkiye, biri 1983, öbürü 1984'te olmak üzere iki stand-by anlaşması daha yaptı. IMF'nin yakıtı yeşil ışıklarla uluslararası bankalardan yoğun biçimde borçlandı.

1993'te Cumhuriyet döneminin en büyük dış açığı gerçekleşti, 1994 başlarına gelindiğinde enflasyon %114'ü buldu. Darboğazdaki ekonominin dış kredi muslukları kapandı. 15 Ocak 1994'te TL, %100'ün üzerinde değer kaybetti ve gecelik faizler %1.000'e ulaştı. Kriz gerçekten büyüktü ve 8 yıldır uzakta duran IMF'ye yine davet çıkarıldı. Hükümet krizi çözüme ulaştırmak için ücret, maaş ve tarım desteklerini ciddi biçimde düşüren bir istikrar programı hazırladı ve IMF ile 16. Stand-By Anlaşması yapıldı.

1996 sonunda enflasyon %86'ya dış ticaret açığı 20 milyar dolara tırmanmış, IMF'nin desteği olmaksızın dışarıdan borçlanma olanaksız hale gelmişti. IMF önerilerini kamu harcamalarını azaltıcı ve gelirleri artırıcı önlemler üstünde yoğunlaştırıyor, Dünya Bankası ise tarım alanında;

- ✓ Destekleme alımlarının sona erdirilmesini,
- ✓ Girdi sübvansiyonlarının kaldırılmasını,

- ✓ Tarımsal ticaret vergilerinin azaltılmasını,
  - ✓ Üretim tabanının çeşitlendirilmesini sağlayacak araçlar kullanılmasını,
  - ✓ TEKEL, TMO, TZDK, TŞFAŞ ve ÇAYKUR'a ait tüm birimlerin özelleştirilmesini ve tedricen tasfiye edilmesini,
- öneriyordu.

1 Temmuz 1998'de IMF ile dış kaynak arayışlarına yardımcı olacak Yakın İzleme Anlaşması imzalandı. Bu anlaşma çerçevesinde hükümet bir Ekonomik Politikalar Bildirgesi hazırlayarak IMF'ye sundu. Bu bildirme temelde bütçedeki faiz dışı giderleri kısmayı, tarım alanında ise, "destekleme fiyat artışlarının hedeflenen enflasyonla sınırlandırılmasını" hedefliyordu.

### 17. Stand-By Düzenlemesi / 9 Aralık 1999

- Reform programının orta vadeli amacı, var olan destekleme politikalarını aşamalı olarak ortadan kaldırmak ve doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmektir. Bunun için 2000 hasat yılında bir pilot program uygulamaya konacaktır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre sistem 2001 yılında ülke ölçeğinde yaygınlaştırılacak ve 2002 yılı sonuna değin tamamlanacaktır. Bu sistem 2001 yılı Mart ayına değin tamamlanacak olan çiftçi kayıt sistemi üzerine kurulu olacaktır.

- Geçiş döneminde tarım politikaları rasyonalize edilecek, bu amaca yönelik olarak mevcut destekleme politikalarının uygulanmasında belirleyici olacak ve doğrudan destek sistemi tam olarak uygulanıncaya değin geçerli olacak aşağıdaki ilkeler ilan edilecektir:

- ✓2000 yılı hububat destekleme fiyatları, tahmin edilen dünya piyasa fiyatının (Şikago Borsası'nda kote edilen fiyat) %35'inden fazla olmayacak şekilde belirlenecektir.
- ✓TMO tarafından yapılan hububat alım miktarı düşürülecektir.
- ✓Şekerpancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranına göre artırılabacaktır.
- ✓Hükümet adına sınaî tarımsal ürünlere ilişkin destekleme alımları yürüten tarım satış kooperatifleri birliklerine (TSKB) tam özerklik sağlayan bir yasa çıkarılacaktır.
- ✓Çiftçilere verilen kredi sübvansiyonu aşama aşama ortadan kaldırılacak; Ziraat Bankası'nca verilen sübvansiyonlu kredi miktarındaki artış 2000 yılında %55'i geçmeyecektir.
- ✓Gübre ve diğer girdi sübvansiyonları 2000 ve 2001'de nominal olarak sabit tutulacaktır.
- ✓2000 yılı sonuna değin İGSAŞ, EBK ve TZDK'nin özelleştirilme işlemleri tamamlanacaktır.

### **1. Gözden Geçirme / 10 Mart 2000**

- Tarım satış kooperatifleri birliklerini (TSKB) var olan kooperatifler yasasına tabi kılarak özerk hale getirecek yasa çıkarılacaktır.

### **2. Gözden Geçirme / 22 Haziran 2000**

- Tarım satış kooperatifleri birliklerinin (TSKB) satılması gereken miktardan daha fazla ürün alımı yapmamaları sağlanacaktır.
- 2000 yılı içinde TEKEL'i reforma tabi tutmak ve tütün destekleme fiyat mekanizmasını kaldırmak için üç yeni yasa çıkarılacaktır. Tütünün satışı için müzayede mekanizması hayata geçirilecektir. TEKEL'in ticari varlıklarının satışı 2001 yılında başlayacak ve 2002 sonuna değin tamamlanacaktır.

### **3. ve 4. Gözden Geçirme / 18 Aralık 2000**

- 2001 yılında doğrudan gelir desteği yaygınlaştırılacak ve ödemeler iki taksitte yapılacaktır. Çiftçi kayıtları 2001 Temmuz ayına değin büyük ölçüde tamamlanacaktır.
- 2001 yılında buğday destekleme alım fiyatları hedeflenen enflasyon düzeyini aşmayacak bir oranda artırılacak ve dünya fiyatları ile arasındaki fark en fazla %20 olacaktır.
- Dolaylı destek politikalarının kaldırılması devletin tarımsal ürünlerin üretim ve pazarlamasındaki payının daha da azalmasına neden olacak, bu da, bu alanda çalışan KİT'lerin hızla özelleştirmesini sağlayacaktır. Bu kapsamda;

✓TŞFAŞ'nin en az altı şeker fabrikasının 2001 sonuna değin özelleştirilmeleri amacıyla ÖİB portföyüne transferi sağlanacak geriye kalan şeker fabrikalarının özelleştirilmeleri 2002 sonuna değin tamamlanacaktır.

✓Şeker piyasasının reformunu sağlayacak olan Şeker Kanunu 15 Mart 2001'e değin Meclisten çıkarılacaktır.

✓TEKEL'i yeniden yapılandırılan bir kararname ve TEKEL'in tüm yaprak tütün işleme birimlerinin ÖİB portföyüne devrine izin veren ÖYK kararı Ocak 2001 sonuna değin çıkartılacaktır.

✓Alkollü İçkiler Kanunu Ocak 2001 sonuna değin çıkarılacaktır.

✓Tütün destekleme alımlarını kaldıran, alımlarda ihale mekanizmasını oluşturacak Tütün Kanunu 2001 Ocak ayı sonuna değin çıkarılacaktır.

### **5. Gözden Geçirme / 30 Ocak 2001**

- Tarım politikası reformları ve özelleştirme sürecinin temel öğelerinden biri olan TEKEL'in yeniden yapılandırılması 18 Aralık Niyet Mektubundaki ifadelerle göre daha da güçlendirilmektedir. Yalnızca tütün işleme birimleri yerine, TEKEL' in kendisi ÖİB'ye devredilecektir. Bu bağlamda tütün sek-

törünü yeniden yapılandıran ve tütün destekleme alımlarını kademeli olarak kaldıran bir yasa Şubat ayı sonuna dek yürürlüğe alınacaktır.

### **6. ve 7. Gözden Geçirme: Ekonomik Politikalar Bildirgesi/ 3 Mayıs 2001**

- Tütün sektörünü serbestleştiren, tütün için destekleme alımlarını tedricen kaldıran ve TEKEL'in varlıklarının satışına izin veren Tütün Yasası'nın Mecliste Mayıs ayı içinde kabul edilmesi beklenmektedir. Bu yasanın onaylanmasının ardından, 2002 sonuna kadar tamamlanması beklenen TEKEL ve TŞFAŞ'nin özelleştirilmesi, Dünya Bankası'nın kredileri ile desteklenmesini beklediğimiz tarım reformu programının diğer bölümleri ile koordine edilecektir.

- Şekerpancarı kotaları 12,5 milyon tondan 11,5 milyon tona indirilecek ve şekerpancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranından fazla artırılmayacaktır.

- Hububat destekleme alım miktarı kısıllacak ve ihtiyaç fazlası hububat stoku eritilecektir.

- Çiftçilere doğrudan gelir desteği uygulamasına paralel olarak, destekleme fiyatları en çok hedeflenen enflasyon oranında tutulacak (destekleme fiyatlarındaki artışın hedeflenen enflasyonu geçmeyecek şekilde yapılması koşuluyla, buğday destekleme fiyatı dünya fiyatının en çok %20 üzerinde kalacak şekilde Haziran 2001'e kadar düşürülecek; ithalat üzerindeki tarife en çok %45'e indirilecektir).

### **Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı/ 15 Mayıs 2001**

- Şekerpancarı için 2002–03 döneminden başlayarak devlet tarafından fiyat açıklanmayacaktır. Şeker piyasası, Şeker Kurulu tarafından düzenlenecektir. Gereksinim fazlası şeker üretimine son verilecektir. Çiftçilere doğrudan gelir desteği verilerek kaybı giderilecektir. Şeker fabrikalarının özelleştirilmesinin önü açılacaktır.

- Tütün mamulleri ve alkollü içkilerin fiyatlandırılması, dağıtımı, satışı ve kontrolüne ilişkin yöntemler Tütün Mamulleri ve Alkollü İçkiler Piyasası Düzenleme Kurulu'nca düzenlenecektir. 2002 üretim döneminden başlayarak devlet nam ve hesabına alım yapılmayacaktır. TEKEL'in üretim ve pazarlama birimlerinin özelleştirilmesinin altyapısı hazırlanmış olacaktır. Tütün üreticisinin alternatif ürün projesi ve doğrudan gelir desteği ile desteklenmesi gerçekleştirilecektir.

### **8. Gözden Geçirme / 26 Haziran 2001**

- Şeker Kanunu'nun Nisan ayında ve yeni Tütün Kanunu'nun Haziran ayında (ikincisi 8. gözden geçirmenin tamamlanması için koşuldur) yürürlüğe girmesinden sonra, Dünya Bankası'nca desteklenen tarımsal reform prog-

ramı kapsamında, şeker ve tütün fabrikalarının özelleştirmesini başlatılacaktır.

### **9. Gözden Geçirme / 31 Temmuz 2001**

- Ziraat Bankası'nın operasyonel yeniden yapılandırmasına (şube ve çalışan sayısının azaltılması) ilişkin ilerleme sağlanmıştır. Bu alanlarda 18 ay içerisinde rasyonel düzeye inilmiş olacaktır.

### **10. Gözden Geçirme / 20 Kasım 2001**

- Cumhurbaşkanı tarafından veto edilen Tütün Yasası'nın Mecliste 2002 Ocak ayı başında kabul edilmesi beklenmektedir.
- Özelleştirme İdaresi Başkanlığı TEKEL ve TŞFAŞ'nin özelleştirme planların –yasamaya ilişkin gecikmeler olsa da– tamamlamaya çalışmaktadır.

## **18. Stand-By Düzenlemesi / 18 Ocak 2002**

- 2002 yılında TEKEL, TŞFAŞ ve kamuya ait arazilerin özelleştirilmesine ilişkin tüm hazırlık çalışmalarının tamamlanması taahhüt edilmektedir. Ayrıntılı olarak;

- ✓TEKEL için bir özelleştirme planı hazırlanacak ve Eylül ayı sonuna kadar Bakanlar Kurulunca kabul edilecektir.

- ✓TŞFAŞ'ın özelleştirme çalışmaları, ilk adım olarak Mayıs ayına kadar bir özelleştirme planının kabulüyle sürdürülecektir. TŞFAŞ ve TEKEL'in başarılı bir biçimde özelleştirilmesinin öncesinde büyük ölçekli operasyonel yeniden yapılandırma gereklidir, bu kapsamda, Dünya Bankası ile yakın işbirliği içinde çalışılarak operasyonel yeniden yapılanmalar hayata geçirilecektir.

- ✓2001 yılında kamu arazi satışlarının artırılması amacıyla gösterilen çabalar artırılarak sürdürülecektir. Anayasal sorunların yapılan yasal değişiklikleri öngörülenden daha az etkili kılması nedeniyle, kamu arazi satışlarının önünde kalan engellerin en iyi biçimde kaldırılabilmesi için bir çalışma başlatılmıştır.

- Maliye Bakanı küçük ölçekli çiftçilere doğrudan gelir desteğine yeterince kaynak ayrılmasını teminen harcamalara ilişkin ödenekler arası kaydırma yapmayı onaylayacaktır.

### **1. Gözden Geçirme / 3 Nisan 2002**

- TEKEL'in tütün ve alkollü içeceklerle ilgili işletmelerinin yeniden yapılandırma ve şirketleşme çalışmaları ile TŞFAŞ'nin özelleştirme stratejisinin belirlenmesi konularındaki çalışmalar sürmektedir.

- Ziraat Bankası'nın 458 şubesi yıl ortasına kadar kapatılmış olacaktır.



## **2. Gözden Geçirme / 19 Haziran 2002**

- TŞFAŞ'nin özelleştirilmesine ilişkin bir yol haritası Temmuz ayı ortasına kadar onaylanmak üzere ÖYK'ye sunulmuştur.
- Ziraat Bankası'nın operasyonel yeniden yapılandırılması öngörüldüğü gibi ilerlemektedir.

## **3. Gözden Geçirme / 30 Temmuz 2002**

• Özelleştirme Yüksek Kurulu TŞFAŞ'nin özelleştirilmesine ilişkin bir yol haritasını kısa zamanda onaylayacaktır. Yol haritası, verimli çalışmayan 5 şeker fabrikasının kapatılmasını; 2002 yılı Ekim ayı sonuna kadar 7 fabrikanın şirketlere dönüştürülmesini ve özelleştirmeye ilişkin hazırlık çalışmalarının 2002 yılı sonuna kadar tamamlanmasını öngörmektedir.

• Ziraat Bankası'nın operasyonel olarak yeniden yapılandırılmasında önemli mesafe kaydedilmiş, şube ve çalışan sayısının azaltılması sürecinin kritik aşaması neredeyse tamamlanmıştır. Ziraat Bankası'nın özelleştirilmesine ilişkin olarak dışarıdan yardım alınacak ve koşullar elverdiğinde Bankanın satılmasına çalışılacaktır.

## **4. Gözden Geçirme / 5 Nisan 2003**

• Bütçenin kabulünden önce, DGD'ye yönelik Dünya Bankası tarafından da desteklenen hedeflere ulaşmak için gerekli ilave harcama kesintileri belirlenerek bütçeye dahil edilmiştir.

• TEKEL için bir özelleştirme planının kabul edilmesine ilişkin önkoşul yerine getirilmiştir.

• 2002 yılının üçüncü çeyreğinde İGSAŞ ve TZDK'nin satışına ilişkin ihaleler açılmıştır.

• TŞFAŞ'nin özelleştirilmesine ilişkin yol haritasının ÖYK tarafından 2003 yılı Haziran ayı sonuna kadar onaylanması beklenmektedir.

• Ziraat Bankası'nın şube ve çalışan sayısının azaltılması çalışmalarında ilerleme kaydedilmiştir.

• Özelleştirme öncesinde Ziraat Bankası'nda, kamu hizmeti ve tarım sektörüne finansman sağlanması faaliyetlerinin standart ticari bankacılık ilkeleri doğrultusunda yürütülmesine devam edilecektir.

## **5. Gözden Geçirme / 25 Temmuz 2003**

• Mali açığı kapatabilmek için tütün mamulleri ve alkollü içecek fiyatlarının 0,25 katrilyon TL sağlayacak şekilde artırılacaktır.

• Ziraat Bankası, tarımsal kredilerinin yeniden yapılandırılmasına ilişkin planları uygulamaya koymuştur.

- TEKEL'in özelleştirilmesine ilişkin ihale duyurusu Haziran ayında yapılmıştır. Gerek yerli gerekse yabancı yatırımcılar tarafından gösterilen yoğun ilgi dikkate alındığında, bu şirketin satışının 2003 yılı sonuna kadar tamamlanacağına inanılmaktadır.

- TŞFAŞ'ye ilişkin kapsamlı bir özelleştirme stratejisi, ÖYK tarafından 26 Haziran 2003 tarihinde kabul edilmiştir. Söz konusu strateji, TŞFAŞ'nin bazı işletmelerinin 2004 yılının başlangıcında satışa çıkarılmasını öngörmektedir.

#### **6. Gözden Geçirme / 31 Ekim 2003**

- TEKEL'in özelleştirilmesine yönelik hazırlıklar nedeniyle azaltılmasında geç kalınmış atıl istihdam dahil, 3,6 bin atıl kadro iptal edilmiştir.

- TEKEL'in özelleştirilmesinin 2003 yılı sonuna kadar tamamlanması planlanmaktadır.

- TŞFAŞ'nin 2004 yılında özelleştirilmesine ilişkin olarak ilerleme kaydedilecektir.

- Ziraat Bankası'nın özelleştirilmesi ertelenmiştir.

#### **7. Gözden Geçirme / 2 Nisan 2004**

- TEKEL alkollü içkiler biriminin satışı Şubat ayında tamamlanmıştır.

- TEKEL sigara biriminin satışına ilişkin yeni stratejinin 2004 yılı Nisan ayı sonuna kadar açıklanması planlanmaktadır.

- Bu yıl içinde TŞFAŞ'nin özelleştirmesinde ilerleme kaydedilmesi planlanmaktadır.

- Ziraat Bankası'nın özelleştirmeye hazırlanmasına ilişkin strateji ve ayrıntılı bir eylem planı üzerinde çalışılmaktadır.

#### **8. Gözden Geçirme / 15 Temmuz 2004**

- Ziraat Bankası'na ilişkin strateji geliştirilmiş olup, Temmuz ayı sonuna kadar duyurulacaktır. Amacımız bu bankaların yeniden yapılandırma işlemi tamamlanır tamamlanmaz ve piyasa koşulları elverdiğinde özelleştirilmesidir.

#### **19. Stand-By Düzenlemesi / 26 Nisan 2005**

*IMF İcra Direktörleri 11 Mayıs 2005 tarihli toplantısında Türkiye ile üç yıllık yeni stand-by anlaşmasını onayladı. 19. stand-by, 26 Nisan'da IMF'ye sunulmuş olan Niyet Mektubu'na dayanmakta ve 2002'de çizilmiş bulunan ekonomik hedefler ile toplumsal dönüşümleri aynen korumaktadır. Bu anlaşmada tarıma özel bir vurgu yapılmaması; 2000-05 döneminde IMF'ye tarımla ilgili verilen taahhütlerin hızla gerçekleştirildiği anlamına gelmektedir.*

### **1. ve 2. Gözden Geçirme / 24 Kasım 2005**

- Tarım harcamalarında GSMH'nin %0,1'inden daha az bir oranda artışa yol açan mazot, gübre ve tahıl ürünleri sübvansiyonları uygulamaya konulmuştur. Tarımsal sübvansiyonların bir bütün olarak, genel çerçevesi içinde sıkı bir biçimde kontrol edilmesi uygulamasına bağlı kalınacaktır.
- Ziraat Bankası'nın olası özelleştirmesine ilişkin hazırlıklar 2006 yılında yapılacaktır.

### **4.4.2. Dünya Bankası ile İlişkiler**

Türkiye, Dünya Bankası ile kredi ilişkisine ilk kez 1950 yılında girmiş, o tarihten günümüze toplam 163 kredi anlaşması gündeme gelmiştir. Yıl başına düşen her üç kredi anlaşmasından %20'si (31 adet) tarım sektöründedir; tarım bu payla sektörler arasında ilk sırayı almaktadır.

1950 yılından bu yana tarım sektörüne açılan 31 krediden 14'ü 1950–80 yılları arasında açılmıştır. Bunlar genel olarak sektörün belli noktalarında verimliliği artırmaya dönük kalkınma kredileridir. 1980'lerden sonra ve asıl olarak 1985 Tarım SECAL anlaşması başlangıç olmak üzere verilen krediler, tarım sektörünün ürün planlamasından kredi sistemine, girdi sağlamadan sektöre dönük kamu örgütlenmesine dek hem sektörü hem de sektörün yönetimini yeniden yapılandırmaya yönelmiş “program kredileri”dir. Teknik adıyla söylemek gerekirse, bu zaman diliminde açılan krediler “yapısal uyarılama politikası kredileri”dir; tarım sektörünü küreselleşme sürecinin gerekleri doğrultusunda düzenlemeyi amaçlamaktadırlar. Bu anlaşmalar girdi, kredi ve sulama sisteminde kamusal örgütlenmenin çözülmesi ve tarım sektörünün doğrudan küresel piyasa dengelerine bağımlı kılınması için gerekli zemini hazırlamıştır (Güler 2002).

1985 yılında Tarım SECAL ile başlayan süreç, 2000 yılında imzalanan Ekonomik Reform Kredi Anlaşması ve 2001 yılında imzalanan Tarımsal Reform Uygulamaları Kredi Anlaşmasıyla yeni bir evreye girmiştir. Bu krediler, küreselleşme sürecinin uygulama araçları olarak iş görmektedirler.

### **Kalkınma Politikası Mektubu / 10 Mart 2000**

- Programın orta vadeli hedefi, hükümetin sübvansiyon ettiği girdi, kredi ve temel ürünlerdeki fiyat desteklerine dayanan mevcut sistemin, doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirilmesidir. Program 2000 yılında pilot olarak başlatılacak, 2001'de ulusal düzeyde uygulamaya konulacak ve 2002'de geçiş tamamlanacaktır. Bu program çiftçilerin katma değeri daha yüksek ürünlere geçmesini ve özel sektörün tarıma girmesini engelleyen bozucu teşvik yapısını kaldıracaktır.

- DGD sistemi hazırlıklarının yanı sıra tarımsal destekleme politikalarını rasyonel hale getirme çabaları hızlandırılacaktır. Bu kapsamda;

- ✓Gübre sübvansiyonu 2000–01 döneminde nominal değer olarak sabit kalacaktır.

- ✓Kredi sübvansiyonları 2000 süresince aşamalı olarak ortadan kaldırılacaktır, Ziraat Bankası'na sağlanan sübvansiyonlu kredilerdeki artış, 2000 yılında %55'i geçmeyecektir.

- Tarımsal destekleme fiyatlarının ilgili dünya piyasasına bağlı olarak belirlenmesini getiren ve sübvansiyonların 2002 sonuna değin aşamalı olarak ortadan kaldırılmasını başlatan bir dizi politika değişikliği ilan edilmiştir. Bu kapsamda;

- ✓2000 yılı için hububat destekleme fiyatları, ilgili dünya referans fiyatına bağlanarak, bu fiyatlarla dünya fiyatları arasındaki fark %35'i geçmeyecek şekilde belirlenecektir.

- ✓Hububat ithalatındaki gümrük tarife oranları azaltılacaktır.

- ✓Tütün için 2001'de ihale ile satış sistemi başlatılacaktır.

- ✓Zeytinyağı ve pamuk için ödenen primler azaltılacaktır.

- ✓Çay toplama kapsamındaki ödemeler azaltılacaktır.

- ✓Şekerpancarı fiyatlama mekanizmasının reformunu içeren ek önlemler alınacaktır.

- Tarımsal reform programı, devletin tarımsal üretim ile tarımsal sanayi üretimlerinde doğrudan rol almaktan çekilmesine yönelik orta vadeli hedef doğrultusunda, sektördeki devlet varlıklarının ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesini içermektedir.

- ✓TSKB'ye tam özerklik sağlayan yasa, TSKB'nin işletmesinde tüm öncelik haklarını ve hükümetin rolünü ortadan kaldıracaktır.

- ✓TZDK'nin tüm varlıkları 2000 sonu itibariyle tasfiye edilecek ve kalan tüm çalışanları ayrılacak ya da başka görevlere atanacaktır.

- ✓TEKEL'in özelleştirilmesine olanak sağlayan yasa 2000 yılında yürürlüğe girecektir.

- ✓ÇAYKUR'un çay ve TŞFAŞ'nin şeker fabrikalarının 2001 yılında özelleştirilmesine başlanacaktır.

### **İkraz Anlaşması / 27 Mayıs 2000**

*Türkiye ile IMF arasında imzalanan "stand-by" düzenlemesi çevresinde yapılan programa destek olmak üzere Dünya Bankası'nda 759,6 milyon dolar tutarındaki krediye ilişkin 27 Mayıs 2000'de imzalanan İkraz Anlaşması, Bakanlar Kurulunca onaylanarak 14 Haziran 2000 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanmıştır.*

Anlaşmanın Çizelge-3 başlıklı bölümünde, verilecek kredi karşılığında Türkiye'nin tarım alanında yerine getirmekle yükümlü olduğu koşullar şöyle sıralanmaktadır:

- Aşağıdaki konuları içeren doğrudan gelir desteği stratejisinin uygulanmasında tatminkâr gelişme sağlanması;
  - ✓Pilot programın uygulanması;
  - ✓Ulusal çiftçi kaydının hazırlanması ve
  - ✓DGD programının 2001 ürün yılında ulusal düzeyde yaygınlaştırılması için Banka'ca yeterli bulunan bir programın kabul edilmesi.
- Aşağıdaki konuları içeren tarım sektöründeki fiyat ve kredi sübvansiyonlarının aşamalı olarak kaldırılmasına yönelik programın tatminkâr düzeyde uygulanması;
  - ✓Gübre desteğinin nominal değer olarak sabit tutulması;
  - ✓Tarımsal kredi sübvansiyonlarının aşamalı olarak kaldırılmasına yönelik programın uygulanması ve
  - ✓Banka ile sağlanan mutabakat çerçevesinde, 2001 yılı için ek önlemlerin ilan edilmesini içeren destekleme fiyatları reformunun uygulanması.
- Aşağıdaki konuları içeren tarımsal işletmelerin yeniden yapılandırılması programının tatminkâr düzeyde uygulanması;
  - ✓Banka ile sağlanan mutabakat çerçevesinde, tarımsal KİT'lerin özelleştirilme işlemlerinin başlatılması;
  - ✓TZDK varlıklarının tasfiye edilmesinin ve tüm çalışanlarının ayrılması ya da başka görevlere atanmasının tamamlanması ve
  - ✓Banka ile sağlanan mutabakat çerçevesinde, tüm tarım satış kooperatifleri birliklerinin etkin bir şekilde özerkleştirilmesi.

#### ***Tarım Mektubu / 7 Haziran 2001***

Mektupta, reforma, tarımsal destek mekanizmalarının dönüşümü ile başlandığı belirtilerek, ilk aşamada ticari etkinliklerin özel sektöre devredilerek, bir fiyatlama ve teşvik yapısı oluşturacağı kaydedilmiştir. İkinci aşama, devletin asli görevlerine dönmesiyle artacak verimlilik, sektörel kurumların geliştirilmesi ve AB'ye katılım sürecinin daha ayrıntıdaki yükümlülüklerinin yerine getirilmesi olarak üç ana hedefte odaklanacaktır.

- Reformun merkezinde DGD yer almakta olup, üreticilere girdi ve üretim tercihlerine bakılmaksızın DGD ödemeleri yapılacak; ödemeler zaman içinde yoksullara doğru yönlendirilecek ve ülke genelinde sosyal güvenlik ağına entegre edilecektir.

- Çiftçi kayıt sistemi 2001 yılında ivedi olarak başlatılacak ve 2002 itibarıyla tüm çiftçiler kayıt altına alınacaktır.
- 2003 yılına kadar hububat, şekerpancarı ve tütünde destekleme ve gübre sübvansiyonları kaldırılacak, tütünde ihale sistemi uygulanacaktır. Yağlı tohumlar ve pamukta uygulanan prim 2001'de %25 olmak üzere 2002'de önemli ölçüde azaltılacaktır.
- Tarımsal KİT'lerin özelleştirilmesi 2002'ye kadar tamamlanacaktır:
  - ✓Şeker fabrikalarının özelleştirilmesine 2001'de başlanacak ve tüm fabrikaların özelleştirilmesi 2002'de tamamlanacaktır.
  - ✓ÇAYKUR'un kimi fabrikaları 2001'de ÖİB portföyüne alınacaktır.
  - ✓TEKEL'in alkollü içki ve tütün malulleri üretim tesislerinin satışına 2001 yılında başlanacak 2002'de tamamlanacaktır.
  - ✓TMO aşgari düzeyde alım ve depolama işlevlerini yerine getirmek amacıyla 2001 yılında yeniden yapılandırılacak ve ölçeği küçültülecek; 2002 yılında mal varlıklarının bir bölümü satılacak ve kuruluşun piyasalara müdahalesi düzenleyici bir nitelik kazanacaktır.
- TSKB'lerin 12 bin personeli işten çıkarılacaktır.
- Üç yıllık alternatif ürün ve ürün planlaması (çiftçi ürün değişim programı) kapsamında üretim fazlası bulunan fındık ve şekerpancarı alanları 100'er bin, tütün ekim alanları ise 75 bin dekar azaltılacaktır.

### ***Tarım Reformu Uygulama Projesi'ne (ARIP) İlişkin İkraz Anlaşması / 12 Temmuz 2001***

Projenin amacı tarım reformu programını desteklemek ve özel olarak, uygun bir sosyal ve ekonomik güvenlik ağı desteği ile yapay teşvikleri ve hükümet sübvansiyonlarını azaltmak ve tarım kesimindeki üretkenliği artıracak olan, yeni bir tarımsal destek sistemi uygulamaktır.

30 Haziran 2005 tarihine kadar tamamlanması beklenmekte olan proje, bu amaçları gerçekleştirmek amacıyla aşağıdaki kısımlardan oluşmaktadır:

**1. Doğrudan Gelir Desteği:** Çiftçilere bütçe tarafından finanse edilen gelir desteği ödemeleri sağlamak için, ülke ölçeğinde bir tarımsal işletme ve arazi kayıt sisteminin kurulması.

**2. Çiftçi Geçiş Desteği:** Yüksek sübvansiyonlu ve ekonomik açıdan sürdürülemeyen ürünlerin (fındık, tütün) üretiminden, daha sürdürülebilir ürünlerin üretimine geçen, katılan çiftçilere mali destek sağlaması.

**3. Tarım Satış Kooperatifleri ve Birliklerinin Yeniden Yapılandırılması:** Tarım satış kooperatiflerinin bağımsızlığını ve mali özerkliğini, üyesi oldukları TSKB'ler üzerindeki mülkiyet haklarını kullanma yeteneklerini ve üye çiftçiler adına ürünlerin satma, işleme ve çiftçilere girdi sağlama yetenekle-

rini artırmak amacıyla TSK'lerin yeniden yapılandırılması, personel azaltılması ve onlara kapasite oluşturma yardımı sağlanması.

**4. Proje Desteği, Yönetim ve Uygulama:** Ülke ölçeğinde bir bilgilendirme kampanyası uygulanması, tarımsal istatistik, laboratuvar ve gıda testi, ürün sigortası etkinliklerine ilişkin teknik destek sağlanması; proje uygulamasının izlenmesi ve değerlendirilmesinde proje koordinasyon birimine yardım sağlanması, projenin yönetiminde ve uygulanmasında proje koordinasyon ve bileşen uygulama birimlerine yardım sağlanması.

#### **4.5. IMF ve Dünya Bankası'nca Türkiye'ye Dayatılan Tarım Reformunun Temel Öğeleri**

IMF ve Dünya Bankası tarafından uluslararası sermayenin çıkarları doğrultusunda dayatılan (stand-by düzenlemesi çerçevesinde Aralık 1999'da IMF'ye verilen niyet mektubu ile Mart 2000'de Dünya Bankası'na verilen kalkınma politikası mektubu ve adı geçen Banka ile imzalanan İkraz Anlaşmasında yer alan) ve siyasi iktidarlar tarafından adım adım uygulamaya konularak, tarım kesimini dünyanın acımasız piyasa ekonomisi karşısında korumasız bırakarak çökertmeyi amaçlayan sözde "Tarım Reformu" şu temel öğeleri içermektedir:

##### **(a) Destekleme Fiyatları Reformu ve Doğrudan Gelir Desteği Sistemi**

- ✓ Hükümetin sübvansane ettiği girdi, kredi ve temel ürünleri fiyat desteklerine dayanan mevcut destekleme politikalarının aşama aşama ortadan kaldırılarak doğrudan gelir desteği sistemiyle değiştirilmesi,
- ✓ Çiftçi kayıt sisteminin geliştirilmesi,
- ✓ Doğrudan gelir desteği sistemi tam olarak uygulamaya konuluncaya dek, destekleme fiyatlarının ilgili dünya fiyatlarına bağlı olarak ve hedeflenen enflasyon düzeyini aşmayacak oranda artırılması temeline dayanan destekleme fiyatları reformunun uygulanması,
- ✓ Hububat ithalatındaki gümrük tarife oranlarının azaltılması.

##### **(b) Girdi ve Kredi Sübvansiyonları**

- ✓ Gübre ve diğer girdi sübvansiyonlarının 2000–2001 döneminde nominal olarak sabit tutulması,
- ✓ Çiftçilere verilen kredi sübvansiyonlarının aşama aşama ortadan kaldırılması.

### (c) *Tarımsal KİT'ler ve Kooperatifler*

- ✓ Tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin özerk hale getirilerek işletmesinde tüm öncelik haklarının ve hükümetin rolünün ortadan kaldırılması,
- ✓ Sektördeki devlet varlıklarının (TEKEL, ÇAYKUR, TŞFAŞ, EBK, TZDK, İGSAŞ vb.) ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesi,
- ✓ Tarımsal KİT ve kooperatiflerin ürün alım miktarlarının azaltılması.

## 4.6. Tarım Reformu ve Doğrudan Gelir Desteği (DGD) Sistemi

Türkiye IMF ve Dünya Bankası'nca ülkenin gereksinimlerine ve doğal koşullarına uygun olarak biçimlenmiş geleneksel tarım yapısını çökerterek ülke ekonomisini, tarımını çokuluslu gıda–tarım tekellerine bağımlı kılmak; tarım ve hayvancılığı tekellerin en çok kâr edeceği biçimde yönlendirmek için dayatılan ve kısaca ARIP olarak adlandırılan bir programı uygulamaya koymuştur.

ARIP, İngilizcede “*Agricultural Reform Implementation Project*” Türkçede ise “*Tarım Reformu Uygulama Projesi*” tanımı altında Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığının uygulamacı kuruluşlar olarak, Hazine Müsteşarlığının Dünya Bankası'yla birlikte hazırladıkları bir uygulama projesidir.

Bu proje ile Türkiye’de tarımın Dünya Bankası desteğiyle yeniden yapılandırılması, tarım kesiminde ürün politikalarında birtakım değişimlerin oluşması öngörülmüştür. Dünya Bankası ile ARIP için teknik görüşmeler bir yılı aşkın bir süre sürdürülmüş ve projenin finansmanı için Dünya Bankası’ndan sağlanan 600 milyon dolar tutarındaki krediye ilişkin İkraz Anlaşması 12 Temmuz 2001’de imzalanmıştır.

Dünya Bankası destekli Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) üç ana ve bir tali bileşenden oluşmaktadır:

- ✓ Doğrudan gelir desteği (*Direct income support*)
- ✓ Tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin yeniden yapılandırılması (*Agriculture sales cooperatives and cooperative union restricting*)
- ✓ Çiftçi ürün değişimi (*Farmer transition*)
- ✓ Proje yönetimi ve teknik destek (*Project support services*)

Türkiye’de tarım politikasının amaçları Beş Yıllık Kalkınma Planlarında yer almakta ve aynı planlarda destekleme politikasının amaçları da açıklanmaktadır. IV. ve V. Planlarda hemen hemen aynı amaçlar gündeme gelirken, VII. Planda önemli değişiklikler dikkati çekmektedir. Planda, öncelikle, var olan duruma ilişkin şu saplamalar yapılmaktadır: Uygulanan desteleme poli-



tikalari ile üretici gelirlerinde istikrar sağlanamadığı gibi dünya fiyatları üzerinde seyreden destekleme fiyatları, bazı ürünlerde ekim alanlarının aşırı genişlemesine, üretim fazlası oluşmasına ve devletin fazla alım yaparak yüksek stok maliyetine katlanmasına neden olmuştur. Daha sonra da tarımsal politikalar ile ilgili amaçlanan yapısal değişim projesinin öğeleri şöyle sıralanmaktadır: Tarımsal destekleme politikaları, üretimin serbest rekabet koşullarında pazar sinyallerine uygun gelişmesi temel alınarak ve bu amaçla ayrılan kamu kaynaklarının daha rasyonel kullanılması gözetilerek yeniden yapılandırılacaktır. Bu çerçevede, tarım ürünlerine olan devlet müdahaleleri azaltılarak bunun yerine kayıtlı üreticilere doğrudan gelir desteği verilmesi yoluna gidilecek, girdi destekleri aşamalı olarak kaldırılacak, arz fazlası olan ürünlerin üretimleri, ekim alanları sınırlandırılarak ya da benzeri önlemler alınarak azaltılacak ve bunların yerine iç ve dış talebi olan ürünlerin üretimine yönelme sağlanacaktır (DPT 1995).

Dünya Bankası çevrelerinin yıllardır Türkiye'ye telkin ettiği konulardan biri de, mevcut destekleme biçiminin sona erdirilmesidir. Bu konu 5 Nisan 1994 Kararlarından beri Türkiye'nin gündeminde bulunmaktadır. Yukarıda değinildiği gibi, Türkiye'nin küreselleşme ve uluslararası rekabet yoluna angaje oluşunu geçmiş iki plandan daha köşeli çizgilerle ortaya koyan VII. Planda da tarımsal destekleme politikalarında dönüşüm niyeti yer almıştır. Ancak, Türkiye ne var olan sistemden tam olarak vazgeçmenin koşullarını, ne de bunun yerini alması beklenen yeni modelin kuruluş koşullarını hazırlayamamıştır. Bunun nedeni, kuşkusuz yapısalıdır. Dünya Bankası'nın ikiz kardeşi IMF'nin de benzer konuda dayatması üzerine, Türkiye 9 Aralık 1999 tarihinde IMF'ye verdiği niyet mektubunda, bu konuda hızlı bir dönüşümü gerçekleştirmek üzere taahhütlerde bulunmuştur. Buna göre, doğrudan gelir desteği (DGD) programı 2000 yılında pilot olarak başlatılacak ve ulusal çiftçi kayıt sistemi hazırlıkları başlayacaktır. Pilota dayalı olarak program, 2000 yılında ulusal ölçekte uygulamaya konulacak ve 2002'de geçiş tamamlanacaktır.

DTÖ literatürüne göre DGD, kamu kaynaklarından hedef tarım üreticilerinin gelir düzeyini etkilemek amacıyla yapılan transferler şeklinde uygulanan bir politika aracıdır. DGD iki şekilde uygulanmaktadır: üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri (*decoupling payments*) ve üretimle belli derecede bağımlı doğrudan gelir ödemeleri. Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemelerinde, devlet tarafından üreticilere yapılan ödemelerin, ne üreticinin ürettiği miktar ile ne de piyasa fiyatı ile herhangi bir bağlantısı yoktur. Bu sistemde yapılan gelir ödemesi geçmişte belli bir tarihteki ekim alanı ve verim dikkate alınarak yapılmaktadır. Üretimle belli bir derecede bağımlı doğrudan gelir ödemeleri ise, hedeflenen gruplara bazı koşullara bağlı olarak yapılan telafi edici ödemeler (*compensatory payments*) ile piyasa fiyatı ile üreticinin eline geçmesi arzulanan fiyat arasındaki farkın "fark ödemeleri"

(*deficiency payments*) adı altında ödenmesi şeklinde gerçekleştirilir (ZMO 2004).

Türkiye’de işletilmek istenilen üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri sistemidir. Belli bir düzeyde geliri olan çiftçiye hiçbir ürünle ilişkisi olmaksızın bir gelir aktarımı yapılacağı belirtilmektedir. Türkiye’de 2002 yılında ülke ölçeğinde uygulanmaya başlanılan sistem, şu anda hiçbir ülkede tek destekleme politikası olarak uygulanmamış iken, Türkiye adeta dünyada bir laboratuvar gibi bu politikanın deneme alanı olmaktadır.

### ***ABD’de Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları***

Türkiye’de “*doğrudan gelir ödemeleri*” ve “*gelire doğrudan ödemeler*” şeklinde ifade edilen politika aracı ya da sistem, ABD Tarım Kanunu’nda “esnek üretim sözleşme ödemeleri” olarak yer almaktadır. ABD’de uygulanan sistem 1996 öncesi üretime doğrudan bağımlı gelir ödemeleri şeklinde iken, 1996 sonrasında üretimden bağımsız gelir ödemeleri şeklinde uygulanmaya başlamıştır. AB ülkelerinde ise daha çok üretime bağımlı doğrudan gelir ödemeleri söz konusu iken, bu iki sistemin karışımı uygulamalar da mevcuttur. AB’de uygulanan reform sonucu üretici gelirleri 1992–1996 yılları arasında %4,5 oranında artış göstermiştir. Ancak, büyük işletmeler reform öncesinde olduğu gibi halen büyük oranda ödemelerden pay almaktadır. Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri, Reagan yönetimi tarafından GATT Uruguay görüşmelerinde, bütçe harcamalarını azaltmak, üretici gelirlerini korurken piyasa güçlerinin üretim ve ticaretteki etkisini artırmak, üretim üzerindeki denetim gereğini kaldırmak ya da azaltmak ve en önemlisi Amerikan tarım ürünlerinin rekabet güçlerini ve ihracat düzeyini artırmak amacıyla önerilmiştir (Babacan 1999).

### ***Meksika’da Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları***

1994 yılında Meksika’da piyasaların serbestleştirilmesi ve tarımsal desteklemenin fiyatlar yoluyla yapılması yerine üreticilere doğrudan gelir destekleri sağlamak amacıyla 15 yıllık bir süre için geçerli Ulusal Doğrudan Ödemeler Programı (PROCAMPO) başlatılmıştır. Reform ile birlikte tarımla ilgili kuruluşların özelleştirilmeleri başta olmak üzere bazı yapısal değişimler gerçekleştirilmiştir. PROCAMPO ödemeleri geçmiş yıllar ekim alanlarına dayandırılmıştır. Doğrudan gelir ödemelerinden yararlanan üreticilerin %88’i 50 dekarın altında işletmelere sahip olup, ödemelerin yaklaşık yarısını elde edebilmişlerdir. Büyük ölçekli işletmeler bu uygulama sonucunda eskiden olduğu gibi ödemelerden en yüksek payı almaya devam etmişlerdir. PROCAMPO ödemelerinin toplam bütçe harcamaları içindeki payı 1994 yılında %21 iken, bu rakam 1995 yılında %27’ye çıkmıştır (Babacan 1999).

### **Avrupa Birliği'nde Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları**

AB Ortak Tarım Politikası kapsamında uygulanan DGD sistemi, 1251/99 sayılı *Belirli Ekilebilir Ürünlerin Üreticileri İçin Bir Destekleme Sisteminin Kurulmasına İlişkin 17 Mayıs 1999 tarihli Konsey Tüzüğü* ve ona ek getiren/değiştiren tüzükler ile düzenlenmektedir.

Toplulukta, DGD'ye konu olan ürünler tahıllar (ekmeklik ve makarnalık buğday, çavdar, arpa, yulaf, mısır), yağlı tohumlar (soya fasulyesi, kolza, ayçiçeği, keten ve kenevir) ve proteinli ürünlerdir (bezelye, tarla fasulyesi ve tatlı bakla).

AB'nin uyguladığı DGD sisteminde, 2003 Haziran'ında gerçekleştirilen OTP reformu ile bazı değişiklikler yapılmıştır. Sistem, geçmişten bugüne olmak üzere, ana hatlarıyla şöyle özetlenebilir (ZMO 2004):

AB, hektar başına alan ödemesi uygulamakla birlikte, bu ödeme verimle bağlantılı olarak farklılaşmaktadır. Bu nedenle sistemin üretimden bağımsız olmadığı yolunda süregiden tartışmalar bulunmaktadır.

Avrupa Birliği OTP çerçevesinde, yukarıda belirtilen ürünlerin ekildiği ya da *set aside* önlemi kapsamında zorunlu koruma alanı olarak ayrılan ve boş bırakılan alanlar için hektar başına yapılan alan ödemeleri, daha önceden saptanmış olan bölgesel verim dikkate alınarak hesaplanır.

Bu kapsamda üye ülkeler, ülkenin çeşitli bölgelerinde 1989–91 döneminde geleneksel olarak ekilen ya da nadasa bırakılan alanların toplamının ortalamasını alarak, bölgesel temel alan ve bunların toplamı olarak bir ulusal temel alan belirlerler. Bu kapsamda ülkeler, coğrafya ve ekolojilerinin özelliklerini de dikkate alarak, tüm ülkeyi tek bir ulusal temel alan olarak belirlemek ya da birçok bölgesel alan belirlemek konusunda değişik tercihler yapmaktadırlar.

Bölgesel temel alan, 1989–91 yıllarında kamu yardım planı kapsamında ürün yetiştirilmesine ya da *set aside* (zorunlu alan koruması) önlemine ayrılan alan büyüklüklerinin ortalamasını ifade eder. Kolza, soya ve ayçiçeği için bölgeselleştirme, yağlı tohumlar ya da hububatların ortalama verimi temelinde yapılır. Proteinli ürünler ve tekstil amacıyla yetiştirilmeyen keten ürününde telafi edici ödemelerde, hububat verimi dikkate alınır. Mısır için ise sulu ve susuz alan ayrımı yapılarak özel verim saptanabilmektedir.

Yapılacak alan ödemelerine esas olmak üzere, üye devletler, somut ölçütlerle dayalı olarak homojen verim bölgelerini gösteren bir bölgesel verim planı oluştururlar. Mısır ve sulanan alanlar için, diğer ürünlerden farklı bir verim değeri saptanabilmektedir. Bu kapsamda üye devletler, her bir üretim bölgesi için, 1986–91 yılları arasındaki en düşük ve en yüksek verim değerlerini çıkartıp, geriye kalan üç yıl verim değerlerinin ortalamasını alarak bölge planlarına kaydederler.

Yapılacak doğrudan ödeme miktarı, bölge planında yer alan ortalama verim (ton/ha) ile ton başına yapılacak yardım miktarının (Euro/ton) çarpılması ile hesaplanır ve Euro/ha cinsinden bir değeri ifade eder. Bu bağlamda, üye devletlerce bildirilen bölgelerin verim değerleri, o bölgenin yararlanacağı DGD ödemesi miktarını belirlemektedir.

Alan ödemesi için başvuruda bulunan üreticiler, ekilebilir alanlarının %10'u üzerinde *set aside* uygulaması yapmak zorundadırlar. Bununla birlikte, bu uygulama, 92 tonun altında hububat üretimi yapan küçük üreticileri kapsam dışında bırakmaktadır. Ayrıca, mera arazileri ya da çok yıllık yem bitkisi üretilen alanlara yönelik alan ödemesi isteminde bulunulamayacaktır. Bununla birlikte, DGD ödemesine konu ürünler ile ekim nöbetine giren çok yıllık yem bitkisi alanları, bu hükmün dışında tutulabilmektedir. Zorunlu koruma alanı oranı, 2000/01 pazarlama yılından 2006/07 dönemine kadar %10 olarak uygulanacaktır.

AB uygulamakta olduğu DGD sistemini, 1 Ocak 2005 tarihinden geçerli olmak üzere, çiftlik bazında ödeme (*single farm payment*) sistemi ile kısmen değiştirmektedir. Üye devletler, 2007'ye kadar uygulamayı geciktirebilecektir. Tek Ödeme Planı (*single payment scheme*) sisteminin genel özellikleri şöyle belirtilebilir;

Genel olarak, tek ödeme planı ile üretimden bağımsızlık amaçlanmaktadır. Ödeme miktarları, 2000–02 yılları olarak saptanan referans yıllarında üreticinin aldığı doğrudan ödeme dikkate alınarak hesap edilecektir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, 2005'ten itibaren genel ilke, tümüyle üretimden bağımsızlıktır. Bununla birlikte, tek ödeme planına geçişin tarımsal piyasalarında bozulma ya da üretim kapasitelerinde düşümlere yol açacağına inanan üye devletler, doğrudan ödemelerin bir kısmının, halen uygulanmakta olan şekilde ödenmesine karar verebilirler. Üye devletler, çok iyi tanımlanmış koşullarda ve kesin limitler içinde, ulusal ya da bölgesel düzeyde, birkaç seçenek uygulayabilirler.

✓ Tek ödeme planının bileşenlerinin (tahıllar ve diğer ekilebilir ürünler için temel alan ödemeleri) %25'ini koruyabilirler. Ayrıca, bunun alternatifi olarak, halen uygulanmakta olan üretimle bağlantılı hektar başına yardımları yukarıda belirtilen oran düzeyine kadar sürdürmek için, ek makarnalık buğday yardımlarının %40'ını koruyabilirler.

✓ Koyun ve keçi primlerinin %50'si üretimle bağlantılı ödeme olarak yapılabilir.

✓ Büyükbaş hayvan sektöründe, üye devletler gebe inek priminin %100'ünü ve kesim priminin %40'ını koruma seçeneğine sahiptirler. Buna alternatif olarak ta, kesim priminin tümünü ya da bunun yerine özel dişi priminin %75'ini koruyabilirler.

✓ Süt sektöründe, üretimden bağımsızlık 2007 başında uygulanmaya başlanacaktır.

Ayrıca üye devletler, tarımsal ürünlerin niteliğini ve pazarlanmasını yükseltmek ya da çevreyi korumak ve geliştirmeye yönelik tarımsal faaliyetleri desteklemek için, kendilerine ayrılmış olan fonların %10'una kadar ek ödemeler yapabilirler.

Tek ödeme planının tüm üye ülkelerce iki yıllık uygulamasının ardından, Komisyon Konsey'e bir rapor sunacak ve gerekmesi halinde, sektörler özel doğrudan ödeme uygulamalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan yapısal gelişmeler ve pazar bozulmalarına ilişkin uygun öneriler geliştirecektir.

AB doğrudan ödemelerinden yararlanmak isteyenler, topraklarında iyi tarım uygulamaları yapmak ve çevresel değerlere saygı göstermek durumunda olacaklardır. Bu koşullara uymayan üreticiler, çapraz uyum (*cross compliance*) çerçevesinde, daha az doğrudan ödeme alabileceklerdir.

AB'de bir üreticinin DGD ödemesinden yararlanabilmesi için, 15 Mayıs tarihine kadar başvurusunu ve 31 Mayıs tarihine kadar da ekimini yapmış olması gerekmektedir. Ödemeler ise, hasattan sonraki 16 Kasım-31 Ocak tarihleri arasında yapılır. Zorunlu koruma alanlarında sanayi hammaddesi amaçlı ürün yetiştirildiği durumlarda, bu ödeme dönemi 31 Mart tarihine kadar uzatılabilmektedir.

Türkiye'deki DGD uygulamasının AB sisteminden farklılıkları şöyle özetlenebilir (ZMO 2004):

- ✓ Toplulukta DGD üretim ve verim ile bağlantılı iken, Türkiye'de yalnızca arazi mülkiyetine yönelik DGD ödemesi yapılmakta, en azından uygulama bu yönde gelişmektedir.
- ✓ Toplulukta ürünlere göre farklı DGD ödemesi yapılırken, Türkiye'de ekilen ürün ile ilgilenilmemektedir.
- ✓ Toplulukta geri kalmış bölgelere fazla ödeme yapılırken, Türkiye'de bölgesel farklılıklar gözetilmemektedir.
- ✓ Toplulukta bölgesel verim saptamaları yapılmış olup, Türkiye'de böyle bir çalışma söz konusu değildir. Aynı şekilde, Toplulukta "bölgesel alan" ve "ulusal alan" belirlemeleri vardır, Türkiye bu konularda bir saptama yapmamıştır.
- ✓ Türkiye'de hayvansal üretim, su ürünleri sisteme dahil değilken, Toplulukta dahildir.
- ✓ Topluluk, 1 Ocak 2005'ten itibaren üretimden bağımsız DGD sistemine geçerken, pazarlarının bozulacağına inanan ülkeler, özel geçiş önlemleri, koruma önlemleri alabilecek ve uygulamayı 2007 tarihine kadar öteleyebi-

leceklerdir. Buna karşılık Türkiye, tüm destekleme sistemini ortadan kaldırarak, üretimden bağımsız DGD'ye geçmekte bir sakınca görmemiştir.

✓ Toplulukta çapraz uyum önlemleri çerçevesinde DGD edinimi, iyi tarım uygulamaları ile bağlantılıdır, Türkiye'de böyle bir uygulama yoktur.

Öncelikle, DGD sisteminin Türkiye'nin Dünya Ticaret Örgütü ve AB ile ilgili Gümrük Birliği Anlaşması dolayısıyla zorunlu duruma geldiği iddiasının gerçeği tam olarak yansıtmadığını belirtmek gerekir. DPT'nin bir araştırmasında belirtildiği üzere Türkiye'de destekleme alımları yoluyla yapılan yardım miktarı toplam tarımsal üretim değerinin %10'unu geçmediğinden iç destekler asgari destek kapsamında değerlendirilmiş ve iç desteklerin indirimi konusunda herhangi bir taahhütte bulunulmamıştır. Başka bir deyişle Uruguay Turu kapsamında 2004 yılına değin iç desteklerin indirilmesi ile ilgili Türkiye'nin herhangi bir taahhüdü bulunmamaktadır (DPT 1999).

DGD'ye geçilmesini savunanların birinci sorunu, tarımsal desteklemenin kamu maliyesi üzerindeki yükünün azaltılmasıdır. Oysa DGD'ye geçme planları yapan AB ülkeleri, ilk geçiş yıllarında yeni sistemin bütçe üzerinde daha büyük maliyetler getireceğini hesaplayarak yola çıkmışlardır. Var olan sistemde destekleme sistemlerine geri dönüşlü ancak sübvansiyonlu alım kredileri verilirken, önerilen sistemde geri dönüşsüz gelir destekleri söz konusu olacaktır. Öte yandan, günümüzde tüm program hedefleri kamu maliyesinin yükünü hafifletmeye çalışırken, başlangıçta kamu maliyesinin yükünü artıracak bir sistem daha gerçekçi midir? (Oyan 2000a).

Var olan sistemde tüm ürünler destekleme kapsamında değildir. Önerilen sistemde ise tüm ürünlerde hedeflenen üretici katmanları dikkate alınacaktır. Türkiye'de halen 4 milyonu aşkın tarımsal işletme bulunduğu dikkate alınır-sa, gelir desteğinin kapsamının ve ilgili üreticiye ulaşma masrafının küçüm-senmeyecek boyutlarda olacağı ortaya çıkacaktır.

Türkiye'de kadastro çalışmaları tamamlanamamış çiftçi kayıt sistemi yetersiz, ücretsiz aile istihdamı yüksek ve tarım işletmelerinin çok parçalı olduğu bilinen gerçeklerdir. Böyle bir tarımsal yapıda DGD sisteminin –doğru bir biçimde– uygulanabilirliği oldukça kuşkuludur.

Girdi fiyatları ile ürün fiyatları arasındaki farkın uzun yıllar dar tutulduğu ve başta enflasyon olmak üzere yapısal sorunlar nedeniyle kâr marjının giderek azaldığı bir dönemde girdi ve üretim desteklerinin tümüyle ortadan kaldırılması çoğunluğu ticari işletmelere sahip olmayan üreticilerin üretim yapmasına ve uluslararası rekabete girmesine olanak vermeyecektir. Pazar sinyalleri, serbest piyasa, küreselleşme söylemleri ile sektörün artan fiyat ve üretim risklerine karşı mekanizmaların devreye sokulmadan aniden uluslararası rekabete açılması, ülkenin temel ürünlerde gıda güvenliği açısından zor bir konuma girmesine neden olacaktır (Babacan 1999).

ABD ve AB gibi üretimi artırmak sorunu bulunmayan, hatta birçok üründe düşürmekle ilgili sorunları olan, tarımsal yapısı güçlü ülkelerde bile yeni sayılan bir sistemin Başka tüm politika araçlarını adeta yasaklayarak, Türkiye'ye kabul ettirilmek istenilmesinin arka planında ABD ve AB'nin büyük tarım stoklarını Türkiye'ye ihraç etmek istemeleri bulunmaktadır. Fiyat destekleme sistemi bitirilince düşen fiyatlarla tarım ürünlerini üretmek yerine ithal etmek kârlı olacaktır. ABD'nin pamuk ve buğday stokları kolayca Türkiye pazarını işgal edecektir. Bu durumda buğday, pamuk üreticisi milyonlar ne yapacaklar? Sadaka gibi verilecek gelir ödemeleri bu yıkımı nasıl önleyecek? (Özkaya vd. 2000).

Türkiye'de her ne kadar kimi ürünlerde (fındık, tütün, şekerpancarı vb.) bazı yıllar fazla üretim varsa da, üretimi artırılması gereken birçok ürün (örneğin yağlı tohumlar, yem bitkileri, pirinç, hayvansal ürünler gibi) bulunmaktadır. Başka bir deyişle, Türkiye, üretici gelir desteğini alsın, isterse hiç üretmesin diyebileceği konumda bir ülke değildir.

14 Mart 2000 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararı çerçevesinde hedef çiftçilere DGD uygulaması için pilot bölgeler olarak Ankara/Polatlı, Antalya/Serik ve Manavgat, Adıyaman/Merkez ve Kâhta, Trabzon/Akçaabat ve Sürmene ilçelerine bağlı örnekleme yöntemiyle belirlenmiş olan 77 köy seçilmiştir. 4 Nisan 2000 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan uygulama tebliğine göre, pilot uygulama yapılan bölgelerde, her hedef çiftçi için 199 dekara kadar olan arazi miktarlarına, dekar başına 5 \$ karşılığı TL ödeme yapılmıştır.

Pilot proje verilerinin sergilediği çok ta olumlu olmayan sonuçlardan sonra, 2001 ve 2002 yılında konu ile ilgili Bakanlar Kurulu kararları ve uygulama tebliğleri yayımlanmıştır.

2001 yılı uygulamasında, ödemeler “ülke genelinde tarımsal üretimle iştiğal eden ve yine tebliğde belirtilen usul ve esaslara göre kayıt altına alınan çiftçilere, işledikleri tarım alanlarının büyüklüğü dikkate alınarak” yapılmış ve ödeme miktarı, “her çiftçi için yıl içerisinde işlediği tarım arazisi toplamı dikkate alınarak 200 dekara kadar (200 dahil) arazi miktarına dekar başına 10 milyon TL olarak” belirlenmiştir. Bu kapsamda, 2001 yılında 2.18 milyon çiftçi kayıt altına alınmış, 11,8 milyon ha alanda 1,18 katrilyon TL DGD ödemesi gerçekleştirilmiştir.

2002 yılında DGD'ye konu alan büyüklüğü 500 dekara, ödeme miktarı ise dekar başına 13,5 milyon TL'ye yükseltilmiştir. Bu kapsamda 2002 yılında 2,6 milyon çiftçi kayıt altına alınmış, 16,2 milyon ha alanda ödenecek toplam DGD miktarı 2,19 katrilyon TL olarak belirlenmiştir.

2003 yılında ödenecek DGD miktarı 16 milyon TL'ye çıkarılmış, arazi büyüklüğü ise 500 dekar olarak kalmıştır. 2003 yılında DGD ödemesi 2,6 katrilyon TL olarak belirlenmiş, toplam 4.1 milyon çiftçi ailesinden 2 milyon

755 bini Çiftçi Kayıt Sistemine dahil olmuştur. DGD ödemelerinden yararlanmak üzere başvurulan arazi büyüklüğü ise, 24 milyon hektarın üzerindeki işlenebilir tarım arazisininin 16,5 milyon hektarlık bölümüdür.

Türkiye’de tarım işletmelerinin ortalama büyüklüğü 59 dekar olup; %35’i 20, %67’si 50 dekarın altında bir büyüklüğe sahiptir. Ortalama arazi büyüklüğü 1–19 dekar olan işletmelerde 9, 1–49 dekar olan işletmelerde 19 dekar’dır. 199 dekarın altındaki işletmeler baz alındığında ortalama büyüklük 39 dekar olmaktadır. Arz fazlası olduğu belirtilen ürünlerden fındıkta ortalama işletme büyüklüğü 14, şekerpancarında 10, tütünde 4,5, çayda 3,8 dekar dolayındadır. Başka bir deyişle Türkiye tarımında, küçük mülkiyete dayalı üreticilik en yaygın işletme türüdür. DGD kapsamında hedef çiftçilere dekar başına 5 dolar ödenmesi öngörüldüğüne göre, bu sisteme geçildiğinde ortalama olarak işletme başına fındıkta 70, şekerpancarında 50, tütünde 22,5, çayda 19 dolar ödeme yapılacaktır. Buradan bir geçek ortaya çıkıyor: IMF ve Dünya Bankası, ABD başta olmak üzere emperyalist ülkelerin çıkarlarını savunma adına Türkiye çiftçisini sadakaya muhtaç hale getirmektedir.

Ziraat Mühendisleri Odası tarafından 2004 yılında yapılan bir çalışmada, Türkiye’de uygulanan DGD sisteminin, tarımsal yapıya taşımakta olduğu olumsuzluklar şöyle sıralanmıştır:

✓ Öncelikle, küçük arazilere sahip yoksul çiftçiler açısından, DGD uygulamasından yararlanabilmek için yapılması gereken harcamalar (bürokratik işlemler ve köy–kent arasındaki ulaşım giderleri vb.) alınacak DGD ödemesinden fazla olabilmektedir. Bu nedenle, küçük çiftçi sisteme uzak durmaktadır. Büyük çiftçiler ise, sistemin aslan payını almaya devam etmektedirler. DGD ödemesi için bir üst arazi büyüklüğü belirlenmesine karşın, büyük arazi sahipleri noter sözleşmeleri ile arazilerini uygun ölçeklerde bölerek yakınlarına dağıtmakta ve böylelikle arazilerinin tamamı için DGD’den yararlanmaktadırlar.

✓ DGD köylüyü üretime yabancılaştırmaktadır. Çıktı fiyatlarını baskılamak, köylünün ürettiği ürüne maliyet bedelleri altında fiyat vermek, hükümetlere siyaseten fatura edilir. Oysa ürettiği ile ilgilenmeyip cebe konulan bir para (harçlık) niteliğine dönüşen yardım, azaltıldığında ya da tümüyle kaldırıldığında önemli bir karşı çıkışa konu olmamaktadır. Bunun nedeni, köylünün üretime yabancılaştırılmasıdır.

✓ Tarımsal üretimin en önemli gereklerinden olan finans, DGD sistemi ile tarımdan daha da uzaklaşmaktadır. Özellikle girdi desteği, kaynağın tarımda kalmasını sağlar. Oysa DGD ödemelerinin tarıma geri dönüş oranı, yoksulluk içinde temel giderlerini karşılayamayan köylü yapısı veri iken, her geçen gün biraz daha düşmektedir.



✓ Üretimden bağımsız DGD sistemi ile Türkiye'nin çok gereksinim duyduğu üretim planlamasını gerçekleştirmek olanaksızdır. Tüm bu etkiler, tarımsal üretim yapısını kırmaktadır.

✓ Var olan DGD sistemi, işleyiş itibarıyla, toprağı işleyeni değil mülk sahibini desteklemektedir. Anadolu'da kira ilişkilerinde mülk sahipleri, DGD ödemelerini kendilerinin almalarını koşul olarak dayatmaktadırlar. Bu bağlamda kentlerde yaşayan ve toprakla hiç ilgileri olmayan mülk sahiplerinin tarımsal desteklerden yararlandırılmaları söz konusu olmaktadır.

✓ Var olan sistem zengin köylüyü desteklemektedir. Halen 500 dekar kadar toprağı olanlara dekar başına 16 milyon TL ödeme yapılmaktadır. Bu çerçevede çok daha geniş toprağına sahip olanlar arazilerini noter sözleşmeleri ile 500'er dekarlık bölümlere ayırıp akrabaları üzerine göstererek ödemelerden geniş oranda yararlanmaktadırlar. Buna karşılık küçük toprak sahipleri, ödemeleri almak için yerine getirmek zorunda oldukları çeşitli işlemler (TZOB'ye belge ücreti, Tarım İl-İlçe Müdürlüklerine başvuru masrafları-noter masrafları-yol giderleri vb.) karşılığında yapacakları masrafların alacakları ödemeleri geçmesi nedeniyle, başvuru dahi yapmamaktadırlar.

✓ Tüm girdilerin hızla pahalılaştığı bir ortamda, DGD ödemeleri neredeyse sabit tutulmakta,

✓ Başvuru sayısında ve ödeme miktarındaki görece artışlara karşın, bütçeden DGD için ayrılan kaynaklar her yıl biraz daha kısılmaktadır.

✓ Sonuç olarak DGD sistemi, Dünya Bankası Anlaşması gereğince 5 yıllık bir süre için uygulanmaktadır, bu nedenle de geçici bir yardımdır. Süre sonunda DGD ödemeleri de kaldırılacak, tarlasını ekemez-hayvanını besleyemez konuma sürüklenmiş olan köylü bir kez daha "kaderi" ile başbaşa kalacaktır.

IMF ve Dünya Bankası'na verilen niyet mektuplarında, tarımsal destekleme fiyatlarının ilgili dünya destekleme fiyatlarına bağlı olarak ve hedeflenen enflasyon düzeyini aşmayacak oranlarda artırılacağı taahhüt edilmiştir. 2000 yılını üreticiler büyük kayıplarla kapamıştır. Toptan eşya fiyatları %32,7, tüketici fiyatları %39 oranında artmasına karşın, tarım ürünlerinin başlangıç alım fiyatlarındaki artışlar ekmeçlik buğdayda %27,5, tütün (Ege) ve şekerpancarında %25, ayçiçeğinde %26,9, kuru incirde %16,7, fındıkta ise %7,8 olmuştur. Başlangıç alım fiyatları tüketici fiyatlarına yaklaşık ya da üzerinde artırılan ürünler yalnızca mısır (%35), çay (%37,7), haşhaş kapsülü (%42,2), beyaz arpa ( %45,7) ve Ege pamuğı (%65,2)'dur. Metropol ülkelerde üreticinin eline geçen fiyatlarla borsa fiyatları arasındaki fark, devletçe karşılanmakta ve üretici her zaman borsada oluşan fiyatların üzerinde bir fiyattan ürününü satabilmektedir. Aradaki fark özellikle AB çiftçisi için çok yüksektir. Bu durumda Türkiye çiftçisini ticari ürün borsalarının fiyatlarını

bağımlı kılmak, onu üretimi sürdürmez bir duruma itmek anlamına gelmektedir.

Niyet Mektubunda, 2000 için hububat destekleme fiyatlarının, ilgili dünya referans fiyatına (Şikago Borsası'nda kote edilen fiyat) bağlanarak, bu fiyatlarla dünya fiyatları arasındaki farkın %35'i geçmeyecek şekilde belirleneceği taahhüt edilmiştir. Gerçekten 2000 yılında ekmeçlik buğday destekleme fiyatı %25 oranında artırılmış ve destekleme fiyatı ile dünya fiyatı arasındaki fark %35'e düşürülmüştür. 18 Aralık 2000'de IMF'ye verilen üçüncü ek niyet mektubunda, 2001 yılında buğday destek alım fiyatının hedeflenen enflasyon düzeyini aşmayacak bir oranda artırılacağı ve dünya fiyatları ile arasındaki farkın en fazla %20 olacağı belirtilmiştir. Dünyada tarımsal ürünlerde herkes için geçerli tek bir fiyat oluşumu olmadığı halde, IMF ve Dünya Bankası'na verilen niyet mektuplarında Şikago Borsası'nda oluşan fiyatları "dünya fiyatları"nın bir referans sistemi olarak kullanılacağını taahhüt edilmesi, kabul edilemez bir bağımlılık ve boyun eğme mekanizması oluşturmaktadır (Oyan 2000b).

Niyet mektubuna göre, ithalatta koruma oranlarının buğdayda henüz bir yıl sonra, 2001 yılında, %5'e çekilmesinin sonucu, Türkiye'nin tarımsal ithalat faturasının çığ gibi büyümesi ve hububat üretiminin hızlı çöküşü anlamına gelecektir. Niyet mektubunda gübre ve diğer girdi sübvansiyonlarının 2000 ve 2001'de nominal olarak sabit tutulacağı taahhüt edilmiştir. Bu, girdi sübvansiyonlarının reel olarak enflasyon oranında aşınması anlamına gelmektedir. Ürünlerin özelliklerine göre değişmekle birlikte, Türkiye'de ürün maliyeti içinde gübre bedeli %10–20 arasında pay almakta; tüketilen gübrenin yaklaşık %45'lik bölümü buğday üretiminde kullanılmaktadır. Gübre sübvansiyonunda 1996 yılından sonra düşüşler olmuş, 1995–97 döneminde yaklaşık %50 olan reel sübvansiyon oranı, 1998'de %37, 1999'da %28 ve 2000 yılı Nisan ayı itibarıyla %18 olmuştur (TKB, 2000). DGD sistemi ile gübre desteğine tümüyle son verilmesi, tarımsal üretimde ve DGD kapsamında olmayan üreticilerin gelirlerinde hızlı düşüşlere yol açacaktır. Türkiye'de gübre tüketimi zaten 116 kg BBM/hektar olan dünya ortalamasının çok altındadır. Bitki besin maddesi olarak hektara gübre kullanımı Japonya'da 321, İngiltere'de 283, Fransa'da 240, Mısır'da 214, Pakistan'da 119, Yunanistan'da 115, Bangladeş'te 111 kg olmasına karşılık, Türkiye'de 85 kg dolayındadır. Desteğin kaldırılmasının, ülke ortalaması olarak yetersiz olan kullanım değerlerinin daha da aşağıya düşmesine neden olacağı ve bunun da üretim kayıplarına yol açacağı açıktır.

IMF'ye verilen 9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubunda, çiftçilere verilen kredi sübvansiyonunun aşama aşama ortadan kaldırılacağı; Ziraat Bankası'nca verilen sübvansiyonlu kredi miktarındaki artışın 2000 yılında %55'i geçmeyeceği taahhüt edilmekte, 22 Haziran 2000 tarihli ikinci ek niyet mek-

tubunda ise devlet bankalarının sağlanan kredi sübvansiyonlarının kaldırılmış olduğu belirtilmektedir. Türkiye tarımının öncelikli sorunları üretimin uluslararası rekabet gücüne sahip bir maliyetle yapılamaması ve genelde yoksul olan çiftçinin üretim için krediye gereksinim duymasındır. Bu nedenle tarım kredilerini azaltma ve faiz oranlarını artırma düşüncesi, Türkiye koşullarında asla gerçekçi değildir. Bilindiği gibi, uygulanan çeşitli tekniklere karşın üretim süresinin uzunluğu nedeniyle tarımda sermayenin devir hızı düşüktür. Ticaret ve sanayi sektörlerinde sermaye yılda ortalama 14 kez devir etmesine karşın, tarımda sermayenin devir hızı yılda en çok bir kez olmaktadır. Bu nedenle tarımsal üretimi ticari kredi faizi ile yapabilme şansı yoktur. Bu tür bir anlayışın sonucu çiftçiyi bir daha dönmek üzere tarım dışına itmek anlamına gelmektedir.

Dünya Bankası Uzmanı John Nash tarafından hazırlanarak 1998 yılında yayımlanan raporda, *“tarım satış kooperatifleri birliklerinin reformu için kısa vadeli amacın, hükümetle olan tüm bağların ve özel ayrıcalıkların ortadan kalkması”* olduğu belirtilmektedir. Hükümet tarafından 10 Mart 2000’de Dünya Bankası’na verilen mektupta da benzer bir anlatımla *“tarım satış kooperatiflerine özerklik sağlayacak yasa ile bunların işletmesinde tüm öncelik hakları ve hükümetin rolünün ortadan kaldırılacağı”* taahhüt edilmiştir. Yani Dünya Bankası’nın önerileri Hükümet için birer buyruk niteliği taşımaktadır.

1 Haziran 2000 tarihinde çıkarılan Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun’da, amacın bu kuruluşları etkin ve sürdürülebilir bir biçimde özerk ve mali yönden bağımsız kılmak olduğu hükmünün yer almasına karşın, yeni yasayla Birliklerin tepesinde yedi kişiden oluşan bir Yeniden Yapılandırma Kurulu kurulmaktadır. Dünya Bankası’nın telkinleriyle oluşturulan, yedi üyesinden dördünü Banka’nın atamak istediği bu Kurul’un temel işlevi, Birliklerin yeniden yapılandırılmalarına ve özellikle de sınai işletmelerinin anonim şirkete dönüştürülerek özelleştirilmeye hazır duruma getirilmelerine nezaret etmektir (Oyan 2000b).

Yasada, kooperatif ve birliklerin, ilk işleme niteliğindeki işletme ve tesislerinin dışında kalan sonraki aşamaları için kuracakları iktisadi işletmelerin, anonim şirket statüsünde ayrı bir tüzel kişilik olarak kurulup faaliyet gösterecekleri belirtilmektedir. Böylelikle TSKB’nin sanayi tesislerine anonim şirket statüsü verilmekte, üretim ve satış işlevleri birbirinden ayrılmaktadır. Birlikler eskiden olduğu gibi çiftçilerin ürünlerini almayı sürdürecekler, aldıkları ürünleri işlemeden yerli ya da yabancı tüccar ve sanayiciye satacaklar. Yani üretici ile tüccar arasında köprü işlevini üstlenecekler. Oysa ABD ve AB’de sanayi tesisi bulunmayan kooperatif neredeyse yoktur.

Öte yandan, yasada, bu kuruluşlara bundan böyle devletin ya da diğer kamu tüzel kişilerinin herhangi bir mali destekte bulunamayacağı bir yasa

hükmü olarak düzenlenmiştir. Dünyada hiçbir egemen devlet, kendi çiftçisini desteklemeyeceğini yasa hükmü haline getirmez, getiremez.

TSKB'nin önce sınıfların işlevleri aşındırılacak, daha sonra ticari işlevlerini de sürdüremez noktaya geleceklerdir. Birliklerin taşınmazları üzerindeki haczedilmez hükmü kaldırılmış olduğu için, bu kuruluşlar ilk yıllarda işlevlerini sürdürebilmek için kesilen kamu kredileri yerine özel mali kuruluşlardan ipotek karşılığı kredi kullanmak zorunda kalacaklar; böylece önce çökertme; ardından da tasfiye girdabı içine çekilmiş olacaklardır (Oyan 2000b).

2000 yılı başından bu yana uygulanan IMF–Dünya Bankası odaklı politikalar, ülke tarımına ve çiftçisine büyük zararlar vermiştir. Bu politikaların ülkemizin tarımsal yapısı üzerinde yarattığı sonuçlar, Dünya Bankası tarafından 9 Mart 2004 tarihinde yayımlanan “*Türkiye’de Tarım Sektörü Destekleme Reformunun Etkilerine Bir Bakış*” başlıklı raporda şöyle ortaya konulmaktadır:

- ✓ 1999–2002 döneminde, tarımsal sübvansiyonlar 6 milyar dolar azalarak 1,1 milyar dolara inmiştir. Başka bir deyişle, tarımsal sübvansiyonların GSMH’ye oranı %3,2’den %0,5’e düşmüştür.
- ✓ Aynı dönemde, tarımsal GSMH 27 milyar dolardan 22 milyar dolara gerilemiştir.
- ✓ Çiftçiler üzerindeki net etki, yaklaşık 4 milyar dolar tutarında yıllık zarar olmuştur.
- ✓ 2002–2003 reform döneminde gübre ve ilaç kullanımı %25–30 azalmıştır.
- ✓ Tarım kredisi faiz oranları negatiften pozitif dönüştürülmüştür.
- ✓ Kredi alan çiftçiler, borçlarını, tarımsal gelirdeki azalmalar ve yüksek reel faiz oranları nedeniyle ödeyememişlerdir.
- ✓ 1999–2001 arasında, Türkiye’de üretilen başlıca tarım ürünlerinin brüt değeri, reel olarak %16 oranında azalmıştır.
- ✓ 1997–2002 döneminde, ihracat ve ithalat tüm ürün çeşitlerinde artış gösterirken, tarım ve gıda ürünlerinin toplam ihracat ve ithalattaki payı düşmüştür.
- ✓ 1999–2001 arasında hektar başına üretimin dolar eşdeğeri 864 dolardan 621 dolara olmak üzere %28 azalmıştır. Bu azalış –%13 ile bakliyatla en az oranda, –%38 ile tütün, şeker pancarı ve pamuğu da içeren bir kategori olan “öteki tarla ürünlerinde” en yüksek oranda gerçekleşmiştir. Hektar başına meyve değeri %29 azalırken, hububat ve sebze değeri sırası ile %22 ve %23 düşmüştür. Bu dönemde hektar başına katma değer dolar bazında yaklaşık %40’lık bir düşüş kaydetmiştir.

- ✓ Çiftçi, 450 bin hektar alanı ekmekten vazgeçmiştir. Bu alanın 300 bin hektarı, Orta Anadolu Bölgesinde bulunmaktadır.
- ✓ 1999–2001 arasında tarım ürünleri fiyatları %40 oranında düşmüştür.
- ✓ Türkiye, OECD ülkeleri arasında en düşük destekleme oranlarına sahip olan ülke haline gelmiştir.
- ✓ Doğrudan Gelir Desteği programı, çiftçilerin uğradığı net gelir kaybının ancak %35–45’ini karşılayabilmiştir. DGD programından fiilen yararlanamayanlar için, bu durum dahi söz konusu değildir.

Dünya Bankası’na verilen 10 Mart 2000 tarihli kalkınma politikası mektubunda *“tarımsal reform programı, devletin tarımsal üretim ile tarımsal sanayi üretiminde doğrudan bir rol almaktan çekilmesine yönelik orta vadeli hedef doğrultusunda, sektördeki devlet varlıklarının ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesini kapsamaktadır”* denilmekteydi. Bu taahhüt çerçevesinde, 2000–06 yılları tarıma yönelik özelleştirme saldırısının ivme kazandığı bir dönem oldu. Bu kapsamda;

- ✓ Arazisinin ORÜS’e ait olmaması nedeniyle devir teslim işlemi gerçekleştirilemeyen Ardanuç işletmesi dışında bu kuruluşa ait özelleştirilmeyen işletme kalmadı.
- ✓ Daha önce özelleştirilen işletmelerinin çoğunun ekonomi dışında kalmasına karşın EBK kombinalarının özelleştirilmesine devam edildi.
- ✓ TİGEM işletmeleri yerli ve yabancı tarım–gıda tekellerine kiralanmak (özelleştirmek) üzere ihaleye çıkartıldı. Bunlardan 14’ü 30 yıllık sözleşmelerle özel sektöre kiralandı.
- ✓ TZDK’ye bağlı Manisa WP Kükürt İşletmesi Şubat 2000, Adapazarı Traktör İşletmesi ise 2003 tarihinde satıldı.
- ✓ TŞFAŞ, Özelleştirme Yüksek Kurulu’nun 20 Aralık 2000 tarihli kararıyla özelleştirme kapsamına alındı.
- ✓ TEKEL, özelleştirme işlemleri üç yıl içerisinde tamamlanmak üzere 5 Şubat 2001 tarihinde ÖİB’ye devredildi.
- ✓ TEKEL’in alkollü içkiler birimi 2003 yılında özelleştirildi.
- ✓ TÜGSAŞ’a ait gübre fabrikalarının tümü 2004 ve 2005 yıllarında özelleştirildi. TÜGSAŞ’ın kurumsal varlığına son verilerek, devlet gübre sektöründen çekildi.
- ✓ Ziraat Bankası’nın özelleştirilmesine ilişkin yasa 15 Kasım 2000 tarihinde kabul edildi.
- ✓ Alkollü içkilerin üretiminde devlet tekelini kaldıran yasa 11 Ocak 2001 tarihinde kabul edildi. Böylece TEKEL’in alkollü içkiler üzerindeki 136 yıllık denetimine son verildi.
- ✓ TŞFAŞ’nin özelleştirilmesine olanak sağlayacak hukuksal alt yapının

hazırlanmasını ve şeker fiyatlarının serbestçe belirlenmesini öngören Şeker Kanunu 4 Nisan 2001 tarihinde kabul edildi.

✓ Tütün destekleme alımlarını kaldıran ve TEKEL'in varlıklarının satışına olanak sağlayan Tütün Kanunu 3 Ocak 2002 tarihinde kabul edildi. Böylelikle uluslararası tütün tekellerinin Türkiye sigara pazarındaki egemenlikleri güvence altına alındı.

Kısacası bu dönemde, uluslararası sermayenin resmi kurumları olan IMF ve Dünya Bankası'nın buyrukları doğrultusunda hazırlanan sözde reform programı gereğince tarım kesiminde yapılan özelleştirmeler ile yerli ve yabancı sermayeye yeni vurgun olanakları sağlanmıştır.

#### 4.7. IMF ve Dünya Bankası Destekli Reformların Türkiye Tarımına –Olası– Etkileri \*

✓ DGD sisteminde seçilecek hedef kitle bugün desteklemeden yararlanan kitleden daha geniş olabilecektir. Çünkü var olan sistemde tüm ürünler destekleme kapsamına alınmamışken, önerilen sistemde tüm ürünlerde yer alan üretici katmanları dikkate alınacaktır. Ayrıca, Türkiye'de 4 milyonu aşkın tarım işletmesinin varlığı dikkate alındığında, gelir desteğinin kapsamının ve ilgili üreticiye ulaşma masraflarının azımsanamayacak boyutlarda olacağı ortaya çıkacaktır. Öte yandan, tarım yapılmayan ya da nadasa bırakılan araziler için de doğrudan gelir ödemesi söz konusu olacak, bu nedenle ödenen miktar artacaktır. Üreticinin eline geçen para tarım dışı alanlarda da kullanılabilirliğinden, tarımın gereksinimi olan kaynak eksikliği artmaya devam edecektir.

✓ Pilot uygulama sonrası dönemde dekar başına DGD tutarının azaltılması, kimi ürün ve bölgelerin dışlanması ve birkaç yıl içerisinde kaldırılması gündeme getirilebilecektir. Böylece Türkiye tarımı ve çiftçisi metropol ülkelerin yüksek verimlilik düzeyindeki tarımı ve çiftçisiyle tümüyle rekabet edemez duruma gelecek, hızlı bir tasfiye süreci yaşayacaktır. Bu gerçeği Dünya Bankası raporunda da görmek mümkündür. *“Reformların doğal bir sonucu bazı arazilerin birleşmesi olacaktır ki bu da istenilen bir sonuçtur. Çünkü daha verimli üretimi sağlayacaktır”*. Bu birleşmeler bir kolektifleşme biçiminde olmayacağına göre, büyük işletmelerin rekabet edemeyen küçükleri ele geçirmesi biçiminde olacaktır. Bunu Dünya Bankası uzmanı John Nash da onaylamaktadır: *“Küçük çiftliklerin işletmecileri çiftçi olarak kalamayabilirler, ancak bunlar doğrudan destek programının hedefi olduklarından güvenlik ağının dışında kalmayacaklardır”*. Giderek bu arazilerin kimin eline geçeceği Koç Holding'in GAP'ta, Sabancı Holding'in GAP ve Trak-

\* Bu ve önceki bölümün bir kısmı DGD ödemelerinin henüz ülke ölçeğinde yaygınlaştırılmadığı 2000 yılında yazılmıştır. Günümüzde, öngörülerin büyük ölçüde gerçekleştiği görülmektedir.

ya'da arazi alımlarına, Amerikan tarım tekeli Cargill'in GAP'ta mısır çiftliği, Lamb-Weston'un Konya, Karabük ve Eskişehir'de patates çiftlikleri, İtalyan Frutti'nin Niğde'de elma plantasyonu kurmalarına, başta İsrail olmak üzere ABD, İngiliz ve Fransız gıda ve tarım şirketlerinin GAP Bölgesinde toprak satın almalarına ya da kiralamalarına bakarak söylenebilir.

✓ Türkiye'de kadastro çalışmaları henüz tamamlanmamış, –IMF ve Dünya Bankası'na verilen taahhütlere karşın– DGD sisteminin üzerine kurulacağı sağlıklı bir çiftçi kayıt sistemi oluşturulmamıştır. Sağlıksız bir kayıt sisteminden yine siyasilere ve toprak ağaları yararlanacak, bürokrasi ile başa çıkamayacak olan küçük üretici ise sistemde zaten küçük olan payını bile alamaz duruma gelecektir (DİSK–AR 2000).

✓ Çokuluslu gıda ve tarım şirketleri ile rekabet edemeyen, aldığı yüksek faizli kredileri ödeyemeyen küçük ölçekli işletmeler, kendi toprağında bu şirketlerin verdiği girdilerle (tohum, gübre, ilaç, vb.) üretim yapan ve ürün karşılığı ücret alan taşeronlar haline geleceklerdir. Bu süreçte, çokuluslu tarım tekelleri toprak sahibi olmadan üretimde söz sahibi olacaktır. Tarım Hizmetlerinin Yeniden Düzenlenmesi Hakkında Kanun tasarısında tarım–sanayi bütünleşmesinden sık sık söz edilmekte ve çiftçilerin tekellerin taşeronu haline gelecekleri tarımsal sanayiye dönük “sözleşmeli üretim”in yaygınlaştırılması öngörülmektedir.

✓ Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri ile en uygun üretim deneni planlaması ve yönlendirmesi yapma olanağı yoktur. Bu çerçevede üretici en düşük maliyetle en yüksek verimi alabileceği ürünlere yönelecek, bu da gereksinim duyulan ürünlerdeki açığı artırırken, kimi ürünlerde gereksiz stoklara neden olacaktır.

✓ Niyet mektubuna göre, ithalatta koruma oranlarının 2001 yılında %5'e çekilmesinin sonucu, Türkiye'nin tarım ürünleri ithalat faturasının çıg gibi büyümesi ve hububat tarımının hızla çöküşü anlamına gelecektir.

✓ Tarıma verilen desteklerin büyük bir bölümünü tavizli kredilerden kaynaklanan faiz farkları oluşturmaktadır. Tarım sektörünün diğer sektörlerle göre getirisi daha düşük, risk ve belirsizliği daha yüksek ve sermayenin yıllık dönüşümü ancak bir kezdir. Dolayısıyla bu sektöre kullanılan kredi faiz oranlarının diğer sektörlerden düşük olması kaçınılmazdır. Gelişmiş ülkelerde tarım sektörünü kredilendiren tarım ve kooperatif bankaları bulunmaktadır. Ancak Aralık 1999'da IMF ile imzalanan stand–by anlaşması çerçevesinde, çiftçilere devlet bankalarınca sağlanan kredi sübvansiyonları kaldırılmış, Ziraat Bankası'nın özelleştirilmesine ilişkin yasa kabul edilmiştir. Bu koşullarda üretimlerini sürdürmek için özel kişi ya da kuruluşlara borçlanmak zorunda kalacak olan çiftçiler, yüksek faizli kredileri ödeyemeyerek, ipotek ettirdikleri topraklarını ve tarım araçlarını kaybedeceklerdir. Bu durumda tarımdan kopartılan nüfus işsiz kalarak, büyük kentlerin varoş-

larını dolduracaktır. Özellikle günümüze değin önemli ölçüde göç vermeyen İç Anadolu, Ege ve Trakya köylülerinin üretimden kopartılması, Türkiye'nin geleceğini tehlikeye sokacaktır. Zaten DPT'de 2001–05 yılları arasında tarım kesiminde çalışan sayısının bir milyon dolayında azalarak 9,7 milyondan 8,7 milyona gerileyeceğini öngörüyor. Böylelikle önümüzdeki beş yıl içerisinde tarımda %45 olan istihdam %35'e düşecek. Yani tarım kesimi istihdamında kırdan kente göçün başladığı dönem olan 1950'li yıllardan bugüne değin yaşanmamış bir düşüş bekleniyor (*Bu öngörü gerçekleşmiş, tarımda istihdam edilenlerin sayısı, belirtilen dönemde 1,6 milyon kişi azalarak 2005 yılında %29,5'e düşmüştür*).

✓ Gübre ve diğer girdi sübvansiyonlarının kaldırılması sonucunda çiftçiler tüm tarım girdilerini (gübre, ilaç, vb.) değerinin üzerinde tekel fiyatlarıyla alacaklardır. Bu da, Türkiye'de zaten dünya ortalamasının çok altında olan girdi kullanım değerlerinin daha da aşağıya düşmesine, dolayısıyla tarımsal üretim kayıplarına yol açacaktır.

✓ Hükümetin IMF ve Dünya Bankası'na verdiği özgün ve ek niyet mektuplarında 2000–02 döneminde çiftçilere verilen girdi ve kredi sübvansiyonları ile fiyat desteklerine dayanan mevcut sisteminin tümüyle ortadan kaldıracağı taahhüt edilmiştir. Bunun Türkiye çiftçisi olduğu kadar Türkiye'nin tarımsal yeterliliği ve gıda güvenliği açısından da yıkım anlamına geldiği kısa sürede ortaya çıkacaktır.

✓ Türkiye'de tarıma yönelik destekleme politikaları genelde ürün alım fiyatlarıyla girdi fiyatlarına müdahale biçimiyle uygulanmaktadır. Destekleme kurumları ise tarımla doğrudan ya da dolaylı ilişkili KİT'ler (TMO, TEKEL, TŞFAŞ) ve sayıları 16'yı bulan tarım satış kooperatifleri birlikleri (TSKB)'dir. Reform sürecinde tarımsal KİT'lerin işlevsizleştirilmeleri ya da özelleştirilmeleri; TSKB'nin ise mali güçlerine göre değişecek sürelerde yok olmaları öngörülmektedir\*. Bu koşullarda, üreticilerin ürünlerini daha düşük fiyatlarla satmaları kaçınılmaz olacaktır.

✓ Tarım satış kooperatifleri ve birlikleri hakkındaki yeni yasada, bunların sanayi tesislerine anonim şirket statüsü verilmekte, üretim ve satış işlevleri birbirinden ayrılmaktadır (*Dünya Bankası uzmanı John Nash da raporunda yeniden yapılandırma sürecinde bu kuruluşların ticari fonksiyonlarının destek fonksiyonlarından ayrılmasını önermekteydi*). Bu yapılanma içerisinde birlikler çiftçilerin ürünlerini almayı sürdürecekler, ancak, aldıkları ürünü

□Bu, -kuşkusuz- yazarın beklentisi ya da dileği değildir. Dünya Bankası Uzmanı John Nash'ın 1998 tarihli raporundan iki cümleyi yorumsuz olarak yineleyelim: "Hükümetin tarımsal reform paketinin bir parçası olarak tarımsal üreticiler için doğrudan gelir desteğine yönelmektedir. Bu alt sektördeki KİT'lerin devlete ait olma gerekçesi ortadan kalkacak, bunlar ya özelleşecek ya da geçersiz varlıklar durumunda tasfiye (liquidate) olacaklardır."



yerli ya da yabancı tüccar ya da sanayiye satacaklar. Kısacası üretici ile tüccar ve sanayici arasında bir tür köprü görevini üstlenecekler.

✓ Dünya üzerinde tarım ürünleri ticaretini kontrol eden tekellerin Türkiye'ye olan ithalatı daha da artacak, başka bir deyişle, Türkiye uluslararası tarım sermayesinin çiftliğine dönüşecektir.

✓ İthalatın artması ve tarımın kontrolünün çokuluslu gıda-tarım tekellerine geçmesi sonucunda sağlığa zararlı olduklarına ilişkin pek çok araştırma bulunan hormonlu, genetik ve kimyasal müdahaleli gıda ürünleri piyasayı dolduracak ve sağlıksız beslenme artacaktır (*Gerçekten 2003 yılında Türkiye'ye giren 800 bin ton soyanın %88'i, 1,8 milyon ton mısırın %81'i ABD ve Arjantin'den ithal edilmiştir. GDO'lu soya ve mısırın en çok ekim alanı bulunduğu iki ülke olan ABD ve Arjantin'den Türkiye'ye giren soya ve mısırın GDO'suz olma olasılığı hemen hemen yoktur*).

Bu gerçeklerin IMF ve Dünya Bankası uzmanlarınca bilinmediği düşünülemez. Ancak emperyalist metropoller adına hareket eden bu kuruluşların, ABD ve AB'nin tarımsal ürün fazlalarına yeni pazarlar bulmak adına az gelişmiş ülkelerde tarımsal destekleme sistemlerini ve üretici köylülüğü çöktürme planlarını akıllardan çıkartmamak gerekiyor. IMF ve Dünya Bankası'nın az gelişmiş ülkelere pazarlarını gıda ithalatına açma yönünde yaptığı baskıların, bu ülkelerin borçlarının daha da artmasına yol açtığı ise bilinen bir olgudur. Bu nedenle, Türkiye, IMF/Dünya Bankası'nın dayatmalarına, çokuluslu gıda-tarım tekellerinin isteklerine göre değil, ülkenin gereksinimlerine ve doğal koşullarına uygun bir reform programı hazırlamalı ve uygulamaya koymalıdır.

#### 4.8. Doğrudan Gelir Desteği Uygulamalarının Analizi

2001 yılında ülke genelinde uygulanmaya başlayan DGD ödemelerinden yararlanan çiftçi sayısı, 2004 yılında 2001'e göre yaklaşık %26 oranında artarak 2,66 milyona yükselmiştir. 2004 yılında ülke ölçeğinde desteklenen alan 2001 yılına oranla %44 artarak 16,7 milyon hektara ulaşmıştır (*Çizelge-VI.1*).

**Çizelge-IV.1.** DGD'nin Ülke Genelinde Uygulanmasına İlişkin Bazı Sonuçlar

Başlıca Göstergeler	2001	2002	2003	2004
Kayıtlı Çiftçi Sayısı (Milyon Kişi)	2.18	2.58	2.76	2.75
Kayıtlı Alan (Milyon Ha)	11.6	16.2	16.7	16.7
Destekleme Miktarı (Milyon TL/Da)	10.0	13.5	16.0	16.0
Desteklenen Üst Arazi Sınırı (Da)	200	500	500	500
Toplam Destekleme (Katrilyon TL)	1.18	2.19	2.63	2.66

Kaynak: TKB

Bölgeler itibariyle DGD'den en çok yararlanan çiftçi sayısı 2001 ve 2002 yıllarında İç Anadolu, 2003 yılında ise Karadeniz bölgelerinde yer almıştır. 2001 yılına göre 2003'te yardım için kayıt yaptıran çiftçi sayısında Karadeniz'de %47, Marmara'da %59, Doğu Anadolu'da ise %134 oranında bir artış bulunmaktadır (*Çizelge-IV.2*). Bu veriler, bölgeler itibariyle DGD yardımlarına ilgi ve talebin zaman içerisinde nasıl değiştiğini göstermektedir.

**Çizelge-IV.2.** Bölgeler İtibariyle DGD'den Yararlanan Çiftçi Sayısı (Bin)

Bölge	2001		2002		2003	
	Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
İç Anadolu	473.2	21,7	529.6	20,5	432.2	15,6
Ege	408.1	18,7	425.8	16,5	403.5	14,6
Marmara	265.7	12,2	279.1	10,8	422.5	15,3
Akdeniz	278.1	12,7	305.4	11,8	298.7	10,8
Karadeniz	381.3	17,5	518.0	20,1	559.0	20,2
Doğu Anadolu	188.3	8,6	312.9	12,1	440.7	16,0
Güneydoğu Anadolu	188.2	8,6	212.9	8,2	207.0	7,5
Genel	2182.8	100	2583.8	100	2764.0	100

Kaynak: TKB

*Çizelge-IV.3* incelendiğinde, tarım alanı itibariyle DGD uygulamalarından en çok yararlanan bölgenin İç Anadolu bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Ancak İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 2003'te bir önceki yıla oranla DGD yardımı alınan arazi genişliklerinde bir gerileme vardır. 2001-03 döneminde DGD'ye konu arazi genişliklerinde Karadeniz bölgesinde %47, Doğu Anadolu'da %127 ve Marmara bölgesinde %129 oranında bir artış bulunmaktadır. Bu veriler, 2003 yılında özellikle Marmara bölgesinde daha geniş arazi sahiplerinin DGD için başvuru yaptıklarını ortaya koymaktadır.

**Çizelge-IV.3.** Bölgeler İtibariyle DGD İle Desteklenen Tarımsal Alan

Bölge	2001		2002		2003	
	Milyon Da	%	Milyon Da	%	Milyon Da	%
İç Anadolu	37.4	31,8	52.4	32,4	37.7	22,8
Ege	15.3	13,0	19.7	12,1	19.4	11,7
Marmara	11.9	10,1	15.3	9,4	27.3	16,4
Akdeniz	10.9	9,2	14.2	8,8	14.6	8,8
Karadeniz	12.5	10,6	17.8	11,0	20.3	12,2
Doğu Anadolu	13.1	11,1	21.9	13,5	29.7	17,9
Güneydoğu	16.6	14,1	20.7	12,8	17.4	10,5
Genel	117.6	100	162.0	100	166.4	100

Kaynak: TKB

DGD ödemelerinin bölgelere göre dağılımı *Çizelge-IV.4'*te verilmiştir. Bu ödemelerden en çok yararlanan bölgenin her yıl için İç Anadolu bölgesi olduğu görülmektedir. Ancak hangi bölgedeki çiftçinin daha fazla DGD ödemesi aldığını belirlemek amacıyla, bölgeler itibariyle işletme başına düşen ortalama DGD tutarlarının karşılaştırılması anlam taşımaktadır.

**Çizelge-IV.4.** Bölgeler İtibariyle DGD Ödemelerinin Dağılımı

Bölge	2001		2002		2003	
	Trilyon TL	%	Trilyon TL	%	Trilyon TL	%
İç Anadolu	373.6	31,8	707.7	32,4	603.5	22,8
Ege	153.2	13,0	265.6	12,1	310.3	11,7
Marmara	119.2	10,1	206.2	9,4	437.4	16,4
Akdeniz	108.6	9,2	191.6	8,8	234.0	8,8
Karadeniz	124.8	10,6	240.4	11,0	323.9	12,2
Doğu Anadolu	130.7	11,1	295.9	13,5	475.3	17,9
Güneydoğu	165.9	14,1	279.3	12,8	278.3	10,5
Genel	1175.7	100	2186.3	100	2662.6	100

Kaynak: TKB

*Çizelge-IV.5'*ten görüleceği gibi, ortalama işletme büyüklüğü sırasıyla İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde; en küçük işletme büyüklüğü ise Karadeniz bölgesinde bulunmaktadır.

**Çizelge-IV.5.** Bölgeler İtibariyle DGD Ödemelerinden Yararlanan İşletmelerin Ortalama Arazi Genişliği (Dekar)

Bölge	2001	2002	2003
İç Anadolu	78.9	99.0	87.3
Ege	37.5	46.2	48.1
Marmara	44.9	54.7	64.7
Akdeniz	39.1	46.5	49.0
Karadeniz	32.7	34.4	36.2
Doğu Anadolu	69.5	70.1	67.4
Güneydoğu Anadolu	88.0	97.2	84.1
Genel	53.9	62.7	60.2

Kaynak: TKB

Ülke ölçeğinde işletme başına ortalama DGD ödemesi 2001'de 539, 2002'de 846, 2003'te ise 791 milyon TL'dir. Ülke ortalaması 100 kabul edilerek hesaplanan indeks değerine göre, 2001'de Güneydoğu bölgesindeki çiftçiler, diğer bölgelere göre işletme başına %63 oranında daha fazla DGD ödemesi almışlardır. 2002 ve 2003'te ise İç Anadolu bölgesi birinci sırayı almaktadır. Bu bölgedeki çiftçiler, diğer bölgelerdeki çiftçilere göre işletme başına 2002'de 1,5, 2003'te ise 2 katı daha fazla DGD ödemesi almışlardır.

(Çizelge-IV.6). Tüm bunlar bölgelerdeki işletme büyüklükleri ile bağlantılı olmaktadır.

**Çizelge-IV.6.** Bölgeler İtibariyle İşletme Başına Düşen Ortalama DGD Ödemesi

Bölge	2001		2002		2003	
	Milyon TL	İndeks	Milyon TL	İndeks	Milyon TL	İndeks
İç Anadolu	789	147	1.336	158	1.637	207
Ege	375	70	624	74	769	97
Marmara	449	83	739	87	1.035	131
Akdeniz	391	73	627	74	641	81
Karadeniz	327	61	464	55	430	54
D. Anadolu	695	129	946	112	671	85
Güneydoğu	880	163	1.312	155	1.350	171
Genel	539	100	846	100	791	100

Kaynak: TKB

Araziye dayalı olarak yapılan DGD ödemeleri bölgeler ve işletmeler arasında olduğu gibi ürünler arasında da dengesizlik yaratmaktadır. Ürün bazında yapılan değerlendirmelerde, buğday ve arpanın ekiliş alanlarındaki payları itibariyle diğer ürünlere göre daha fazla desteklenmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

Eraktan ve ark.nın (2004) DGD uygulamalarının sonuçlarını değerlendirmek amacıyla yaptıkları araştırmaya göre;

- ✓ 1991 Tarım Sayımına göre Türkiye’de 4 milyondan fazla işletme bulunmasına karşın, ancak 2,7 milyonu DGD için başvuru yapmışlardır. Küçük işletmelerin DGD olarak alacakları yardım, kimi zaman bu yardımdan yararlanmak için zorunlu tutulan Ziraat Odalarına kayıt masrafını bile karşılamaya yetmemektedir.
- ✓ Hisseli araziler nedeniyle bazı yörelerde beklenenin çok üzerinde bir arazi varlığı, bazı yerlerde ise başvuru olmaması nedeniyle gerçeği yansıtmayan bir arazi kaydı olmaktadır. Bu da veri tabanının güvenilirliğini olumsuz etkilemektedir.
- ✓ Destekleme ödemelerinin gerek yapıldığı gerekse izleyen yılda tarımsal katma değer üzerinde olumlu etkileri bulunmasına karşın; DGD ödemesinin tarımsal katma değeri olumsuz etkilediği belirlenmiştir.
- ✓ DGD uygulaması üreticilerde beklentilerinin üstünde bir fiyat etkisine yol açmamıştır. Yapılan hesaplamalar, DGD ödemesi karşılığı üretici refahında önemli bir artış sağlamadığını ortaya koymaktadır.
- ✓ DGD uygulamasının üretim desenini yönlendirmede etkin bir rolü bulunmamaktadır.
- ✓ Arazi üzerinden ödenen DGD yardımı, gelir dağılımını düzenlemekten

çok, büyük arazi sahibine daha fazla, küçük arazi sahibine ise daha az katkı sağlamak ve var olan dengeyi daha da bozmaktadır.

✓ DGD alan üreticilerin çoğunluğu (%62'si), bürokratik işlemlerin ve başvuru dosyası hazırlanmasına ilişkin masrafların fazla olduğunu ve ödemelerin geç yapıldığını belirtmişlerdir.

✓ Üreticilerin bir bölümü, başvuru için tapunun zorunlu tutulması ve miras intikal masraflarının yüksekliği nedeniyle başvuru yapamadıklarını dile getirmişlerdir. Öte yandan, kirayla işlenen arazilerde, DGD'den yararlananların çoğunlukla mülk sahibi olduğu belirlenmiştir.

✓ Genel olarak çiftçiler tarım destekleme politikaları arasında en az DGD'yi tercih etmektedir. Çiftçinin tercihi daha çok prim ödemesi yönündedir. Çiftçiler ayrıca destekleme politikalarından öncelikle etkin bir ürün pazarlama sistemi sağlamasını beklemektedir.

Kimi bilim insanları tarafından yapılan araştırmalar, Dünya Bankası ve DPT raporları Türkiye'de DGD'nin var olan uygulanma biçiminin başarısızlığını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Şimdi bunlara Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın AKP'li milletvekillerine kapalı bir toplantıda dağıttığı bir bilgi notu da eklenmiş bulunuyor. Bu nota göre;

✓ DGD ödemelerinin %51'i, çiftçilerin %17'sini oluşturan 100 dekardan büyük topraklı arazi sahiplerine gitmektedir.

✓ 2004 yılı için ödenen 2 katrilyon 670 trilyon liralık DGD'nin, %51'i yani 1 katrilyon 362 trilyon lirası 476 bin çiftçiye giderken, kalan %49'luk miktar çiftçilerin %83'ünü oluşturan 2 milyon 324 bin çiftçiye dağıtılmıştır.

✓ DGD ödemelerinden arazi varlığı 100 dekarın üzerindeki çiftçilere ortalama 2 milyar 750 milyon TL düşerken, küçük arazi sahiplerine ortalama 586 bin TL ödenmiştir. Aradaki fark tam 3,5 kattır.

✓ Bu adaletsizliği önlemek için, DGD'nin desteklemeler içinde 2002–2004 döneminde ortalama %78 olan payı, 2005 itibarıyla %55'lere çekilmiştir. Bu oran 2006'da %45'lere inecektir.

Böylece, 2000 öncesinin destekleme sistemini “*adaletsiz*” olduğu gerekçesiyle ortadan kaldıranlar, uygulamaya koydukları destekleme sistemini aynı gerekçeyle eritmeye çalışmaktadırlar. Aslında gerçek niyet, tüm desteklerin sembolik düzeylere geriletilmesidir. Nitekim DGD'nin toplam içindeki payının azaltılması, çiftçinin DGD hakkının aşındırılmasıyla ortaya çıkmaktadır (BSB 2006).

Türkiye'de araziye dayalı olarak uygulanan DGD sistemi, var olan tarımsal yapıyı iyileştirecek ve tarımın sorunlarına çözüm getirecek bir politika aracı olamaz. Daha önce de belirtildiği gibi, tarımın girdiği sarmaldan kurtulabilmesi için çokuluslu tarım–gıda şirketlerinin çıkarlarını esas alan, onların ihtiyaç ve yönelimlerine göre hazırlanan sözde reform programlarını terk

edip, kendi insanımızın ihtiyaçlarına ve ülkemizin özgül –iklim ve toprak–koşullarına göre oluşturulacak üretim odaklı bir tarım programı hayata geçirilmelidir.

#### 4.9. Emperyalizmin, Azgelişmiş Ülkeler ve Toprak Reformu

Genel bunalımın üçüncü evresinde emperyalizmin azgelişmiş ülkelerdeki en önde gelen müttefikleri olan yerli tekeli burjuvaziler, feodal katınları kapitalistleştirerek, üretimi ve iç pazarı genişletmek eğilimindedirler. Çünkü geleneksel sömürü ilişkileri içerisinde feodallerin çağdaşlaşma eğilimlerinin kısıtlı olması nedeniyle teknoloji uygulamaları ve pazarın genişlemesi kısıtlıdır. Öte yandan altyapı yatırımlarının pazarın genişlemesinde önemli bir rolü vardır ve bunlar aslında kapitalist ilişkilerin başka mülkiyet ilişkilerinin yerini almasını amaçlayan toprak reformları ile desteklenir. Bunun yanı sıra köylülüğün muhalif potansiyelinin düzen sınırları içerisinde etkisizleştirilmesi de temel bir amaçtır.

Emperyalizmin sözcüleri durumundaki kimselerin söyledikleri sözler birçok yerde, ABD'nin açık ya da gizli işgali altındaki ülkelerde uyguladığı politikaları açık biçimde ortaya koymaktadır. ABD'nin eski Hindistan büyükelçisi *“azgelişmiş ülkelerde en önemli ekonomik ve sosyal sorun toprağa kimin sahip olduğudur. Toprağın az sayıda kişinin mülkiyetinde olduğu ülkelerde milyonlarca topraksız köylü, kararlı komünist kıskartıcılara kolay bir hedef oluştururlar”* demiştir.

II. Paylaşım Savaşı'ndan sonra ilk önemli toprak reformu girişimi, toprak dağılımında büyük bir eşitsizliğin süregeldiği ABD işgali altındaki Japonya'da yapılmıştı. 1946–50 döneminde uygulanan toprak reformunun amacı, kiracı yoksul köylülerin sosyalist hareketle olan bağını kesmektir.

Bilindiği gibi 20. yüzyılın başından beri süren toplumsal mücadeleler içerisinde yakın geçmişte köylü hareketleri Meksika, Filipinler, Malezya, Peru, Hindistan, Bolivya, Venezüella, Tayland gibi ülkelerde daha sık ve kararlı bir biçimde ortaya çıkmış; Sovyetler, Çin, Küba, Vietnam ve başka toplumsal devrimlerde de köylülerin katılımı belirleyici olmuştur. Buna karşılık II. Paylaşım Savaşı'ndan beri bu alanda ABD politikasının esasları ise üretimi ve tarım tekniğini geliştirici, mülkiyet haklarının koruyucu ve büyük toprak sahiplerininkinden çok kamu arazilerinin dağıtılmasını sağlayıcı bir politika olmuştur. Ancak bu politikalar bile çoğunlukla sürüncemede kalmış ve başarıyla uygulanmamıştır.

Azgelişmiş ülkelerde tarımda kapitalist ilişkilerin geliştirilmesinin yanı sıra yeni alanların tarıma açılmasında da Marshall yardımı başta olmak üzere emperyalizm tarafından dayatılan çeşitli kalkınma programlarının rolü olmuştur. Bu kalkınma programlarında zaman içerisinde kırsal kalkınma proje-

lerinin ağırlık kazanmasında Cezayir, Küba, Vietnam vb. ülkelerde köylülüğün devrimci potansiyelinin ortaya çıkmış olmasının önemi büyüktür.

1958'de köylü hareketlerinin ivme kazanmasının ardından Venezüella'da topraksız ve az topraklı köylülere toprak dağıtılarak küçük köylü işletmeleri yaratmayı amaçlayan bir toprak reformu yasası çıkarıldı.

Bolivya'da 1960'ların başında işçi sendikaları ve öğrenci birlikleriyle yakın bağlar kuran köylü hareketleri sonunda hükümet toprak dağıtımına ilişkin önlemler almaya çalıştı.

Guatemala'da 1952'de seçimle iktidara gelen Arbenz hükümeti, öncelikle iddialı bir toprak reformu planı hazırladı. Büyük işletmelere ait topraklar kamulaştırılarak köylülere dağıtıldı. Ancak 1954 yılında ABD destekli askeri darbeyle Arbenz hükümetiyle birlikte toprak reformu da yerle bir edildi.

1959'da Küba devriminin başarılı olması ABD'yi Latin Amerika'da harekete geçirdi. 1960'lı yılların başında Venezüella, Kolombiya, Bolivya, Peru ve Şili'de toprak reformu örgütleri kuruldu. Ancak bu örgütler pek başarılı olamadı. Kolombiya'da 11 yıl içerisinde en yoksul köylülerin bile ancak %1,8'i topraklandırıldı. Venezüella'da yalnızca 118 bin köylü toprak alabildi. Guatemala'da Arbenz hükümetince dağıtılan 500 bin hektar toprağın bir bölümü karşı devrimden sonra yeniden büyük toprak sahiplerinin eline geçti.

Honduras'ta 1975 yılında hazırlanan reform programı, 300 bin hektar toprağın 5 yıl içinde 120 bin aileye dağıtımını öngörüyordu. Ancak bu hedefe ulaşamadı, bu arada zenginler de topraklarına yenilerini katmayı sürdürdüler.

El Salvador'da 1980'de açıklanan toprak reformuyla 500 hektarın üzerindeki toprakların kamulaştırılarak köylü kooperatiflerine dağıtımını öngörüldü. Ancak reformdan yararlanarak toprak sahibi olan 65 bin köylü teknik yardımdan yoksun kaldığı için yeterli ürün alamadılar.

1984 yılında Nikaragua'da Sandinist yönetim 480 bin hektar araziye kamulaştırarak 50 bin köylü ailesine dağıttı. Ancak Sandinist reform, kamu fonları yokluğundan ve bu işle ilgilenen uzmanların deneyimsizliğinden olduğu kadar eski diktatör Somoza'nın muhafızı olan karşı devrimci gerillaların baltalamaları nedeniyle de güçlüklerle karşılaştı.

Yukarıda anlatılan örneklerden de anlaşılacağı gibi geleneksel büyük toprak sahiplerinin, emperyalizme bağımlı ülkelerde egemen sınıfın içerisinde yer almaları reformların yozlaşmasına ve sürüncemede kalmasına yol açmaktadır. Uluslararası ve yerel tekelleri sermayeler politik istikrarın yanı sıra pazarın ve kapitalist ilişkilerin genişlemesi açısından de feodal ilişkilerin tasfiyesini isterler. Ancak ülkedeki güçler dengesi çoğunlukla bunun geniş bir toprak reformu yoluyla yapılmasını engeller.

Burjuva demokratik devriminden geçmemiş, kapitalizmin rekabetçi evresinin yaşanmadan geliştirildiği ülkelerde burjuvazinin gerçek bir toprak reformu programı uygulaması olanaklı değildir. Başka bir deyişle emekten yana politik/ekonomik dönüşümler, ancak emekçi sınıfların aktif olarak yer alacakları bir iktidar tarafından gerçekleştirilebilir.

### **Türkiye’de toprak reformu girişimleri**

Türkiye’de toprak reformu ilk kez 1933–34 yıllarında gündeme geldi. O yıllarda toprakların tapusuz kısmını devlete mal eden ve toprak ağalarının elindeki Hazine topraklarının köylülere dağıtılmasını öngören toprak reformu tasarısı kabul görmedi.

II. Paylaşım Savaşı yıllarında, savaş koşullarının yükünü küçük ve orta köylülüğün omuzlarına yıkan Tek Parti Rejimi, nüfusun %80’inin kırsal alanlarda yaşadığı geniş bir oy potansiyeline sahip bu kesimleri karşısına almış oluyordu. Savaşın ardından çok partili bir düzene doğru geçiş gündeme gelirken CHP’nin ileri gelenleri küçük köylülüğü kazanmak için bir şeyler yapılması gerektiğinin farkındaydılar.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 1945’te bu koşullarda gündeme geldi. Yasanın 17. maddesi 50 dekarın üstündeki toprakların topraksız ya da az topraklı köylülere dağıtılabileceğini öngörüyordu. Ancak yasa uygulamada büyük toprak sahiplerinin etkili direnişiyle karşılaşmış; 1945’lerde Demokrat Parti’nin kopması için de hızlandırıcı etken olmuştur.

Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun yürürlükte kaldığı 1947–72 yılları arasında 22,3 milyon dekar arazi topraksız ve az topraklı ailelere dağıtılmıştır. Ancak, bu toprakların yalnızca %2’si (54 bin dekar) şahıslardan kamulaştırılan arazidir. Dağıtılan toprakların geri kalan bölümü esas olarak Hazine adına kayıtlı topraklardır. Bu nedenle yasanın özel toprakların kamulaştırılarak yeniden dağıtımını gibi bir uygulamaya yol açtığı söylenemez. Öte yandan dağıtılan arazi, işleyebilecek araç, gereç ve sermayeden yoksun olan küçük çiftçilerin elinden çıkarak yeniden büyük topraklara katılmıştır.

1970’li yılların başında çarpık ve yozlaştırılmış bir toprak ve tarım reformu gündeme getirildi. Temelde yapısal bir değişiklik içermeyen reformun gerçek amacı, Güneydoğudaki feodal öğeleri Batıdaki bölgelere benzer bir kapitalistleşme süreci içinde eriterek iç pazarı genişletmektir. Reform üretimin ve gelirin en düşük, feodal kalıntıların en yoğun olduğu yörelerden biri olan Şanlıurfa’dan başlayacak ve sonuç olarak Doğudaki 18 ilin dışına taşmayacaktı. Reformun bu amacından sapmaması için de bırakılan toprak büyük tutulmuştu. Buna karşın kanuna toprak ağalarının tepkisi büyük olmuş, sonuçta reform adına yapılan uygulamalar büyük toprak sahiplerinin daha da güçlenmelerine yol açmıştır.



1973 yılında yürürlüğe giren ve bölgesel bir uygulamayı öngören 1757 sayılı yasaya dayanılarak Şanlıurfa toprak ve tarım reformu bölgesi olarak ilan edilmiştir. Yasanın uygulanması sonucunda bu ilde Kasım 1976 tarihine kadar yaklaşık 1,8 milyon dekar toprak kamulaştırılmıştır. Buna hazineye ait 1,2 milyon dekar araziye de eklersek dağıtılması gereken arazi yaklaşık 3 milyon dekarı bulmaktadır. Ancak yasanın iptaline (10 Mayıs 1977) değin 47 köyde 1.218 aileye 231 bin dekar toprak dağıtılmıştır. Hazinesinin elinde kalarak dağıtılmayan topraklar ya eski sahiplerine ya da tüccarlara kiraya verilmiştir. Kendisi çiftçilik yapmayan tüccarlar ise söz konusu toprağı yeniden topraksız çiftçilere kiralamıştır.

1984'te sulama alanlarına yönelik yeni bir reform yasası çıkarılmış, bu yasa çerçevesinde toprak dağıtımı sürdürülerek 4.907 kişiye 394 bin dekar arazi dağıtımı yapılmıştır. Öte yandan bu yasa çerçevesinde 1.319 eski toprak sahibine 950 bin dekar toprak geri verilmiş, toprağını satmak isteyenlerin 563 dekar toprağı satmalarına izin verilmiştir.

Sonuç olarak reform yasasıyla kamulaştırılan toprakların üçte ikisi eski sahiplerine geri verilmiş, yöredeki toprak dağılımı daha da dengesiz hale gelmiştir. Böylelikle yoksul, topraksız çiftçilere dağıtılmak amacıyla kamulaştırılan toprağın eski sahibine geri verilmesi işleminin "reform" olarak adlandırılması gibi dünyada benzeri olmayan bir olgu yaşanmıştır.

1980'lere gelindiğinde, 1950'lerden beri sürdürülen kırsal kesimin pazar ilişkilerine açılma süreci önemli ölçüde tamamlanmış, pazar için üretim yapan ve zenginleşen bir köylülük kesimi yaygınlaşmıştı. Yoksul köylüler ve küçük üreticilerin çoğunluğu ise artık gelececeklerini kentte aramaktaydılar. Öte yandan kırsal kesim bir toplumsal muhalefet odağı olmaktan çıkarılmış; yoksul köylülüğün de toprak reformu için ciddi bir talebi kalmamıştı. Böylelikle toprak sorunu, politik bir müdahaleyle değil, kendiliğindenci bir süreç içerisinde çözümlenmeye bırakılmıştı.

Günümüzde ise toprak reformu değil; metropol ülkelerin Türkiye'de tarımı çökerterek biriken tarım/gıda stoklarına pazar yaratmak için dayattıkları tarım reformu gündemdedir.

#### **4.10. Demokratik Bir Tarım Programının Temel Öğeleri**

✓ Program; tarım kesiminde başta üreticiler olmak üzere, kooperatif ve üretici birlikleri, Ziraat Odaları, Ziraat ve Orman Mühendisleri ile Veteriner Hekimler Odaları, Ziraat, Orman ve Veterinerlik Fakülteleri, tarıma dayalı sanayii alanında işleyici ve dışsatımcılar, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı yetkilileri ile diğer ilgili kişi ya da kuruluşların katılımı, tartışması ve yönlendirmeleri sonucunda, demokratik bir biçimde oluşturulmalıdır.

✓ Türkiye'de tarımsal toprakların dağılımında çok büyük eşitsizlikler var-

dır. Tarımsal işletmelerin %35'ini oluşturan 20 dekardan küçük topraklı işletmeler tarım topraklarının %5,6'sını elinde bulundururken, 200 dekardan büyük toprağa sahip işletmelerin oranı %5 olmasına karşın toplam tarım alanının %37'sini kontrol etmektedir. Ülkenin kimi bölgelerinde –sulu tarıma geçişle birlikte hızlı bir erime sürecine girmesine karşın– feodal ilişkiler bir oranda varlığını sürdürmektedir (Örneğin Siirt'te toplam işletme sayısının yalnızca %3'ünü oluşturan 500 dekardan büyük işletmeler, tarım alanının %53'ünün sahibidirler). Bu nedenle yoksul köylülüğün durumu ve çıkarları çerçevesinde yapılacak demokratik bir toprak reformu güncelliğini korumaktadır.

✓ Halkın kaynaklarıyla finanse edilen GAP'ta yaratılan kaynaklar büyük toprak sahiplerine, feodallere, bölgede toprak kapatan yerli ve yabancı tekelere akıtılmış, yoksul köylüler devre dışı bırakılmıştır. Bölgedeki yoksul köylüler, feodal ilişkilerin yarattığı emek–rant sömürüsüne ek olarak “sözleşmeli çiftçi” statüsüyle yeni sömürü ortamlarına sürüklenmektedir. Bu nedenle GAP, bölgesel dengesizliğin ve eşitsizliğin giderilmesine, bölge kaynaklarının bölgede kalmasına, yoksulların toplumsal, ekonomik ve kültürel yaşam ortamlarının geliştirilmesine yönelik olarak kullanılmalıdır. Ayrıca, bölgede tarıma kaynak aktaran ve yatırımlarla desteklenen bir kırsal kesim ve tarım reformu uygulanmalıdır.

✓ Bölge bazından ülke geneline çıkacak bir teknik çalışma yapılarak, Türkiye'nin ekolojik koşullarına (toprak, iklim, vb.) en uygun üretim deseni oluşturulmalı ve hukuksal/ekonomik araçlar kullanılarak planlanan bu yapının uygulanması sağlanmalıdır. Sonuç olarak karşılaştırmalı üstünlükler temelinde yükselen, öncelikli olarak iç gıda güvenliğini amaçlayan, dışsattım olanakları ile uyumlu, tarıma dayalı sanayii için geçiş niteliğinde olan ürünlere öncelik veren bir üretim deseni planlanmalıdır. Bu çerçevede ekim alanı kısıtlaması gereken ürünlerde hızlı bir geçiş süreci ile ekolojiye uygun yeni ürünlere yönelmeli, buna karşılık ülkenin açığı bulunan ürünlerin ekim alanları genişletilmelidir.

✓ Türkiye'de tarımsal yapıya küçük ve geçimlik işletmeler egemendir. 1950'de 7,7 hektar olan ortalama işletme büyüklüğü 1991'de 5,9 hektara düşmüştür. İşlediği toprağın büyüklüğü –rasyonel bir işletmeciliğe elvermeyecek olan– 20 dekarın altındaki cüce işletmelerin oranı %35'e ulaşmıştır. Toplam işletmelerin %67'sinin büyüklüğü ise 50 dekarın altındadır. Tarım işletmelerinin başka bir özelliği çok parçalı ve dağınık bir yapıda olmalarıdır. İşletmelerin yaklaşık %57'si 4 ve daha fazla parçadan oluşmaktadır. İşletmelerin çok küçük ve parçalı olduğu bir tarımsal yapıda istenilen ölçüde teknoloji kullanılamamakta ve kullanılan girdiden istenilen verim sağlanamamaktadır. Bu nedenle bölünemeyecek en küçük parsel anlamında en uygun işletme büyüklükleri –bölgeler ve ürünler temelinde– saptanmalı, gerek mirasçılar gerekse ortak hissedarlar arasındaki paylaşım sırasında, işletmeler belirlenecek en uygun

ölçülerden daha küçük parsellere bölünmemelidir. Rasyonel bir işletmeciliğe elvermeyecek ölçüden daha küçük işletmeler, gönüllülük temelinde üretimi ortaklaşa sürdürecekleri biçimde örgütlenmeye (tarımsal üretim kooperatifleri) teşvik edilmelidir. Küçük çiftçi topraklarının ortak işletilmesi yoluyla teknik ve modern üretim araçlarından tüm çiftçilerin yararlanması sağlanarak üretim, verimlilik ve kalite artırılmalı, elde edilen ürünün ortaklar arasında işletme ya da toprak büyüklerine göre paylaşımını getiren bir sistem geliştirilmelidir.

✓ Küresel sömürünün araçları olan IMF ve Dünya Bankası tarafından ülkedeki geleneksel, gereksinimlere ve doğal koşullara uygun olarak biçimlenmiş tarımı çökertmek; ülke ekonomisini, tarımını uluslararası tarım tekelilerine bağımlı kılmak; tarım ve hayvancılığı tekelin en çok kâr edeceği biçimde yönlendirmek için dayatılan ve siyasi iktidarlarca adım adım uygulamaya konulan “tarım reformu”ndan vazgeçilmelidir. Bu “sözde” reform programı emperyalist metropollerin ürün fazlalarına pazar yaratmak için hükümet tarafından sübvansede edilen girdi, kredi ve temel ürünlerdeki fiyat desteklerinin kaldırılarak DGD programına geçilmesini, destekleme fiyatlarının dünya piyasa fiyatlarına göre belirlenmesini, ürün alım miktarlarının kısıtlanmasını, tarımsal ithalattaki koruma oranlarının azaltılmasını, mevcut destekleme kurumlarının (tarımsal KİT’ler ve TSKB) işlevsizleştirilmesini ve özelleştirilmesini öngörmektedir. Böylelikle Türkiye tarımı dünyanın acımasız piyasa ekonomisi karşısında korumasız kalarak uluslararası tarım sermayesinin çiftliğine dönüşecektir.

✓ Tarım politikaları, tarım kesiminde çalışan –ve zaten ulusal gelirin bölüşümünden en az pay alan– tarım işçileri ile yoksul köylü ve küçük üreticilerin ekonomik durumlarını daha da geriye götürür bir sonuç doğurmamalıdır. Desteklemenin temel amacı, tarım kesiminin rekabet edebilen, gelişebilen işletme büyüklükleri ile düşük maliyetli, ancak yüksek verimli ve kaliteli üretim sağlayabilen bir yapıya dönüşmesi olmalıdır. Bu çerçevede tarım ürünleri fiyatlarını dünya fiyatları düzeyine çeken, bu esnada oluşan üretici kayıplarını doğrudan ödemeler ile karşılayan noksanlık ödemeleri (telafi edici ödemeler) sisteminin uygulamaya konulması için çalışmalar yapılmalıdır. Üretim yılından önce açıklanacak hedef fiyat ile üretim yönlendirilmeye çalışılmalı, hedef fiyat ile piyasa fiyatı arasındaki fark üreticiye gelir yardımı olarak ödenmelidir. Belirlenecek müdahale fiyatının altındaki fiyat oluşumlarında destekleme alımı yapılmalıdır. Öte yandan, sanayici ve tüccarın hasat döneminde alım yapmasını sağlamak için, olumlu makro ekonomik politikalar düzleminde, devlet stoklarını daha sonra düşük fiyatlarla elde etme olanakları ortadan kaldırılmalıdır.

✓ Türkiye’deki destekler, hektar (ekim alanı) başına ele alındığında, AB’den çok daha düşük olduğu görülmektedir. 2003 yılı itibariyle Türkiye’de hektar başına üretici desteğinin 168 dolar olmasına karşılık AB’de

yaklaşık bunun 4 katıdır (643 dolar). Bu nedenle, tarımsal destekleri kaldırmak bir yana öncelikle AB ülkeleri düzeyine çıkarılmalı, desteklemede yoksul köylü ve küçük üreticilere öncelik tanınmalı, destekler bölgesel eşitsizliğin azaltılması yönünde kullanılmalıdır. İlkesel olarak tarım destekleri bütçe kaynaklarından yapılmalı, bu desteklerin kent ve kırsal emekçilerinin sırtından gerçekleştirilmesinden vazgeçilmelidir.

✓ Tarımdaki yok etme politikalarına demokratik bir halk hareketi ile karşı çıkılmalıdır. Tıkanan ve tasfiye edilen eski ilişki ve kurumların yerine halkın demokratik ilişkilerle ördüğü halkın, üreticinin kurumları geçirilmelidir. Söz ve kararın üreticilerde olduğu yapılar, üretici birlikleri, kooperatifler demokratik yollardan oluşturulmalıdır.

✓ Tarım Bakanlığı çağdaştırılmalı ve güçlendirilmeli, çalışmalarına ve yönetimine üreticinin katılımı sağlanmalıdır. Halen önem verilmeyen araştırma, yayım ve denetim hizmetleri güçlendirilmelidir.

✓ Kaynaklar daha çok yapısal değişime yönelik kullanılmalıdır. Bu çerçevede, stoklara yol açan uygulamalara son verilmeli, arz fazlası olan çay, fındık, tütün ve şekerpancarı gibi ürünlerin üretimi özendirici tedbirlerle sınırlandırılarak, iç ve dış talebi olan yağlı tohumlar, yem bitkileri, meyve ve sebze üretimine yönelinmelidir. Örneğin Güneydoğu Anadolu'daki tütün ekicilerinin alternatif bitkisel ürünlere ya da hayvancılığa geçmelerini sağlayacak değişim politikaları geliştirilmelidir.

✓ IMF ile yapılan stand-by anlaşması çerçevesinde Dünya Bankası'nın da dayatmaları ile TSKB'ye özerklik sağlayan yasa Haziran 2000'de yürürlüğe girmiştir. IMF ve Dünya Bankası'nın amacı, üreticiye özerklik vermek değil, birlikler aracılığıyla üreticilere verilen desteği kesmek ve bu kooperatiflerin işletme ve tesislerine anonim şirket statüsü vererek özelleştirmelerini kolaylaştırmaktır. Bu da amacına ulaştı. Bilindiği gibi, tarımda yüksek katma değer elde etmek için ürünün işlenmesi ve en iyi biçimde pazarlanması gerekmektedir. Dolayısıyla TSKB'nin sanayi tesisleri kesinlikle satılmamalı ve kooperatif sistemin dışına çıkarılmamalıdır. Kooperatiflerin girdi sağlamadan ürün alımına, işleme ve dönüştürmeye, iç ve dış satıma değin tüm süreci denetleyebilir bir duruma gelmeleri sağlanmalıdır. Vesayet altındaki bu kooperatifler demokratikleştirilerek tarım kesimindeki emekçi katmanların söz ve karar sahibi olduğu, siyasal iktidardan bağımsız kurumlar haline getirilmelidir.

✓ Tarımsal KİT'lerin (TEKEL, ÇAYKUR, TŞFAŞ, TİGEM, TMO vd.) özelleştirme uygulamalarına hemen son verilmeli, özelleştirilenlerin (EBK, SEK, YEMSAN, ORÜS, TÜGSAŞ, TZDK vd.) yerine yenileri kurulmalıdır. Bu kuruluşların teknolojik yatırımları yapılarak kapasiteleri genişletilmeli, yeterli işletme sermayesi sağlanarak gerçek sahipleri olan üretici ve işçi örgütlenmelerine devredilmelidir.

✓ Tarım alanlarının yağmalanmasına, buna bağlı olarak oluşan çevre tah-

ribine ve erozyonla mücadeleye önem verilmelidir. Tarımsal üretimde kullanılan ve insan sağlığına, ürüne, toprağa, doğal kaynaklara zarar veren kimyasalların (tarımsal mücadele ilaçları ve kimyasal gübre) yerine biyolojik (doğal) araçlar geliştirilmelidir. Tarımda aşırı hormon kullanımı insan sağlığı açısından riskler oluşturmaktadır. Hormon kullanımının denetlenmesi ve kaldırılmasına yönelik gerekli çalışmalar yapılmalı, hormonlu, genetik ve kimyasal müdahaleli ürünlerin ithalatına izin verilmemelidir. Ayrıca doğal dengenin korunduğu ve daha sağlıklı gıda maddelerinin üretilebildiği ekolojik (organik) tarımın yaygınlaştırılması için özendirici tedbirler alınmalıdır.

✓ Türkiye tarımında girdi kullanım değerleri dünya ortalamasının çok altındadır. Tüketim yetersizliğinin yanı sıra bir başka sorun da kullanımdaki dengesizliktir. Gübre (hammadde), tarım ilacı (etkili madde), ve tohumluk (özellikle sebze tohumluğu) üretiminde çok büyük oranda dışa bağımlılık sürmektedir. Damızlık, yem ve mekanizasyon konularında da önemli sorunlar bulunmaktadır. Desteklerin kaldırılması girdi kullanım değerlerinin daha da aşağıya düşmesine, dolayısıyla tarımda üretim kayıplarına neden olmaktadır. Bu nedenle tüm girdi sübvansiyonları işletme büyüklüklerine göre farklılaştırılarak sürdürülmelidir.

✓ 1980'lerin ilk yarısından itibaren yapısal uyum programları çerçevesinde dış ticaretin serbestleştirilmesi ile ithalat ve ihracatta sağlanan akıldışı kolaylıklar ve sınır ticareti adıyla ülkeye kaçak yoldan giren canlı hayvan ve hayvansal ürünler hayvancılığın çöküşüne neden olmuştur. Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde yaşanan şiddet ortamı ve zorunlu göç uygulamaları özellikle mera hayvancılığını bitirme noktasına getirmiş, bu sektörde kârsız alım-satım yapan KİT'lerin (YEMSAN, EBK, SEK) özelleştirilmesi de sektörün çöküşünde belirgin rol oynamıştır. Tüm bu olumsuzluklara Türkiye'de en örgütsüz ve sömürüye açık üretici kesimini barındıran hayvancılığın desteklenmemesini de eklemek gerekir. Gerçekten hayvancılık kredilerinin toplam tarımsal kredi kullanımı içindeki payı son yıllarda bile %10'lar dolayında kalmıştır.

Son 20 yıl içerisinde tiftik keçisi varlığı %85, kıl keçisi ve koyun varlığı %40 ve sığır varlığı %20 oranında azalmıştır. AB ülkelerinde Türkiye'ye oranla ortalama süt verimi yaklaşık 3, karkas ağırlığı ise yaklaşık 1,5 kat daha fazladır. Hayvancılığın tarımsal katma değer içindeki payı gerilemektedir. Denetim altındaki mezbahalarda üretilen kırmızı et %35 oranında azalarak 490 bin tondan 316 bin tona düşmüştür. Süt üretimindeki artış yalnızca %10 dolayındadır. ABD ve AB'de Türkiye'ye göre yıllık süt tüketimi iki, et tüketimi ise dört kat daha fazladır.

Türkiye'de hayvancılık sektörünün gelişimi verimliliği yüksek, ıslah edilmiş hayvan varlığı ile yeterli ve doğru yem bitkileri yetiştirilmesine bağlıdır. Ayrıca çayır ve mera alanlarının geliştirilmesi de öncelikli konuların başında gelmektedir. Toplumun hayvansal protein yönünden yeterli ve den-

geli beslenebilmesini sağlamak için üretim artışını sağlamak amacıyla üreticilerin kooperatif, şirket ya da birlik şeklinde örgütlenmeleri özendirilmelidir. Bu örgütlere her türlü girdi ve kredi desteği sağlanmalı; hayvancılıkla ilgili özelleştirilen KİT'ler (YEMSAN, SEK, EBK, vd.) yeniden yapılandırılarak üretici birliklerine devredilmelidir. Yem bitkileri üretiminin artırılması için etkin teşvikler getirilmeli, gerek hayvancılığın geliştirilmesi ve gerekse toprak koruma ve erozyon kontrolü için çayır ve mera alanları ıslah edilerek verimleri artırılmalıdır.

✓ Türkiye'de verimli tarım toprakları giderek daha fazla miktarda tarım dışı amaçlarla kullanılmaktadır. Türkiye –sanılanın aksine– tarım toprakları yönünden zengin bir ülke değildir. Yapılan araştırmalar Türkiye'nin dünyada toprak rezervi kalmayan 19 ülke arasında olduğunu göstermektedir. Kişi başına düşen tarımsal arazi miktarı 1960 yılında 9,4 dekar iken 1990'a değin sürekli olarak azalarak 4,9 dekara inmiştir. Günümüzde bu miktar 4 dekar dolayındadır. Tarım topraklarının amaç dışı kullanımı en çok sanayi tesisi kurma, yerleşim alanı açma ve turistik tesisler oluşturma gibi nedenlerle ortaya çıkmakta, böylece verimli tarım arazileri gereksiz yere azaltılarak, tarımsal potansiyel geriletilmektedir. Son 20 yıl içerisinde yalnız yerleşim alanı elde etmek için tarım dışı bırakılan alan 450 bin hektarın üzerindedir. Tarım topraklarının amaç dışı kullanımını önlemek için, kentleşme ve sanayileşmenin tehdidi altındaki yüksek verimli topraklara sahip yörelerde tarımsal sit alanları oluşturulmalıdır. Tarımsal Varlıkları Koruma Yasası çıkarılarak, başta toprak olmak üzere bitki, hayvan ve su kaynaklarının korunması görevini yürütecek kurumsal düzenlemeler yapılmalıdır.

✓ Türkiye'de ormanlar niteliğini yitirdiği gerekçesiyle orman alanı dışına çıkarılarak yağmalanmaktadır. Mevcut yasal düzenlemelere dayanılarak yaklaşık 960 bin hektar orman alanı 19 bin kişi ve kuruluşa bedelli ya da bedelsiz olarak devredilmiştir. Bu alan genel orman alanının %4,6'sını, verimli orman alanlarının ise %11'ini oluşturmaktadır (Sönmezışık 2000). Öncelikle Anayasa, Orman ve Turizmi Teşvik Yasalarındaki orman alanlarının daraltılmasını ve yağmalanmasını kolaylaştıran hükümler kaldırılmalı; ormanların hiçbir biçimde kiralanmasına, satışına ya da herhangi bir amaçla tahsisine izin verilmemelidir. Ormancılık kamu kuruluşu havza bazında yeniden örgütlenmeli; orman köylülerinin sorunlarının buldukları yerde çözümü için havza bazında kırsal kalkınma programları geliştirilmelidir. Ormanların işletilmesi, bakımı, yeniden ağaçlandırılması, orman ürünlerinin işlenmesi ve değerlendirilmesi, devlet gözetiminde, orman köylülerinin örgütleriyle işbirliği halinde yürütülmelidir. Tarım ve ormancılık alanında çalışan mevsimlik ve sürekli işçilerin çalışma koşullarını ve temel haklarını düzenleyen bir yasa çıkarılmalıdır.